

Володимир Ковальчук

Неофіційна історія

міста

ШЕПЕТІВКИ

та його околиць

Харків
Видавець Озеров Г.В.
2017

Літературно-художнє видання
Володимир Миколайович Ковальчук
Неофіційна історія міста Шепетівки
та його околиць

Ковальчук В.М.

Неофіційна історія міста Шепетівки та його околиць – Харків,
Видавець Озеров, 2017. – 220 с.

Під однією палітуркою зібрано авторські науково-популярні статті, есе, інтерв'ю з науковцями і старожилами, об'єднані однією спільною темою – історія Шепетівки та околиць. Усі матеріали написано на основі широкого кола архівних документів і публікацій у пресі дореволюційного та радянського періодів. Уперше були опубліковані в газетах «День за днем» і «Шепетівський вісник» (виходять у м. Шепетівці Хмельницької обл.) у 2011–2017 роках.

Рецензенти:

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.

Грушевського НАН України **Юрій Черченко**

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.

Грушевського НАН України **Михайло Ковальчук**

© Ковальчук В. М., текст, 2017
Шпак Дм., дизайн обкладинки, 2017
Жмурко Л.В., макет, 2017

Зміст

1. Як граф Потоцький залізницю до Проскурова любював.....	7
2. Одеські літературознавчі пригоди Боруха Вальбе.....	8
3. Стіни хат розписували фарбою з листя помідорів.....	12
4. До революції 1917-го в пресі рекламували револьвери.....	14
5. Як у 1907-му селяни бунтували.....	17
6. Цукор коштував удвічі дорожче за м'ясо.....	19
7. У корчмах торгували спиртним із Судилкова та Пеньків.....	21
8. «Машиною часу» в... містечко Судилків.....	24
9. Містечко Шепетівку судилківці жартома називали «добрим хутором».....	26
10. «Колотюк, обороняючись, відкусив Мирону вуха. Але той усе одно переміг» (зимове дозвілля наших прадідів).....	29
11. Папіроси на Волині почали курити після спроби заборонити самосад.....	31
12. Шепетівщина на шпальтах кримінальної хроніки 1915 року....	34
13. Чайні споруджували в місцях «викурювання самогону».....	35
14. За півроку влада в Шепетівці змінилася 4 рази.....	37
15. На Великдень у Шепетівці Симон Петлюра цитував Тараса Шевченка.....	40
16. «Літак кружляє над Шепетівкою. На крилі видно тризуб».....	43
17. Бони в Шепетівці «ходили» замість дрібних купюр.....	46
18. Бандити 20-х цупили тканини і різнокольорові стрічки.....	48
19. «Біжать до баби Пріськи з клунком чи карбованцем» (селяни і ворожки).....	50
20. Місцевий бюджет за НЕПу був майже бездефіцитним.....	51
21. Кустарі «Шанхаю» підписувалися ієрогліфами.....	53
22. Дантист-«спринтер», курці членських квитків і перше радіо	55
23. Як цукровари з коровами не розминулися.....	57
24. «Після занять німецькою годую свиней, телят...».....	57
25. Волинських любителів гри в «ніжний м'яч» називали грачами.....	60
26. Наприкінці 1920-х «Робітничо-селянський театр ім. Блакитного» давав по декілька вистав на місяць.....	61
27. Остап Вишня: «Шепетівські митники – веселий народ».....	64
28. «Придивиться до буфету – і не бачить жодного пролетарського обличчя» (враження проїжджих від Шепетівки 1925 року)	67

29. Владислав Берковський: «Опухлі селяни мені вже ночами сняться».....	70
30. Противники колгоспів стріляли в комуністів саморобними кулями.....	72
31. «Голодовка була страшнішою за війну» (спогади 98-річної Тетяни Кравчук).....	75
32. Працівник поїзда Шепетівка—Баку хотів убити Хрущова.....	76
33. Як судилківська артіль «Штерн» по-сибірськи господарювала.....	79
34. У газеті залізничників прибиральниці критикували начальство.....	82
35. 1937-го на станції Шепетівка шукали саботажників.....	85
36. Шепетівські ливарники виробляли баняки і шкільні дошки.....	87
37. На травневі свята 1937-го городян зацікавлювали велоспортом.....	90
38. Хутори почали зникати з карти Шепетівщини до війни.....	92
39. «Поглянув у дзеркало — а шкіри на обличчі немає».....	95
40. В роки окупації шепетівчани ходили в кіно.....	97
41. Федір Михайлов, ГРУ і... тифозні воші у Другій світовій.....	102
42. Одухівці та УПА.....	104
43. Молдавський слід «Рейкової війни».....	106
44. 1944-й на Шепетівщині: війна в тилу, яку засекретили.....	108
45. «Напишіть мені, як город засіяли...».....	110
46. Як Шепетівка оговтувалася після Перемоги.....	112
47. Сумка для протигазу «пройшла» з фронтовиком пів життя.....	114
48. На виборах в 1946-му селяни сходилися голосувати о 4-ій ранку.....	116
49. Черепичні дахи, раки і біг по калюжах під райдугою.....	118
50. Судилківські кавуни найкраще вродили у 1947-му.....	121
51. Хролинська багатотиражка писала про збір гороху і кпинила з п'яниць.....	122
52. Шепетівський історик розшифровував «мертві» мови в тісній комуналці.....	123
53. У Хальмер-Ю працював без вихідних і свят (поневірвання репресованого кулеметника УПА Володимира Мацшишина).....	124
54. Шепетівка 1950 року – без грифу «таємно».....	129
55. «Пропустіть мене до цирку, я – монтер!» (про електрифікацію нашого краю в 1950-х – 60-х роках).....	131
56. «Україна» чи «Москвич» — за 5 карбованців.....	133

57. Спекулюєш? У тюрму.....	135
58. У радянських РАЦСах вручали «заповітний меч предків» і свічку.....	137
59. Зачісі «бабеті» додавала об'єму скляна банка.....	139
60. Як шепетівчани Будьонного депутатом обирали.....	141
61. «М'ясну мрію» Хрущова реалізовували в Шепетівці.....	144
62. Висота перших телеантен сягала 15-и метрів.....	146
63. Колгоспницю Лавониху в 60-х «відправили на Орбіту».....	148
64. 1964-й називали роком «великої хімії».....	150
65. Шепетівська варенична працювала без вихідних.....	153
66. Як нас взували: від чобіт із калосами до «туфликів із гострими, як шило, носками».....	156
67. Морозиво збували в «гільзах».....	158
68. «Жертвам» кіношних погромів у Шепетівці купували нове житло.....	161
69. «Яка мати купить своїй дитині оцей мішок, стягнутий нитками?».....	164
70. Рейсові автобуси на залізничному вокзалі «втікали» від пасажирів.....	167
71. У липні 1979-го шепетівські футболісти «розгромили» славучан із рахунком 8:0.....	170
72. Перший жовто-блакитний прапор над райрадою провисів менше доби.....	172
73. Закривавлений прапор війни, який «пам'ятає» наш край.....	175
74. Непомітна «легенда» суботнього ринку – дідусь Олександр Сіваковський.....	177
75. Старе польське кладовище є, єврейське – також. А де ж українське?.....	179
Ілюстрації	183

Фундатором цієї книги є
Віктор Павлович Ничипорук

Віктор Ничипорук народився 15 січня 1954 року в м. Шепетівці. Батьки – з багатодітних родин, працюючі селяни. Мама родом із Жилинець на Шепетівщині, тато – з Дубрівки Баранівського району. Окрім Віктора, в родині було шестеро дітей. Середню освіту він здобув у школі № 3 нашого міста. Потім служив у військах спеціального призначення в м. Броди на Львівщині та в Закарпатській області. В 1970-х – на початку 1990-х трудився на шепетівському заводі «Металіст» (слюсар-монтажник, працівник відділу комплектування). Віктору вдалося вперше на Хмельниччині виграти в лотерею «Грінкард», а відтак здобув право на проживання у м. Сакраменто (штат Каліфорнія, США). Там працював у галузі охорони здоров'я. З 2011-го – на пенсії. Дізнавшись про існування в Шепетівці літературно-мистецької студії «Доля», став меценатом творчих проєктів її членів. Завдяки заходам Віктора Павловича було зібрано десятки тисяч доларів на підтримку учасників революцій в Україні 2004 р. і 2013-2014 р.

Як граф Потоцький залізницю до Проскурова лобіював

На початку ХХ століття військове міністерство Російської імперії вирішило прокласти залізницю з Шепетівки до Проскурова (нині — Хмельницький). Але швидко передумало, бо почалася російсько-японська війна. Після неї проект реанімував представник Подільської губернії у Державній думі, наш земляк — граф Потоцький. Але прем'єр-міністр Петро Столипін «закрутив носом» — мовляв, прізвище графа не російське

Колись через Шепетівку пролягав усього-навсього один залізничний шлях — з Козятина до Ковеля. Великого землевласника у Подільській губернії графа Потоцького це не влаштовувало, адже з Шепетівщини, де мав землі, маєтки та підприємства, до губернського центру (Кам'янець-Подільського) щоразу доводилося трястися в тарантасі. Відтак, граф вирішив дати «друге життя» проекту побудови залізниці до Проскурова, який ще 1900 року розробили фахівці під керівництвом військового міністра Олексія Куропаткіна. Для цього використав службове становище в Петербурзі, адже частенько засідав там у Державній думі.

Один з департаментів цього представницького органу, а також Рада міністрів до ідеї графа — створити акціонерне товариство (АТ) зі спорудження залізниці Шепетівка—Проскурів — поставилися з розумінням. Лише голова Ради міністрів Петро Столипін повівся дивно: заявив, що йому не подобається польське прізвище Потоцький, і потрібно обмежити участь у товаристві осіб неросійського походження. Зрештою, Устав новоствореної компанії Рада міністрів доручила скласти міністру шляхів сполучення Сергію Рухлову. Але він передав куті меду, сказавши, що в АТ поляків та євреїв не допустить взагалі. Спалахнув скандал.

Граф Потоцький пішов «зондувати ґрунт» до свого доброго знайомого Сергія Вітте.

— Який у нас дивний міністр шляхів сполучення, — сказав пану Вітте землевласник. — Виявляється, він хоче не обмежити, як вирішила Рада міністрів, участь неросіян в акціонерному товаристві, а взагалі заборонити їм входити до нього. На моє запитання «Ваша високосте, чи знаєте Ви Подільський край? Може, судите про нього за невірними джерелами?» пан міністр відповів: «Ні, адже я там служив помічни

ком наглядача Летичівської в'язниці». На це я зауважив його високості, що він, імовірно, добре взнав клієнтів того закладу, яким керував, але аж ніяк не мешканців Подільського краю загалом.

Проте незабаром Петро Столипін змінив гнів на милість, бо порадився з батьком своєї дружини — гофмейстером Дмитром Нейгардтом. Той розтлумачив своєму свояку, що Потоцький — «хороша людина», він одружений з донькою генерал-ад'ютанта німецького імператора (!) Вільгельма II-го.

Таким чином, наприкінці 1910 року до проекту Потоцького підпустили осіб усіх національностей і дали йому «зелене світло». Петербурзькі концесіонери на чолі з Бернатовичем вирішили споруджувати «Подільську дорогу» з Кам'янця-Подільського до Шепетівки як частину гігантського залізничного «Слов'янського шляху», що пов'яже Адріатичне море з Петербургом і Московією.

«Будівництво цього шляху, — писала газета «Подолія» 15 грудня 1910 року, — який, крім того, проріже біля міста Старокостянтинова запроєктований «Індійський шлях» (про нього так багато нині розмов: Варшава — Дубно — Старокостянтинів — Умань — Джанкой — Керч — Батум — Тегеран) для нашого краю матиме величезне значення. Всі товари, що раніше йшли до Центральної Росії з Середземного моря через Чорне море і Одесу, підуть напряму через Румунію і далі в Російську імперію: Кам'янець-Подільський — Проскурів — Шепетівка — Новоград-Волинський — Жлобин — Петербург».

Уже наприкінці 1910-го інженери-залізничники обстежили місця прокладання колії біля Проскурова. Залізниця між теперішнім обласним центром і Шепетівкою будувалася під керівництвом інженера Південно-Західної залізниці Клавдія Немішаєва, до речі, автора знаменитого вислову «Кадри вирішують все». Повноцінний рух пасажирських і товарних поїздів на цьому відрізку розпочався наприкінці 1913 року.

2.

Одеські літературознавчі пригоди Боруха Вальбе

Цей знавець літературних течій, меткий полеміст, мовознавець народився 22 грудня 1889 року в Шепетівці і через усе життя проніс любов до рідного містечка. Мало кому відомо, що починав він свою кар'єру літературного критика на сторінках впливової колись газети

«Одесский листок». Нам вдалося відшукати часопис і проаналізувати, які теми хвилювали Боруха Соломоновича найбільше

Борух Вальбе – з сім'ї дрібного єврейського торговця. Батько хотів дати синові гарну освіту, тож почав із того, що віддав до єврейської релігійної школи (хедеру) вивчати Тору. Втім, хлопця цікавила не стільки релігія, як література. 14-річним утік з дому до Варшави. Там жив з приватних уроків. Заразом посилено досліджував творчість актуальних українських, єврейських і російських письменників.

Попри раннє прагнення до самостійного життя, щось, напевне, пішло не так, бо повернувся в Шепетівку. Затим розпочинає листуватися з різними газетами Російської імперії, «катакує» часописи кореспонденціями, дописами, маючи на меті влаштуватися кудись на посаду журналіста.

А ще Борух надсилає листівки відомим єврейським меценатам і філантропам. Низка його послань із Шепетівки, що датовані 1912 — 1913 роками, збереглися у відділі фонду іудаїки Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (фонд № 339). Ці листівки завірені поштовим штемпелем Шепетівської поштово-телеграфної контори. Відомо, що у ній певний час працював чиновник VI розряду Хома Мельник, якого на цю посаду перевели з Бердичева в 1910 році. Серед кореспондентів майбутнього літературознавця Вальбе був видатний етнограф, що увійшов у історію під псевдонімом Ан-ський. Цей чоловік із іншими дослідниками старовини їздив містечками Волині, записував народні пісні, казки, легенди, збирав предмети старовини, фотографував краєвиди та людей. Одна з таких експедицій побувала в Слаवуті, Шепетівці та Судилкові восени 1912-го. Наступного року дослідники відвідали містечка Південно-Східної Волині ще раз. Згодом Борух Соломонович дивним чином опиняється в Одесі, яка тоді входила до Херсонської губернії. Вже у 1916 році веде рубрику «Нотатки читача» в газеті «Одесский листок». Це ліберальне видання провінційним не назвеш. Адже до газети дописували численні кореспонденти як із різних губерній, так і з-за кордону: Франції, Англії, Італії. «Одесский листок» читали в Петербурзі, Ризі, Римі, Нью-Йорку, інших великих містах світу. Борух Вальбе підписував статті вигаданим іменем Борис й справжнім своїм прізвищем, тоді як його колеги переважно використовували лише псевдоніми: Бідовий, Курсистка, Невидимка, Миргородець, Ф. Г-нъ, Профан, Діонео.

Дуже імпонували Борухові Вальбе ті літератори, що в своїх творах ідеалізували тихі провінційні містечка. Так, у його рецензії на повість Євгена Замятіна «Повітове», вміщеній в «Одесском листке» 13 червня 1916 року, читаємо: «Тут описується найменша щілина, найменший закапелок повітового містечка. Є і трактир з його бурхливим життям, звідкілья нічну тишу сплячого містечка пронизують крики: «караул, грабують, вмирають!!». «Є і містянин зі своїми геніальними винаходами: сукном, яке не боїться дощу; штучним мармуром; хлібом, спеченим не на дріжджах, а на ... голубиному посліді. Є і носій нової ідеї — вивчення міжнародної мови есперанто», — із захопленням смакує Вальбе сюжет твору Замятіна.

Інший відгук Боруха Соломоновича — з нагоди 25-річчя літературної діяльності єврейського поета Хаїма Бялика — теж компліментарний. Цей літератор сподобався критикові тому, що помітив той момент в Російській імперії початку ХХ ст., коли розмірену патріархальність життя замінив «розхристаний» капіталізм. «До тихих містечок зі стародавніми синагогами, де ночами старі і малі вивчали філософію і мораль Тори, — читаємо в статті Вальбе на пошану Бялика, — увірвався капіталістичний Молох, місто-фабрика. Почалася еміграція. Народ-мученик став пролетарем. Як бельгійський поет Роденбах, уражений капіталізацією Бельгії, марить про тихе місто Брюгге, так і Бялик тужить за синагогою, протиставляючи їй місто без жодних моральних цінностей».

Подумалося: може сюжети праць Замятіна і Бялика нагадали співробітнику газети «Одесский листок» рідну Шепетівку, яку покинув у юному віці? Згодом Вальбе неодноразово відвідуватиме наше місто. Зокрема, зупинявся в ньому за рік до початку радянсько-німецької війни. На сторінках «Шляху Жовтня» в серпні 1940-го також згадував, що приїздив сюди двадцять років тому.

Переважно Борух Вальбе зосереджувався на пошуку спільного та відмінного в творах літературних діячів. 1 серпня 1916 року під його «гарячу руку» потрапив збірник «Земля» з вміщеними там працями Миколи Арцибашева «Раба» і Володимира Винниченка «Хочу!». «На думку пана Арцибашева, — ядуче прокоментував Борух Соломонович у газетній колонці, — природа людини заплутана в таємничих звивинах біологічних процесів... Твір «Раба» ще раз засвідчує невиліковний художній дальтонізм автора. Немов маніяк, він з гідною подиву впертістю... намагається довести, що жінки, навіть найбільш добродішні,

стають безвільною жертвою першого-ліпшого наполегливого негідника». Твору Володимира Винниченка, званого діяча Української Народної Республіки в 1918—1919 рр., дісталася не менше. Критик спостеріг, що там все з точністю до навпаки: не жінка є безвольним рабом пристрасті, а чоловік.

Герой роману «Хочу!» Халепа — літератор, долею якого, «неначе м'ячиком», грає Лідія Баранова. Літератор настільки «переситився» її любов'ю, що вирішив застрелитися. Але сталася осічка. Потім познайомився з «українським діячем, фанатично відданим національній ідеї. Той робить з Халепа щирого українця. Проте літератор знову зустрічає Лідію Баранову. Після першого її поцілунку вся його ідейність «летить у трубу», чоловік знову стає рабом жінки. «...Коли в Раю Адам і Єва скуштували заборонений плід і зацікавилися проблемами статі, то розгнівана Вища Сила вигнала їх, заявивши, що земля ти є і в землю повернешся. ... З тих пір усіх письменників, що, як і Адам, заплуталися в проблемах статі, виганяють зі здорової літератури в збірники «Землі», — іронізує з Винниченка й Арцибашева Борис Вальбе. А ще 1916-го сподобалася Боруху Соломоновичу повість Сергія Чевкіна «Шоста держава». Вподобав її за «свіжість», адже автор чи не вперше в Російській імперії описав зсередини журналістський колектив — редакцію вигаданої провінційної газети «Південний вісник». За сюжетом, цю газету спершу всі шанували за об'єктивність й «ідейного» редактора, але згодом, після того, як видання купив банкір Майзель, новопризначений випусковий редактор став «різати» невігідні для власника журналістські тексти. Почалася професійна деградація журналістів. Відтак, «Південний вісник» поповнив перелік жовтої преси. «Деякі спостереження дуже вірні, — підкреслив Борух Вальбе, — але в них мало мистецтва, а більше від фельетону».

Над такими темами Борух Соломонович працював за рік до революції. З приходом до влади більшовиків він продовжив займатися літературною критикою. Одружився, 1930-го оселився в Ленінграді. В сталінські часи почувався добре, адже пише кілька книжок: про американського співця радянського ладу Джона Ріда, російського письменника Миколу Помяловського. Часто друкується в пресі — у «Літературній газеті», журналі «Звезда». Боруха Соломоновича приймають до Спілки письменників СРСР. У роки війни перебував в евакуації. Зрештою, «порозуміння» літературного критика з радянською

владою закінчилося крахом – 1949 року «загримів» у табори під час сталінських репресій проти єврейських «космополітів». Утім, «ворогом народу» пробув усього шість років. У 1955-му його реабілітували. Ще через 11 років помер.

3.

Стіни хат розписували фарбою з листя помідорів

На рубежі XIX – XX століть у Шепетівці й інших містечках нашої Волинської губернії проявляються ознаки «будівельної революції» — до традиційних для зведення хат глини й соломи додаються «нові» будматеріали — фабрична цегла, черепиця, залізна бляха, толь

Станом на 1905 рік у нашому Заславському повіті, писав дослідник Каретніков у книжці «Волинская губерния. Географическо-статистический вестник», діяло 33 цегельні. Попит перевищував пропозицію, а відтак виробництвом цегли займалося практично кожне четверте підприємство з діючих на Заславщині.

І це не випадково, адже промисловці не мали проблем із сировиною. Про те, що поклади каолінів, вогнетривалих глин, польового шпату, кременія та кварцю повністю забезпечують губернські потреби, писав М. Гук у статті «Промисловість Волині».

Ще із 1870-х у Славуті виробляли такий новітній тоді матеріал для накриття дахів як толь. Його із дистилату соснової смоли продукувала «Фабрика Толя и Красок С. П. Гойжевского». Підприємство часто рекламувалося в проскурівській газеті «Земская мысль». Так, 24 липня 1915-го описувалися такі переваги толі: вогнетривка, утричі дешевша за металеву бляху, не втрачає міцності 15 років.

Сировину — соснову смолу — Гойжевський купував у «смолокурнях», що діяли в навколишніх соснових лісах. Приміром, біля села Цвітохи щороку продукувалося 3250 відер смоли на підприємстві Грейса. Смолокурня яка діяла за 2-3 км від Шепетівки (власність міщанина Брандмана), за рік давала 2400 пудів смоли. Меншими такими закладами в урочищі Соснове біля села Конотопа, урочищі Третьяки коло Хролина, селі Савичах володіли, відповідно, Липчиць, Лернер й Едельштейн.

На рубежі XIX — XX століть в Україні набуває популярності цемент. Пам'ятаєте, як у 1901—1903 роках із цим будматеріалом експеримен

тував архітектор Городецький, прикрасивши химерними цементними істотами свій цегляний будинок у Києві? А 1915-го у нашому Про-
скуріві цемент вже був дефіцитом. Приміром, місцевий забудовник
Оксман цілий рік не міг дочекатися доставки цього будматеріалу зі
заводу в Здолбунові («Земская мысль», 29.05.1915 р.).

Унаслідок потрясінь часів Першої світової та революції 1917—1921
років будівельна справа у Волинській губернії занепала. Отож, радян-
ська влада мусила її реанімувати. «Нам треба будувати для села міцні,
гарні хати замість халупок, критих соломною», — наголошував пред-
ставник робкому будівельників Шепетівської округи Ставницер із
нагоди 2-річного ювілею організації 1925-го. В окрузі «ростуть» нові
цегельно-черепичні заводи. Зокрема, цегельня з гофманівською піччю
постала в Шепетівці, аналогічні виробництва запрацювали в селі Бур-
тин (нині Полонський район), Зеленцях (Старокостянтинівщина) то-
що. У Свиновичах Баранівського району відкрилася цементно-
черепична артіль «Черепица».

Після Другої світової війни наші діди й прадіди мусили знову відбу-
довувати тисячі споруд, знищених окупантами, та заклади з виробни-
цтва будматеріалів. У маленькому селі Купине на Шепетівщині
з'явився завод вогнетривкої цегли із гофманською й англійською пе-
чами, формовочним, механічним і сирцевим цехами. Його електрос-
танція забезпечувала купинців електрострумом ще тоді, коли її не
було в домівках багатьох шепетівчан! А ще чимало будматеріалів
вироблялося й на Шепетівському цегельному заводі, Судимонтському
заводі «Шамот», Майдан-Вильському шамотному заводі.

Втім, до сіл Шепетівщини ця «будівельна революція» добиралася
значно повільніше. Там, як і раніше, стояло чимало глиняних хат зі
солом'яними дахами. 1932-го часопис «Громадський голос» інформу-
вав: «Йдучи селом, не знаєш, на чому зупинитися, куди оком кинути.
Все розписане, помальоване, неначе великий квітник... Звичайний
тип дівочого малюнку — це празниковий: стіни хат розписані вазон-
ками, коло вікон — віночки, довкруги вони підведені обвідкою... До
розпису вживають звичайно глини — жовтої, чорної чи зеленкуватої,
яку копають біля річки. Зі саморобних фарб уживають сажу (дістають
з лопухів та листя помідорів) та жовту (з цибулі). З купованих фарб
найбільш улюбленою є синька, без якої не обходиться жодна госпо-
диня. Приладдя до малювання просте: гусяче перо, щіточка зі щетини,
а дуже часто малюють просто пальцем». Дбайливі господині розпису-

вали не лише свою хату, але й господарські будівлі, передовсім столу та стайню.

***

На одному зі зразків цегли, що представлені в музеї школи с. Городище Шепетівського району, вибите клеймо «Г. М.». Такі почали ставити десь із 1850-х років. На думку історика Оксани Гаврилюк, клеймо означає, що цегельня виробляла будматеріали для місцевого чоловічого монастиря. Аби цегла була міцнішою й стійкою до атмосферних впливів, сировину для її виробництва «зміцнювали», додаючи сирі яйця.

— Ці цеглини були виявлені під час демонтажу стін шкільної їдальні, яка розміщена в будівлі, що раніше належала монастирю, — розповіла Оксана Михайлівна. — Окрім клейм, на деяких зразках стоїть прізвище підприємця, який керував цегельнею.

4.

До революції 1917-го в пресі рекламували револьвери

На початку ХХ століття навіть у таких маленьких волинських містечках як Шепетівка сотні людей передплачувало центральну та регіональну пресу. В газетах рекламувалися забуті вантажі на залізницях, штучні каучукові зуби і велосипеди за цінами автомобілів

1913-го «Російське залізничне управління південними під'їзdnими шляхами» не жаліло коштів на друк у «Волинських губернських відомостях» розлогіх переліків вантажів, які адресати забували забирати на вокзалах. Навіть тепер ці списки щиро вражають своїм розмаїттям: вата, сінокосарки, чавунний посуд, кава, автошини, макарони, іграшкові дерев'яні коники, велосипеди, шкіряне взуття, книги, гноти для газових ламп. А 30 червня якийсь чоловік на прізвище Опін навіть відправив зі станції Шепетівка до Житомира ящик карамелі вагою 2 пуди 36 фунтів. Зазвичай, після таких реклам забутих вантажів залізничники чекали три місяці, після чого збували їх на аукціонах.

Дуже дивно, що забували приходити за надісланими велосипедами, адже їх на початку ХХ ст. продавали за цінами розкішних кабриолетів. Так, житель Польських Фольварків — престижного мікрорайону у столиці Подільської губернії Кам'янець-Подільський — 28 червня 1913 року пропонував читачам газети «Подільнин» купити в нього

велосипед «Енфільд» за 150 карб і кабриолет за такою саме ціною. Потужність останнього дорівнювала кільком десяткам кінських сил. Для порівняння, авто «Лондола» на сім місць, яке теж вирішив збути проскурівський механік Бромирський 5 квітня 1913-го, «вижимало» еквівалент сорока кінських сил.

Вибагливе око читачів дореволюційних провінційних газет «муляла» і реклама ... револьверів. Звісно, розхвалювалася не справжня зброя, а та, яка не потребувала дозволу — для «лякання» і «підняття тривоги». У одній з реклам револьверів виробник наголошував, що поштові видатки за пересилання виробу (разом з п'ятдесятьма «дармовими» патронами) складають усього 35 копійок. В разі замовлення двох револьверів третій — у подарунок! А якщо присланий револьвер клієнту не сподобався, він мав право його відіслати назад. У таких випадках виробник повертав гроші.

А ще ознакою хорошого тону вважалося «торпедувати» друзів і близьких перед святами сотнями кольорових листівок (їх ще називали «відкритими листами»). Завбачливі добродії закуповували листівки наперед і оптом, бо так виходило дешевше, всього по півтори копійки за штуку. Ось чому реклама продукції варшавського виробника — 10 000 000 шт. листівок «витонченої закордонної краси», з «віршами», «любовними сценами», «видами Вітчизняної війни 1812 року» і «паризького салону», «жіночими головками» — розхвалювалася одразу в кількох передпасхальних числах газети «Подольнин».

Дореволюційні перукарні ще асоціювалися з Францією і в них навіть працювали справжні французи. Якийсь Ніколя, наприклад, презентував переваги свого закладу в одному з червневих номерів газети «Подольнин» за 1913 р. таким чином: «Кам'янець-Подільська паризька перукарня пропонує дамські модні зачіски, бриття, фарбування волосся за дешевими цінами».

Залюбки рекламували себе і медики. «Зубний технік Х. Д. Кац виготовляє найрізноманітніші каучукові та золоті штучні зуби» — наголошувало житомирське видання «Свободная Волянь» 19 грудня 1918-го.

А анонімний дописувач «Житомирской минуты» восени того самого року кпинив над непродуманою рекламою товариства з виробництва взуття «Украинские кустари», розміщеної на шпальтах газети-конкурента «Волянь»: «Принимаем заказы на обувь из кожи потребителей».

До речі, власники крамничок у центрі Старокостянтинова 1919-го настільки буквально сприйняли вказівки українських січових стрільців про українізацію своїх вивісок, що аж доходило до курйозів. Старокостянтинівська газета «Стрілецька думка» за 12 жовтня процитувала лише деякі заголовки «українізованих» реклам: «Мужський кравець цивільних платів», «Ритовник пичатків», «Крамниця шмаровидла», «Крамниця пашня і гриз», «Магазин искусственных шипучних вод», «Ресторація «Новій світ»».

Звичайно, що в перервах між повсякденними бізнесовими обладками мешканці таких спокійних волинських містечок як наша Шепетівка чи метушливих Житомира і Бердичева відпочивали. І до, і після революції (навіть у перші роки радянської влади) там і там процвітали численні кінотеатри та казино. Так, наприкінці 1918-го справжній фурор серед мешканців нашого губернського центру Житомир викликала кінокартина «Тасмуніці гарему», яку «крутили» в закладі «Кіно Рим». У рекламному матеріалі «Свободной Воляни» підкреслювалося, що після показу цієї картини, «привезенной нарочными из Киева», демонструватиметься виступ «труппы цирка И.А. Лерри во главе с кор-де-балетом». Щодо противників мелодрам, то вони у Житомирі гуртувалися в так званому театрі «Колізей в. Арлекін» по вул. Київській. Там з 21 до 24 грудня, як запевняла інша реклама, йшов довгоочікуваний «бойовик «Вічний жид або Чорний кардинал». У зйомках цього фільму взяло участь 1000 артистів, 10000 статистів і багато диких звірів. «Розкручений» артист Маріо Бонар виконував головну роль. «Фільм обійде всі куточки земної кулі», — оптимістично прогнозувала газета «Свободная Волянь» 22 грудня.

Через якихось п'ять років на останній сторінці бердичівської газети «Голос праці» — друкованому органі Бердичівського окрвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і окркому КП(б)У — вийшла ось така нетривіальна реклама: «Клуб «Казино». Сьогодні і щодня з шостої до десятої вечора гра в лотто і карти. Грає оркестр духової музики». Хоча гострі на язик більшовики називали такі заклади «гральними притонами», зміна влади на радянську не привела до їх одномоментного знищення. А письменник Остап Вишня висміяв це «більшовицьке» казино в одному зі своїх фейлетонів.

Як у 1907-му селяни бунтували

Шепетівські краєзнавці в радянські часи всіляко наголошували на безправному становищі місцевих селян до революції. Проте судячи з таємної переписки початку ХХ ст. між чиновниками Волинської губернії, яка збереглася у фонді 1335 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, наші земляки-селяни не лише успішно захищали свої права на гідну оплату праці, але й інколи вдавалися до прямих погроз

Вимагали підвищити поденицину. 12 червня 1907 року жителі Мокіївець і Ленковець Сульжинського повіту (нині — села в Шепетівському районі) і Грицівського повіту не вийшли, як зазвичай, на поля графа Потоцького полоти цукрові буряки і косити сіно. Передали управителям Мокіївського фільварку Михаловському і Ленківського фільварку Гороховському, що настав час підвищувати поденну плату, бо жито на базарі подорожчало. Впродовж перших трьох днів страйку управителі ніяк не реагували. На четвертий почали дошкукуватися, хто ж їх підбурив людей. Винним швидко «призначили» ленківського священика Ореста Петерева. У відповідь селяни пішли до поліції і заявили, що страйк — то їхня ініціатива, а не священика. А ще пояснили, чому згадані управителі «обмовили» духовну особу: граф Потоцький влаштував священика до організації «Союз истинно русских людей», а своїх управителів — ні. Зрозумівши, що запахло смаленим, граф Потоцький вимоги страйкарів задовольнив — підвищив поденну оплату їхньої праці з 30 до 40 коп за день косовиці і з 20 до 30 коп за день сапання буряків. Для порівняння, на поч. ХХ ст. кіло сала чи олії на базарі коштувало 5 коп, житнього борошна — 7, гречки — 11, сиру — 15, яловичини — 25, цукру — 30. Отож, не такі вже селяни були «обірвані та голодні».

Змушували закрити шлюз ставу. В червні 1907-го тридцятьеро мешканців села Даньковець прийшли пішки до сусідніх Сахновець (нині — села в Ізяславському районі) «розібратися» з помічником управителя тамтешнього ставу Павловським. Справа в тому, що вже шість років поспіль як у водоймі розводили рибу, тому час від часу воду спускали і вона «забивала» даньківчанам городи та сінокоси. Отож, візитери самочинно зупинили потік води — закрили шлюз. Павловський учи-

нив опір, навіть побив кількох селян. Але люди швидко його зв'язали і застерegli, щоб більше не «рипався». Проте чоловік пішов скаржитися на заколотників своєму начальнику Інженерію Гаксовському — орендарю ставка в графа Потоцького. Вже на наступний день представник Гаксовського переказав бунтівникам, що шлюз все-таки відкрили і вода знову заливає городи та сінокоси. І додав: «Якщо щось не влаштує, скаржетеся персонально Потоцькому». Та цього разу селяни пішли не до графа, а звернулися зі скаргою до унтер-офіцера додаткового штату Волинського губернського жандармського управління в містечку Заславі (нині — Ізяслав) Яремчука. Пояснили поліцейському, що з приводу ставка вже кілька разів як зверталися до графа Потоцького, та марно. Поліція розпочала розслідування. Винуватців у справі не знайшла і навіть «вигородила» Павловського в справі побиття селян: «недосвідчений, почав служити нещодавно».

Погрожував «обер-ліснику» розправою. Восени 1907 року декілька заможних жителів села Михлі (нині — Ізяславщина) одержали на свою адресу дивні листи. У посланнях містилося прохання (під загрозою розправи) занести в умовне місце гроші. З михлівчанина Георгія Яремчука, наприклад, вимагалось 500 карбованців, з обер-лісника лісництва князя Сангушка Гуго Германа — 1000.

Перший із чоловіків пішов скаржитися до урядника 3-ї Заславської поліцейської дільниці Здоровцова. Розповів, що підозрює у «епістолярному шантажі» михлівського селянина Івана Хоровицького. Мовляв, той нероба і часто пиячить з приїжджим киянином, веде з ним антиурядові розмови. Зокрема, закликає до створення в Російській імперії «професійної» (найманої) армії, бо рекрути до державного війська в містечку Старокостянтинові голодують.

Слуга закону одразу подався до оселі підозрюваного Івана Мойсейовича з обшуком. І професійний «нюх» Здоровцова не підвів — у шухляді письмового столу знайшов масу ще невідправлених «листів-заялювань». Заскочений на гарячому, Іван Хоровицький пояснив: розсилав листи разом із киянином, але не з доброї волі, а примусово. До цього обох під загрозою смерті схилили троє невідомих, яких випадково надібали в лісі.

Справу шантажистів поліцейські «спустили на гальмах», тому що лісових «терористів» так і не знайшли. Щоправда, автори листів декіль

ка тижнів відсиділи під слідством у Заславській поліцейській дільниці.

6.

Цукор коштував удвічі дорожче за м'ясо

На початку ХХ століття українські виробники цукру-піску та рафінаду одержували настільки шалені прибутки, що часто не знали, куди витратити зароблене. Власник обох шепетівських цукрових заводів Йосип Альфред Потоцький, наприклад, учащав на сафарі до Африки, відвідував екзотичні Індію та острів Цейлон

«Самый «пиковый» из сахарных королей Юго-Западного края — Гепнер. Каждый год я встречал его в Биаррице, курортном французском городке на берегу океана. Он говорил мне: «Вам нравится этот дорогой костюм? Так я вам скажу: для сахарозаводчика он стоит 245 рублей. Но, вы думаете, я сержусь на моего портного? Ни капельки!», — образно порівнював відомого українського цукровара з впливовим героєм колоди карт дописувач газети «Одесский листок» 98 років тому.

В ті часи розкошував не лише Гепнер, але і його «молодший» конкурент з Шепетівки Йосип Альфред Потоцький (1862 – 1922). У нашому містечку цей «олігарх» володів двома цукроварнями — «буряко-цукровою» і «цукрово-рафінадною». Також «солодкі» підприємства Потоцького функціонували в сусідніх регіонах, як-от селі Клубівці (нині — Ізяславський район), селі Кременчуках (тепер — Красилівщина).

Уявлення про щорічні обсяги виробництва цукру в дореволюційній Шепетівці дає книга «Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог» (Київ, 1894 р.). Отже, станом за 1891/1892 промисловий рік два заводи Потоцького в нашому місті видали «на гора» 149.300 пудів цукру-рафінаду, 103800 пудів білого цукру-піску і 50100 пудів патоки. Працювали на пару, тож на те, щоб її одержати, витратили 1260 кубічних саженой дров. А ще — використали чимало «кістяного вугілля», вапна, соди, соляної кислоти, альбуміну, ультрамарину, яловичого сала, виробів із заліза, полотна та паперу.

А де Потоцький брав сировину для своїх заводів — цукрові буряки? Там, де й чимало теперішніх виробників цукру в сучасній Україні — на власних або орендованих полях. За різними оцінками, Йосипові Альфредовичу лише на Шепетівщині й Ізяславщині належало від 50 до 60 тис. га рілля.

Що цікаво, на цукрово-рафінадному заводі в Шепетівці переробляли не стільки «свої» солодкі корені, як «чужий» цукор-пісок. Перші доставлялися з Клубівки на Красилівщині ґрунтовою дорогою, що пролягала повз мастки Потоцького в Малих Пузирках, Зеленцях, Вербівцях та Мокіївцях. За перевезення пуда цукру візники брали по 7-10 коп за пуд (16 кг). Проте акцент робився на переробці цукру-піску інших виробників на рафінад, бо він значно дорожче коштував. І тут ставала в нагоді залізнична гілка, що проходила через наше місто (тоді ще єдина). Цукор у мішках вагонами привозили з Вінниччини та Київщини. Згодом, вже у вигляді шматочків, дбайливо загорнутих у спеціальний папір, він відправлявся на експорт. Найбільше за кордоном цінували «цукор-рафінад напилений». Далі, з незначним відривом, йшли «цукор-рафінад колений» і «цукор-рафінад у головах». Загалом шепетівський цукор розкуповували в Австрії, Голландії, Франції та інших європейських країнах.

А якими на початку ХХ століття були ціни? Роздрібна ціна цукру-піску сягала 35-и копійок за кілограм, залежно від сорту та якості виробу. Для порівняння, 1 кг житнього борошна коштував 7 коп, гречки — 11. Ціна кіла домашнього сиру складала від 15 до 22 коп. Мозок вола (і таке їли!) вартував 34 коп, одна обпатрана курка — від 45 до 85 коп. Яловичина розходилася на ура по 17 коп. Тобто — цукор вартував удвічі дорожче, ніж м'ясо великої рогатої худоби.

Замінників цукру ще не вигадали, природні аналоги вартували задорого (за літр меду, наприклад, пасічники правили кілька карбованців), тож не дивина, що солодкий сипучий продукт користувався стійким попитом. Отож, середньорічний «виторг» цукроварень у Шепетівці, селах Клубівці та Кременчуках у дореволюційні часи сягав «кругленької суми» — 2,3 — 2,5 млн крб.

Дешищо зі своїх шалених прибутків Йосип Потоцький витрачав на оплату праці робітників (платив їм у середньому від 25 до 35 коп. за день). Щось вкладав у банки та давав на розвиток інших своїх підприємств (крім цукроваріння, в Шепетівці та селі Климентовичах займав

ся переробкою деревини). А ще чималі суми витрачав на розваги – полювання та мандрівки.

У 1890-х роках Йосип Альфред побував у Індії, на острові Цейлон та в африканській країні Сомалі. Напевне йому найбільше сподобалося сафарі. Бо в Святвечір 1900-го запросив знайомого орнітолога — теж неабиякого шанувальника подорожей — гайнути у країну левів та жирафів іще. «Ех, не досить мені восьмимісячних поневірянь Кордильєрами і джунглями Амазонки! Тепер бродитиму серед левів, слонів, ворожих дєрвішів та усіяких інших диких бєстій», — відповів той у листі, погодившись стати попутником Потоцького.

Друзі зустрілися у Відні. Звідти залізницею добралися до Трієста. Там сіли на пароплав, який доправив їх у Єгипет. Звідти, за допомогою двох потягів і ще одного судна, через кілька тижнів прибули до Судану. Там до кінця березня гарно провели час. Орнітолог препарував екзотичних птахів для музею Браніцьких, а граф Потоцький, заручившись допомогою місцевих тубільців, полював на левів, слонів, гіпопотамів, газелів і антилоп. Загалом експедиція тривала три місяці. Додому граф Потоцький повертався через Рим і Відень.

Ось такий він, власник двох шепетівських цукроварень Йосип Альфредович Потоцький!

7.

У корчмах торгували спиртним зі Судилкова та Пеньків

В XIX – на початку XX ст. у багатьох селах нашого краю діяли броварні та винокурні, де вироблялося пиво та спирт. Цей алкоголь не лише розвозили по місцевих корчмах, але й із залізничних станцій Хролина та Шепетівки «експортували» далеко за межі Волинської губернії. З 1914-го, коли в країні ввели «сухий закон», міцне спиртне перейшло до розряду нелегальних товарів. Почастішали випадки отруєнь денатуратом і дешевим одеколоном

Ось як поет Перец Маркіш оспівав у віршах пивничку, що діяла колись у його рідному Полонному:

*Біля в'їзду до містечка
Завше цвинтар має бути
Нєрозлучна з ним пивничка
І аптека тут як тут...*

*При пивничці – сад з городом
І собаки, наче леви,
Вдало вивіска із бляхи,
Прикраша зелений дах...*

У таких закладах із вивіскою під бляхою, вочевидь, на початку минулого століття торгували пивом різних виробників. Бо неподалік, в Судилкові на Шепетівщині (тоді називалося містом), діяла велика browарня варшавського купця Захарії Нипанича. Сангушкам належали пивоварні «бізнеси» в селах Михлі (нині — Ізяславський район), Цвітосі (Славутчина) та самому місті Славуті.

Любителям хильнути чогось міцнішого в корчмах продавали горілку. «Сировину», тобто спирт, закупували на винокурнях. Одне з таких легальних виробництв спирту на території Шепетівщини з 1800 року утримував в селі Коськові землевласник Фадей Доморадський. Пані Крашевська, починаючи з 1840-го, успішно розвивала «винокурний бізнес» у селі Пеньках. Із 1842 року сизий димок курів над винокурнею, яку підприємець Схиж орендував у володарів міста Грицева Грохольських. Аналогічне підприємство пам'ятають і старожили села Конотопа.

Пиво варили з ячмінного солоду, хмелю та дріжджів. Із викурюванням спирту – складніше. Все залежало від спеціалізації аграріїв певної місцини. На грицівській винокурні, наприклад, перобляли картоплю. Так, 1891/92 промислового року з 50 тисяч пудів цього коренеплоду дістали «один мільйон градусів безводного спирту». За той саме час у Судилкові майже стільки ж спирту вигнали з 24-х тисяч пудів житнього борошна та сухого солоду. Коськівські спиртовики до цих саме інгредієнтів додавали просяну муку. Вони викурили за рік теж пристойно — 602800 «градусів безводного спирту». До речі, за темпами виробництва в 1891/92-му, 832000 градусів, пеньківчани обігнали коськівську винокурню аж на чверть.

І пивовари, і винокури потребували палива – дров. Тому свої заклади переважно розташовували в лісовій місцевості, ближче до запасів деревини. За рік грицівські винокури спалювали приблизно 150 кубічних сажнів дров, судилківські — 100, пеньківські – 65, коськівські – 50.

Важливою була близькість і до шляхів сполучення. «За 20 верстов від залізничної станції Хролін» – наголошували наприкінці XIX століття на перевагах місцезнаходження грицівської винокурні. Парадокс, але

нині, в еру мобільних телефонів та нанотехнологій, ні спиртового виробництва в Грицеві немає, ні станція Хролін не розвивається...

Кожна винокурня мала ліцензію та спеціальний державний номер. Вироблений спирт вимірювали 12-літровими відрами. Таке відро = 10 штофам (квартам) = 16 винним пляшкам = 20 пивним пляшкам = 100 чаркам = 200 шкаликам. У перший рік Першої світової війни одна пляшка міцного виноградного вина коштувала пристойну суму — 5 карбованців. Для порівняння, 450 грамів (1 фунт) дефіцитного тоді гасу для освітлення вартувало 20 копійок, одна «офіцерська» папіроса на базарі коштувала 60 копійок, 16 кг (пуд) картоплі торгівці віддавали за 20 карбованців.

Із 1910 року по всій Російській імперії спиртом і виноградними винами, міцнішими за шістнадцять градусів, торгувати заборонили. Тому для випивох настали чорні дні.

Незможні селяни, як-от Марія Кованева з села Клемашівки Проскурівського повіту, почали пити денатурат. А клієнта проскурівського підпільного борделю до смерті довів неякісний одеколон. Якось цей поціновувач «полунички» зайшов до кімнати дівиці легкої поведінки, грюкнув кулаком по столу і зажадав хильнути. Та пояснила: «Горілки немає». Ловелас не повірив. У пошуках трунку поліз до шафи. Витягнув звідти пляшку з дешевим одеколоном. «Одним порухом руки викинув пляшку. Йому стало кепсько. Поки дівичка кликала людей на допомогу, упокоївся», — констатувала проскурівська газета «Земская мысль» 1915-го.

Втім, для грошовитих клієнтів у закладах, де наливали, міцне спиртне було так само доступним, як і раніше. Одні продавці тримали пляшки в мішках з борошном. Інші — ховали свій «горілчаний арсенал» під підлогою. Вхід до таємного «винного погребця» власника елітного проскурівського магазину бакалії А. Барбарнія починався в його власній спальні під ліжком.

Терплячи збитки, власники й орендарі винокурень піднімали гвалт у пресі. Заявляли, що сприяють розвитку сільського господарства. Бо ж женуть спирт із картоплі, та розпушує землю, внаслідок цього підвищується врожай. А ще називали себе «друзями» скотарів, мовляв, барда, тобто відходи винокуріння, — цінний харч для худоби. Проте уряд країни «підловив» винокурів-«картоплярів» у брехні. Оприлюднив статистику: в 1914 році з вирощених у Російській імперії 2100 мільйонів пудів картоплі всього лише одинадцята частина була пере

роблена на спирт. Тож на всі з 2929 державних винокурень повісили замки.

8.

«Машиною часу» в... містечко Судилків

Незадовго до того, як видати в 2015 році книгу про рідне село Судилків, краєзнавець Андрій Артерчук на наше прохання розповів про найцікавіші сюжети свого рукопису

Палац, який став винокурнею. Від розкішних садиб колишніх володарів Судилкова нині навіть руїн не залишилося. Немає жодних слідів палацу Грохольських. Проте місце, на якому наприкінці XVIII ст. побудувався представник цього шляхетського роду Мартин Михайлович — відоме. В народі його називають «площадкою». Чому?

За проектом судилківського палацу Грохольських, який я переглядав у Держархіві Житомирської області, довжина споруди сягала понад 35 метрів (16 сажнів), а ширина — майже 20 (8 сажнів). Уявляєте, тільки на другому поверсі налічувалося 17 кімнат!

Історія палацу драматична. За участь у польському повстанні 1830-го спадкоємця Мартина влада Російської імперії споруди в нього конфіскувала. І що ви думаєте? Інший нащадок у 1864 році відсудив палац у держави. Навіть із судилківчан за використання земель і лісів Грохольських стягнув до двох тисяч рублів «відступного».

Проте чоловікові не таланило. Одного разу взяв кредит у київському банку, а вчасно не повернув. Мусив судилківськими «багатствами» розплачуватися — лісом. Але, напевно, деревини не вистачило, бо й палац за борги віддав. Із 1890 року на місці маєтку запрацювала винокурня. На підприємстві, обладнаному новітнім устаткуванням із таллінського заводу Віганта, вироблялося 14 відер 96-градусного спирту на годину. Я знайшов людей, чиї родичі цей спирт возили на підводах у шепетівську товарну контору (територія міжрайбази). Зараз від тієї винокурні навіть слідів не залишилося.

Інший палац у моєму рідному селі належав панам Закаржевським. Споруда стояла на околиці містечка, по-сусідству з великою лісопилкою Бахмана, десь за залізничною колією. З 1865 по 1872 роки в панів, певно, гостювала сім'я Падеревських, у тому числі й міг бути малолітній Ігнацій — майбутній піаніст-віртуоз і прем'єр-міністр Поль

щі. Доля палацу Закаржевських теж сумна. До початку 1920-х його розібрали більшовики. Дві колони будинку перевезли в Шепетівку й використали в оздобленні входу до нової адміністративної споруди, де тепер розміщується райдержадміністрація.

На судилківський аеродром з Шепетівки недовго курсував автобус. Перший літак судилківчани побачили далекого 1911 року. Той недосконалий «повітряний птах» належав волинському любителю авіації Емануелю Малинському. Після повернення на Волинь з Франції, де чоловік захопився повітроплаванням, він «стартував» на літакові в рідному маєткові Журне (колись розташовувався на території теперішнього Березнівського району Рівненської області) в напрямку Антонін (нині — смт у Красилівському районі Хмельниччини). Проте збився з курсу, тож здійснив вимушену посадку між Судилковом та Шепетівкою.

Вже в радянські часи, з 1929-го, на околиці села почали споруджувати військовий аеродром. Проте справа затягнулася аж до початку німецько-радянської війни. Спершу там стояла одна ескадрилья літаків. Призначалася для стратегічної підтримки радянської кавалерійської дивізії. Пізніше на льотовищі дислокувався 91 авіаційний полк.

З легкої руки Героя Радянського Союзу Григорія Родіоновича Павлова, який написав книгу «Однополчани», поширився міф про те, що нібито судилківські льотчики вже в першу ніч війни — на 22 червня 1941 року — давали відсіч німецьким «мессершмідам». Але мій сусід Петро Артерчук, що жив біля аеродрому, іншої думки. Він стверджував, що до початку бомбардування льотовища нацистами (11-а ранку) на ньому не було ніякого руху. Інший очевидець (жінка, яка працювала на аеродромі в радянські часи), підтверджувала слова Петра. За її свідченням, після першого німецького бомбардування аеродрому там упродовж трьох днів детонували снаряди. Виявляється, бомби «штабелями» лежали. Після німецького нальоту було багато поранених. Деякі солдати навіть просили їх «добити»... В 1945-му судилківчанин Микола Васик бачив на аеродромі більше семидесяти згорілих радянських літаків, переважно — «кістяки» від І-16.

У брежнєвські часи все змінилось... Ніколи не забуду, як улітку 1971-го в погожі недільні дні всіх судилківчан, які бажали, катали літаками-«кукурузниками» над селом. Це була така своєрідна (і безкоштовна!) форма відпочинку. Польоти організовувала організація з

Хмельницького. Пізніше почалися регулярні пасажирські авіарейси. На початку 1980-х в Судилкові приземлялися «кукурузники», що курсували до Хмельницького. Пасажирів на аеродром і назад із Шепетівки навіть планували возити рейсовим автобусом 1-Б. Мій хороший товариш Анатолій Білан упродовж певного часу очолював Судилківський аеродром. На жаль, зараз про цей осередок повітроплавання нагадує лише злітна смуга, яка заросла бур'янами.

9.

Містечко Шепетівку судилківці жартома називали «добрим хутором»

Дев'ять вражень від життя в першій половині ХХ століття, що запам'яталися 90-річному жителеві Судилкова Степанові Молотку, та про які почув від батька Якова

Соснові пеньки біля Судилкова корчували волами. Мій дід по матері жив «на Граді» (так місцеві називають один із районів Судилкова), тримав воли. По-перше, бо треба було постійно вгноювати піщану землю, яку обробляв «на Корчівці» — місці, де колись ріс ліс. Той земельний наділ його батькові Артему виділили за 25-річну службу у війську Російської імперії. По-друге, волами добре було соснові «корчі» витягувати. Щоб один великий пеньок із землі «дістати», треба було одразу дві пари волів впрягти.

Гуцули знали про Шевченка більше, ніж наші. Мого батька мобілізували на фронт 1914-го, на початку Першої світової війни. В російському імперському війську його зробили інструктором зі стрільби з кулемета, бо, на відміну від 90% мобілізованих, які не вмели читати та писати, був грамотним — закінчив три класи. Спочатку тато проходив службу в Білорусі, згодом його підрозділ в Карпати перекинули. Яюсь під час постою в селі зайшов до місцевого 56-річного гуцула погомоніти. Той пригостив борщем із жирною бараниною, приніс бринзи, смачнючих яблук. «Мого сина забрали в австро-угорську армію, — розповів гуцул. — Зараз проти українців, тих, яких Микола II змусив Російську імперію боронити, воює. Я сказав синові, щоб про своє українське походження не забував. А якщо бій — порадив у полон одразу здаватися. Бо ж навіщо своїм один проти одного воюва

ти?». До речі, той чоловік постійно свої слова цитатами з поезій Тараса Шевченка доповнював. Тож тато потім казав нам, що в Карпатах твори Кобзаря краще знають, ніж судилківці.

Будьонівці вчиняли єврейські погроми. Росіянин Лісаєв, який воював у Робітничо-Селянській Червоній Армії й називав себе будьонівцем, розповідав моєму татові, як командири просили їх вдавати з себе петлюрівців. Під їхнім виглядом нападали на мирне єврейське населення Волині, грабували його, забирали коней і домашню худобу. Втім, такі «спектаклі» будьонівцям не завжди вдавалися. «Що, євреї дурні, щоб не зрозуміти, хто на них нападає?», — казав Лісаєв.

Гребінці. В середині 1920-х років, коли я уже народився, тато Яків Терентійович жив у Судилкові й займався конярством. Землі мав небагато, родючість її не радувала, тож підробляв тим, що на замовлення торгівців доправляв кіньми їхній крам на ярмарки. «Базарним днем» у Судилкові був вівторок, в Шепетівці торгували по четвергах. Бувало, тата наймали возити товари аж у Лабунь на Полонщині чи до Любара, що в теперішній Житомирській області. А ще неодноразово «водив вози» до колишнього українсько-польського кордону, що проходив через Славутчину й Ізяславщину. Тата торгівці поважали за чесність і справедливість. Утім, він нерідко ризикував. Так, одного разу якийсь «клієнт» укинув на віз блаженський мішечок і гукнув татові: «Поїхали!». Він здивувався, адже їхати наказали далеко, а торба торгівця — маленька. Дочекався зручної нагоди, мац-мац її, а в ній — дерев'яні гребінці. Це сьогодні цей товар — «банальність», а от колись він вельми цінувався. Отож, тато побоюватися за своє життя перестав. Гребінці «купці» часто по польових селах збували, де деревина дорого коштувала, а потім пшеницю скуповували й перепродували у Судилкові значно дорожче.

Ярмарок. Він мені згадується неймовірним галасом і розкішним вибором товарів. Як тепер пам'ятаю: баба коло баби сидить і буряками, картоплею, яйцями, гусками, качками торгує. Остеронь — євреї з курками на продаж. Повсюди дівтора з глиняними свистунцями бігає. Батьку доводилося неодноразово бувати як на судилківському, так і на шепетівському ярмарках. Тож, коли їх порівнював, жартома називав нинішній райцентр «добрим хутором». І, напевно, мав таки рацію.

Адже ярмарки у Судилкові були більші, ніж торги у Шепетівці. Зрештою, навіть люди з навколишніх «польових» сіл частіше в нас ярмаркували, ніж у місті. Тато бачив у 20-х, як у тому місці райцентру, де зараз ремзавод, ще густі «хаци» чагарників росли, діти в хованки гралися. Візьмемо перукарні — їх тоді у селі аж 12 нараховувалося! А ще наші євреї якісні биті валянки виробляли, вичинкою шкір займалися, гуральню тримали. Загалом у Судилкові 90 років тому більше двох тисяч євреїв мешкало. Українців — на кілька сотень більше налічувалося, щоправда включно з мешканцями навколишніх численних хуторів. Третє місце «посідали» поляки. А от росіян — лічені одиниці, бо ж звідки їм тут узятися?

Зі Судилкова вислали як «ворогів народу», а на Харківщині зустрічали з духовим оркестром. За те, що батько не здав повторної «хлібопоставки» на початку 1930-х, йому пригадали те, що колись служив у петлюрівській армії. «Батьку, ти ж хліб їм уже здав, що їм ще від тебе треба?», — запитав його. «Ой, сину, виростеш — зрозумієш», — відповів він. Якось колгосп прислав до нас додому 15-річного хлопчину. «Дядьку Яшка, сказали, щоб ви здали коня». Тато зняковів. Дав гіршого. Проте колгосп хотів кращого. Втім, тато вже його поміняв на зерно. Отож, за таке колгоспні активісти його охрестили «ворогом народу». Відтак, у 1934 році нашу сім'ю вивезли на південь Харківської області. Якщо в Судилкові на нашу сім'ю скося дивилися, то там зустрічали з духовим оркестром. Представники радянської влади нас перед місцевими колгоспниками розхвалювали: «Ми вам хороших працівників привезли, учіться в них, ледарі». Ми оселилися в недобудованій хаті, господаря якої радянська влада репресувала за те, що зерно в ямі у голодні роки переховував.

Батько уникав вступу в компартію. 1939-го тато переїхав із Харківщини на Волинь, бо влада взялася за спорудження залізниці Новоград-Волинський — Рівне. Коли батько прибув на місце її спорудження, «ревізори» з НКВС запитали, чому не вступає у компартію. «Я ще не дозрів», — пояснив. «Та ти вже перезрів», — почув у відповідь. Перевірятьники надіслали запит у Судилківську сільраду, аби дізнатися про минуле Якова Терентійовича. Але йому повезло, бо тодішній голова сільради був не місцевим, отож, не знав, що він служив у війську Симона Петлюри. Прийшла довідка, що із ним все гаразд.

За часів німецької окупації я підірвався на радянській міні. В 1940-х роках ми проживали в Судилкові. Тата до Червоної армії не мобілізували, бо не підходив за віком. Він займався розведенням коней, а разом на заводу, де шкіри вичиняли, якийсь час підробляв. Одного разу, коли я випасав коней на зарослому травною судилківському аеродромі, наступив на радянську міну. Відірвало частину лівої ноги нижче коліна. До речі, літаки з того летовища евакуювали на початку війни.

Чотирма судилківськими колгоспами керував Діжкін. Так на нього казали селяни по-вуличному. Ремонтом доріг, до речі, теж німець завідував, його Артвіком «величали». Крикливий був, але не зачепив жодної людини. Повсюди їздив із перекладачем. Мріяв навчитися балакати українською. Люди тоді зрозуміли, що він нею оволодів, коли став реагувати на лайливі слова. Мій батько німців завжди хвалив, а от нацизм ненавидів.

10.

«Колотюк, обороняючись, відкусив Мирону вухо.

Але той усе одно переміг» (зимове дозвілля наших прадідів)

У старовину в дні новорічно-різдвяних свят жителі Шепетівщини, як і всієї Волинської губернії, влаштовували масові гуляння. Траплялося, вони переростали у бійки зі справжніми пораненими та навіть летальними випадками

Раніше в першій місяць зими, коли випадав сніг і вдаряли міцні морози, села нашого краю, особливо польові, «завмирили». Справа в тому, що багатьом жителям бракувало дров, теплого одягу та взуття, тож переважно відсиджувалися по хатах.

«Школа в зиму без палива занепадає й учителі тепер огороджу допалюють. ... самогону стільки на селі, що якби пустив на млинове колесо, то цілу добу молот би», — інформував газету «Радянська Волинь» житель села Ленківці про сусідні Чотирбоки взимку 1925 року. Не вельми оптимістичніше, судячи з кореспонденції іншого дописувача, жилося в Лозичному: «Село наше — глухе, темне. Живуть тут різніми чутками та побрехеньками, що їх поширюють спекулянти та конт

рабандисти. Школа стоїть недобудована. А дітей, що вчити треба, — до сотні є». Невтішний стан справ спостерігали й у Білополі: «Громадську криницю зруйновано. Цебрини розкидані. Не можна до цієї криниці й досягнути. Жодного пожежного приладдя нема. Газет ні селяни, ні сільрада не передплачують».

Утім, із наближенням новорічно-різдвяних свят, які розпочиналися наприкінці грудня та тривали до середини січня, все змінювалося. Від безпросвітної сірості зимових буднів односельчан рятувала молодь, влаштовуючи веселі гуляння та забави.

Ватага парубків із Малої Козари (тепер — Романівський район Житомирщини), підпивши самогону на Різдво 80 років тому, організувала масовий кулачний бій. Громадянин Колотюк, обороняючись, відкусив Мирону вухо. Але той усе одно переміг. У іншому закуткові Волинської губернії в день Різдва зібралися дівчата, позносили холодцю та пиріжків, а хлопці прийшли з самогоном та денатуратом. Після п'ятики почалася «безсоромна гуляня». Хлопці понабивали один одному пики, пішли в хід і ножі.

«Найбільше виробляє в нашому селі молодиця Настя Карпосюк, — скаржився на сторінках «Радянської Волині» 13 січня 1926-го мешканець села Хутора на Шепетівщині. — Вона всіх дівчат і хлопців водить за ніс на вечорниці. Найбільше, як ведеться, бешкетують парубки. Вони вночі ворота на хату винесуть дядькові, або в двері крокву вставляють, щоб по лобі дала, коли хтось на двір вийде. Чимало також вікон повибивають парубки в дівчат».

У різдвяні дні зняли ворота й укинули їх до колодязя злого односельця бешкетника з Мокрого, що в Новоград-Волинському районі. Знайшлося про що перешіптуватися мешканцям Ясногорода на Романівщині: ще б пак, якісь волоцюги витягли на клуню місцевої вдовиці сани з чоловіком, зробленим із соломи! Проте їх перевершили дотепники з Володарсько-Волинського району: на перехрестя доріг вивели поцуплені сани зі солом'яною бабою, а замість коней впрягли у них знаряддя для перетирання й тіпання льону (терницю й бительницю).

До слова, з «темою воріт» був пов'язаний цікавий архаїчний звичай, якого на Хмельниччині дотримувалися молодики, залицяючись до дівчат. «Як задумає було парубок котрусь з дівчат знеславити, бере мазницю і гайда темної ночі ворота дьогтем мастити. Траплялось, що й ловили такого маляра. Намнуть гарненько боки, мазницю на голову

надінуть і котись звідки прийшов», — згадував дописувач газети «Радянське Поділля» з Красилівського району А. Варзацький.

В дні новорічно-різдвяних свят по селах і хуторах Волині та Поділля нерідко поширювалися чутки про «кінець світу» чи «всесвітній потоп». Люди жваво в такі речі вірили, тому явищем у середині 1920-х навіть зацікавилася всеукраїнська газета «Вісті ВУЦВК» (видавалася в Харкові). Молодий Остап Вишня — редакційний фейлетоніст — дізнавшись про «всесвітній потоп», на який очікували в селі Рябіївці Волочиського району, висміяв його в своєму дописі «Нічого не поробиш, готуймося!». Аналогічно він відреагував на новину з села Стирти Черняхівського району Волинської губернії, де громадяни в січні 1924 року готувалися до приходу ... антихриста.

Для порівняння, у великих містах, як-от губернський центр Житомир, новий рік зустрічали, влаштовуючи бали-маскаради, в ресторанах або навіть на катку. На українському маскарадї, який організувало відділення товариства «Просвіта», вручали цінні подарунки за краще вбрання в трьох номінаціях: «український костюм», «оригінальний костюм», «вишуканий костюм». У програмі іншого, так званого «загальнодоступного» маскараду, значилися виступи «привидів гір», «дам-квітів», «чарівниць», а також демонстрація «бочок щастя», поштових голубів. А директор одного з навчальних закладів Житомира щороку в передноворічну суботу влаштовував ковзанку. Дійство розпочиналося о 13-ій і тривало до смеркання. Далі розпашілих ковзанярів, якщо вдавалося знайти вільний святковий оркестр, запрошували на «музично-вокальний вечір». А от у житомирському ресторані «Sans-Souci» в новорічну ніч грав оркестр «мандолінщиків і балалаєчників».

11.

Папіроси на Волині почали курити після спроби заборонити самосад

«Некоторые крестьяне при одном слухе о том, что сажать свой табак запрещено, стали вырывать табачные кусты. Старались уничтожить следы плантаций из боязни уплатить большой штраф», — ділився враженнями від побаченого на Шепетівщині, Славутчині та Здолбунівщині петербурзький економіст Андрій Суботін наприкінці XIX століття

Кілька віків тому любителі «прояснити розум» у Волинській губернії смалили люльки, набиті самосадам. Обивателі містечка Шепетівки — не виняток. «Архангел Михаїл одного разу власноруч подав Якову-Шимону жаринку для підкурювання люльки, взяту з небесного жертovníка», — переповідав легенду про шепетівського релігійного діяча й любителя пристроїв для паління тютюну історик Семен Дубнов.

Махорку його сучасники переважно вирощували собі самі. До неї додавали інші інгредієнти — материнку (заспокоювала нервову систему, протидіяла хворобам шлунку), любисток (містить антисептичну й протипухлинну дію), м'яту (тонізує), полин (відгонить сум), гостролист (помічний при хворобах ясен і зубів). Ці рослини збирали по лісах та полях.

Під час економічної кризи, яка охопила Волинь у 1880-х, звичний хід речей змінився. Держава спробувала поставити збут тютюну під свій контроль. «Не один українець важко зітхнув, попрощавшись зі звичним для нього кайфом — розкурювання люльки з власним тютюнцем. Чужий тютюн купувати їм не подобається», — точно вловив настрої курців пасажир потяга Суботін, прямуючи зі Здолбунова у Полонне влітку 1887-го.

Допоки провінційні любителі махорки приривчалися до привізної продукції, у великих містах уже переходили на новомодні папіроси. Пам'ятаєте, в п'єсі Михайла Старицького «За двома зайцями» (написана в 1883 р.) киянин Свирид Голохвостий запропонував подружкам своєї нареченої Проні Прокопівни: «Не вгодно лі баришні покурить папіроски?». «Та чи пристало ж баришням?» — вагається одна з них. «Перва мода!» — пояснює кавалер. «Я ще в пансіоне курила», — підхопила Проня Прокопівна, показуючи яка «крута».

На початку ХХ ст. папіроси (разом із махоркою й тютюном для нюхання) вже входили до асортименту більшості сільських магазинів. Користувалися попитом, бо ж продавали їх майже задарма — по копійці чотири штуки. Тобто, за упаковку (20 цигарок) правили 5 коп. Стільки ж у трактирі коштував стакан чаю. Випускалися й «патріотичні» цигарки, як-от «Тарас Бульба», «Українські». На рекламі петербурзької тютюнової фабрики «Оттоман» літній козак із картини Іллі Рєпіна смалить люльку, а молодий показує йому прикмету нової доби — цигарку. На шпальтах газети «Земская мысль» улітку 1915-го проскурівська тютюнова фабрика Льва Шварцмана так рекламувала свою

продукцію: «Походня папиросы 1-го сорта в коробках по 100 и 250 штук». Розцінки були дуже «демократичні»: тисяча цигарок — п'ять з половиною карбованців. Для порівняння, пуд картоплі на базарі віддавали за 20 крб, за стільки саме пшениці правили 1 крб 35 коп.

У перші роки радянської влади не вистачало не те що цигарок, а й навіть цигаркового паперу! «Почувається велика нестача махорки та курительних папірців», — інформував телефоном газету «Радянська Волинь» власний кореспондент цього видання у Шепетівці 27 травня 1925 року.

Тодішні курці вважали роздобути пачку найпростіших цигарок без фільтру за неабияку удачу. Чомусь особливо цінувалися папіроси «Комінтерн». Може тому, що вони випускалися в пачках по 25 штук? «Завжди, як у Шепетівку прибуває польський потяг, провідники-робочі дуже накидаються на цигарки «Комінтерн» з портретом товариша Зінов'єва», — дивувався від побаченого на нашому залізничному вокзалі харків'янин П. Артецький. Утім, він ще не знав, що творилося в довколишніх селах. Через безгрошів'я тамтешні курці призвичаїлися обмінювати на цигарки «Комінтерн» ... газети. Де їх брали? Справа в тому, що центральна преса централізовано надходила в комітети незаможних селян, які були в кожному селі, щоб її там читала біднота. Проте газети залежувалися, тож їх вимінювали в крамницях на цигарки «Комінтерн» по ціні 15 коп. за фунт.

Після Другої світової війни папіроси без фільтру, поряд із хлібом, сіллю, милом і сірниками, належали до товарів першої необхідності. Найбільш ходове «куриво» без фільтру називалося «Казбек». Пачка з 25 шт. вартувала мізер — усього 60 коп. Через низьку ціну в закладах торгівлі цими цигарками видавали здачу, як тепер пропонують карамельку чи коробочку сірників.

«Дістала з кишені фартушка цигарки «Казбек» і поклала перед мною, — нарікав відвідувач їдальні № 1 змішторгу м. Шепетівки громадянин Моргунцов, що не мав шкідливих звичок, на вчинок офіціантки Віри Григорьєвої. — «Що мені з ними робити? Я ж не курю! Дайте краще гроші!», — кажу їй. — «А мені яке діло? Можете навіть з'їсти. В мене дрібних немає», — відповідає».

В сільських магазинах папіроси «Казбек» теж залежувалися. Тому деякі продавці почали їх видавати як «доважок» до дефіцитного краму. Приміром, продавець сільпо в селі Михайлючці Шепетівського району товариш Степан Свищ у листопаді 1954-го реалізував цига

рки «Казбек» разом із хлібобулочними виробами, а окремо товари продавати відмовлявся. У відповідь покупці почали скаржитися. «Більше місяця продавець Климентовецького магазину товариш Скибін не завозив цигарок, бо йому треба було продати ті, які в нього зацвіли», — писав один із любителів затягнутися про аналогічне восени 1954-го.

Найдовше на полицях магазинів з-поміж «сталінських» марок цигарок без фільтру протримався легендарний «Біломор». Марка «Біломорканал» була найдешевша, тому пережила всіх генсеків, перших секретарів, і навіть розвал країни, в якій була вперше вироблена — СРСР. Тепер для тих, «кому за...», це частина власного життя. Здається, історія цих папіросів може бути темою окремої публікації.

12.

Шепетівщина на шпальтах кримінальної хроніки 1915 року

Хоча на фронтах Першої світової війни «гуділо» і «вибухало», у волинській і подільській пресі «по кісточках» розбиралися події місцевого кримінального життя – вбивство, вчинене коханкою селянина Пацюка, афери на станції Шепетівка, загадкове зникнення двох керівників постійних дворів

«У селі Збанівка поблизу станції Шепетівка випадково розкрито жахливий злочин, – писала газета «Южно-русский край» влітку 1915-го. – Жандарм зауважив зграю собак, що гризлися за якусь здобич. Підійшов і побачив ноги людини, що стирчали з розкопаного псами горбка».

За вказівкою жандарма труп відкопали. Місцеві впізнали в ньому односельця Корнієнка. Як встановили слідчі, його порішив шурин на прізвище Пацюк через «любовний трикутник». Коли на початку війни Корнієнка мобілізували, вдівець Пацюк зійшовся з його дружиною. Після повернення її чоловік довідався про це від приятелів і заходився слідкувати за жінкою. Відтак, однієї ночі «підловив» її в одному ліжку з Пацюком. Напав на нього, схопив за шию і став душити. Але законна дружина вгатила «милого» жердиною по голові. Удар виявився смертельним. Абе замести сліди, схарапуджена пара прикопала землею труп Корнієнка. Проте бродячі пси витягли покійника за ноги й їх обгризли.

Не менш резонансний злочин, за участю цілого «угруповання» махінаторів проїздними квитками, розкрили на станції Шепетівка восени того саме року. Група осіб прибрала до рук справу постачання вживаними та фальшивими білетами транзитних пасажирів на вузлових станціях. «Шкода, нанесена державній скарбниці, складає десятки тисяч рублів», – писалося в одному з часописів. Причетними до оборудок виявилися десятки касирів і контролерів по всій Україні. Крім власне нашого тодішнього містечка, «відділи» аферистів, під загальним керівництвом Катковника й Прилуцького, діяли в Бердичеві, Житомирі, Києві та Одесі.

А часопис «Наш край» у носері від 4 вересня розповів про діяльність у Подільській губернії двох агентів австрійських спецслужб – Пека та Бризе. Вдень чоловіки вдавали з себе керівників придорожніх «ресторацій» для приїжджих, що працювали в Ярмолинцях і Дунаївцях. У закладі Пека навіть фінкціонував «культовий» картярський клуб, де вечорами збиралася місцева богема. Втім, уже на початку Першої світової війни обох чоловіків немов «корова язиком злизала». Почалося слідство. Правоохоронці «вирахували» Пека та Бризе в Австро-Угорщині. Як виявилось, вони на Поділлі перебували у «відрядженні», здійснюючи розвідувальну діяльність на користь іноземців.

13.

Чайні споруджували в місцях «викурювання самогону»

Перші «народні чайні» з'явилися у Волинській губернії (куди входила і Шепетівка) ще на початку ХХ ст. Їх створювало всеросійське Братство тверезості з метою поширення культури пиття чаю. Вважало його альтернативою міцним напоям, бо коли випити багато чаю, то потяг до спиртного зменшується навіть в алкоголіків

Із 1914-го, першого року Першої світової війни, продавати алкоголь суворо заборонили по всій імперії. А відтак, «генделики» (в Шепетівці деякими з них, зокрема, володів Шекет) або позникали, або «перепрофілювалися». Любителі «культурно випити» потягнулися до чайних. Звісно, не завжди тільки «на чайок»: офіціанти виносили хитромудрі самовари, звідки замість кип'ятку текла самогонка, а в середині чайничків для заварки «побулькував» контрабандний коньяк.

Ось чому під час Української революції 1917—1921 років чайні заклади не лише збереглися, але й розширилися. За даними газети «Свободная Волянь», лише в грудні 1918-го в нашому губернському центрі Житомирі відкрилося 12 нових чайних. Земство губернії навіть організувало постійним їхнім клієнтам — військовим Директорії Української Народної Республіки — безкоштовний чай з хлібом.

Уже в радянські часи, 1925-го, «сухий закон» відмінили. Але якість «державної» горілки була настільки низькою, що в промислових містечках і сільській глибинці стали масово «викурювати» самогон. Владі Країни Рад треба було з цим щось робити, і вона вигадала мережу «радянських» безалкогольних чайних — з вищим, ніж до революції, рівнем культурного обслуговування.

За новими нормами, кожен такий заклад «починався» з вішалки й умивальника. Відвідувач мив руки з милом, витирив їх чистим рушником і прошкував до торгової стійки (називалася «буфетом»). Там вибирав напій у спеціальному ціннику на підставці. Зазвичай це були чай, кава, какао, влітку туди «вписували» й квас. Далі клієнт сідав за столик зі скляним верхом чи оббитий клейонкою і чекав, поки принесуть замовлення. До речі, столи квітами не прикрашали. Вважалося, що це «заважає» комфорту відвідувача. Натомість вази із живими квітами ставили ... на підлозі. Напої, як правило, подавали «парами» — по дві «порції». Як тільки приносили замовлене, відвідувач розраховувався. Міг не поспішати, бо ще чекала культурна програма.

«Чайня повинна зробитися місцем, де можна побавитися, культурно згаяти час вкупі з товаришами», — писав товариш Григорій Волков у брошурі «Радянська культурна чайня, для чого вона потрібна і як вона повинна працювати». Це видання вийшло друком в бібліотечці «За тверезість» 1930-го у Харкові — тодішній українській столиці.

Для «окультурення» чайних з них повикидали «музичні шафи», мовляв, їхній музичний репертуар — «шинкарський», а сама музика — «разить вуха». Натомість почали запрошувати гармоністів, балалайників, танцюристів, виконавців народних пісень і навіть майстрів художнього читання віршів. Часто (особливо в селах) таких діячів культури не знаходили, тому задовільнялися гучномовцем, підключеним до дротового радіо.

При чайних діяли «чайкоми» — комісії з постійних відвідувачів. Вони вивчали думку клієнтів (свої письмові пропозиції ті кидали до «скри

ньки для скарг» і «скриньки побажань»), й відповідали на них на «дощі для відповідей».

Після радянсько-німецької війни в чайних не лише пили, але й закусували. Наприклад, у чайну на шепетівському базарі люди спеціально заходили «на оселедці». В хрущовську добу почастишали перевірки якості обслуговування чайних, а відтак їхній персонал почав «загравати» з клієнтами. Доходило до смішного. 1963-го газета «Радянське Поділля» навіть виявила в чайній № 1 Старокостянтинівської райспоживспілки ось таке цікаве звернення працівників до відвідувачів:

Якщо ми не задовольнили вас,

Повідомте про це нас.

Якщо ми вгодили вам,

Розкажіть про це своїм товаришам.

Назагал чайні протрималися аж до розпаду Союзу. 1970-го в Шепетівці їх діяло щонайменше чотири. Того року чайна № 4 навіть посіла перше місце в соціалістичному змаганні, випередивши щойно відкрити вареничну. За цю перемогу, писала директор Комбінату громадського харчування Віра Сердюк, заклад нагородили перехідним червоним прапором.

14.

За півроку влада в Шепетівці змінилася 4 рази

Ситуація, яка в 2014 році почала складатися в багатьох містах Східної України, нагадала опис Шепетівки 1919-го в романі Миколи Островського: «Насмерть перепуганный, обалдешый обыватель, продирая утром заспанные глаза, открывая окна домишек, тревожно спрашивал ранее проснувшегося соседа: «Автоном Петрович, какая власть в городе?». Як сприймало цивільне населення нашого та сусідніх міст калейдоскопічну зміну влад в 1919 році? Наскільки тодішнє життя відрізнялося від «прози життя» тепер? Про це — в розмові з кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Михайлом Ковальчуком

— Пане Михайле, прапори яких влад майоріли над Шепетівкою навесні-влітку 1919 року?

— За цей залізничний вузол точилася запекла боротьба між петлюрівцями (Армією Української Народної Республіки) та більшовицькою Робітничо-Селянською Червоною Армією. 19 квітня Шепетівкою заволоділо кілька підрозділів уенерівських січових стрільців (5 тис. піхоти). Їх туди відтіснили більшовики зі сходу – з-під Бердичева та Чуднова. На коліях біля вокзалу січовики розташували бронепотяги: «Гетьман Дорошенко», «Стрілець», «Січовий». У приміщенні ст. Шепетівка започаткували друк газети «Стрілецька думка». Однак уже 5-7 травня петлюрівські війська з міста вибили більшовики. Під їх тиском петлюрівці відступили в бік Острога й далі на Здолбунів та Рівне. Червоноармійці поступово захопили більшість поселень уздовж залізниці Хмельницький — Шепетівка — Здолбунів. Проте в середині липня Українська Галицька Армія перейшла р. Збруч і відтіснила більшовиків із Хмельниччини на схід. Відтак, у Шепетівці з 16 серпня до приходу польських військ (у грудні) знову порядкували петлюрівці.

— Якій владі більше симпатизувало цивільне населення?

Важко сказати, але ейфорії від більшовиків, як нас переконували в радянські часи, цивільні точно не відчували. На місцях панував хаос. Наведу кілька прикладів. Наступної ночі після того квітневого дня 1919-го, як у Шепетівку вступили війська УНР, спалахнуло народне повстання проти більшовизму в сусідньому Новоград-Волинському. Там заможні селяни зібралися на з'їзд і «поділилися» своїми землями з тими, хто вчиняв опір червоноармійцям. А ще, для самозахисту, створили кавалерійський дивізіон на чолі з отаманом Палієнком. Утім, знайшлися і «розкольники» – сказали, що визнають радянську владу, але без «євреїв, китайців і чревычайок». Пізніше селян на Ізяславщині драгувало, чому це червоноармійці так часто реквізують харчі. В пресі прямо зазначалося: «В повіті лютує бандитизм». А от Теофіпольська волость Старокостянтинівського повіту «показала на двері» і петлюрівцям, і «червоним» – проголосила себе «незалежною республікою».

— Досі імена кращих червоноармійців носять деякі шепетівські вулиці. Але ж, як відомо, петлюрівці воювали не менш хвацько...

— Хотів би з цього приводу процитувати слова одного з учасників воєнних подій квітня 1919-го: «На батарею січовиків приходив селянин близького до Шепетівки села. Казав, що гарматним вогнем січовиків убито дуже багато большаків. Самі большаки кажуть: «Молодці, гарматники січовики, добре дали нам перцю. Видно, що ви любите

свою Україну більше, ніж ми свою. Ми давно зруйнували її, а тепер із України хочуть зробити те ж саме «славні» комісари-комуністи».

— Старожили розповідають, що з більшовиками до Шепетівки прибули іноземні найманці. Ніби тут навіть оселився чоловік, причетний до охорони Леніна – китаєць Дян Луйлу...

— Справді, іноземці в РСЧА виконували багато «чорнової» роботи. Так, за участю більшовицьких найманців (дехто з китайців, латишів, угорців та німців) було замучено п'ятсот людей у Ізяславі. Їх поховали в трьох великих могилах. Подія сталася в травні 1919-го, коли пост комісара Заславського повіту обіймав М. Олійник. Інший приклад: якісь «латиські орди» на більшовицькій службі понищили багато селян біля міста Романова на Житомирщині.

— Майже половину 8-тисячного населення Шепетівки складали євреї. Наскільки правдивою є замітка у житомирській газеті «Вісти» від 11 травня 1919 р. про погром 7 травня: «Петлюрівці, відчуваючи свою скору погибель у Шепетівці, влаштували страшний погром мирного населення. Замучили десятки євреїв. Гвалтували молодих дівчат. Навмисне розсипали хліб і цукор тротуарами, щоб нікому не дісталось».

— В ті часи преса теж займалася пропагандою. Тим більше – настільки наближена до більшовиків газета «Вісти». Як контраргумент, наведу промову «міністра жидівських справ» УНР Пінхаса Красного на засіданні єврейської національної ради в міському театрі Старокостянтиніва 14 вересня: «Більшовизм узагалі на Україні чужий, сам собою він перевівби ся. З поляками, а краще сказати польською шляхтою, євреям також не по дорозі, бо поляки перші почали грандові погроми в цілій Польщі. З денікінською реакцією, яка хоче воскресити царизм і по прибутті на Лівобережну Україну улаштує по всіх містах погроми, євреям також не по дорозі. Лишається йти разом із українцями. Кращі українські елементи все-таки проти погромів. Українське правительство дає єврям національно-персональну автономію на цілій території України. Побіда Української Народньої Республіки — це значить і побіда євреїв».

— Як «жовто-сині» та «червоні» інформували цивільне населення? Адже ні радіо, ні телебачення ще не було.

Політики та військові полюбляли виступати з промовами на базарах, у театрах. Одного липневого вечора Симон Петлюра з'явився в антракті перед 3-ю дією вистави на сцені проскурівського театру Шільмана. Зачитав вітання воїнам УГА. Після цього, згадував сучасник, «прису

тніх у театрі охопила якась надзвичайна радість». За не менш ефективний «рупор» пропаганди слугували чутки. Їх поширювали навмисне, проте на шляху до «споживача» вони змінювалися до невпізнання. Отож чутки висміювали в пресі. У липневому номері «Стрілецької думки» з'явилася спеціальна сатирична рубрика – «Чутки». Ось дещо звідти: «Кажуть, що проскурівська міліція гаразд знає і виконує свої обов'язки», «Кажуть, що наші проводарі думають головами», «Кажуть, що заборонять хворим козакам ходити в халатах і світити ясним тілом», «Кажуть, що центральні спекулянти не будуть вивисувати ціни на продукти».

— До речі, яка ситуація на Волині була 1919-го з продовольством і цінами на нього?

Влітку в Шепетівці та Ізяславі бракувало найнеобхіднішого, навіть хліба. Подейкували, що його не вистачає через наплив біженців із Ковельщини та Мінської губернії. Жито на базарі продавалося по 120 крб/пуд. Для порівняння, пуд солі віддавали за 140-240 крб, фунт масла коштував 52 крб, фунт цукру — 25 крб. Вартість фунта картоплі дорівнювала ціні одного яйця — 3 крб. Ціни на харчі, на відміну від прибутків людей, постійно зростали. З цієї причини на Ізяславщині відбувся вчительський страйк. А ще, як на зло, Волинською губернією поширилися пошесті віспи та тифу. Ефективних ліків від цих хвороб ще не існувало, тож зросла смертність.

15.

На Великдень у Шепетівці Симон Петлюра цитував Тараса Шевченка

У перший день Великодніх свят, 20 квітня 1919-го, на торговому майдані нашого містечка 39-річний головний отаман військ Української Народної Республіки Симон Васильович Петлюра закликав усіх, хто бажав, приєднуватися до боротьби за визволення Батьківщини від більшовиків. А ще просив присутніх керуватися власним розумом, пригадавши слова з поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»

Впродовж кількох тижнів у квітні — на початку травня 1919 року наше містечко зна- ходилося під контролем збройних сил УНР. Це сталося після того, як «провалився» їхній наступ на Київ. Українські війська зупинилися за 35 км від столиці й почали відходити назад, на за

хід, бо до нас, у Південно-Східну Волинь, із Центральної України прорвалася з рейдом кіннота Червоного Козацтва й так звана 1-а українська радянська дивізія Щорса. 8 квітня більшовики захопили Проскурів, ще за кілька днів — Новоград-Волинський. Отож, усі центральні установи української держави евакуювалися з Поділля в Рівне, а штаб армії УНР вимушено переїхав до Здолбунова.

Втім, головний отаман військ УНР і керівник Директорії Симон Петлюра не розкошував у місті залізничників Здолбунів, а в спеціальному потязі учашав на передову. Так припало, що на Великдень 1919-го лінія розмежування між українськими та радянськими військами проходила Шепетівщиною (якраз йшов бій за Чотирбоки). Отож, «на перший день Великодніх свят» Симон Васильович зі «свитою» урядовців відвідав і наше містечко.

У визначенні точної дати, на яку припадав Великдень у тому році, допомогла цікава знахідка — підшивка офіціозу УСДРП «Робітнича газета». В № 473 цього часопису за четвер, 24 квітня, надруковано текст вітання головним отаманом Петлюрою підлеглих військ із нагоди минулого Великодня.

Отож, стало зрозуміло, що це величає християнське свято у 1919 році відзначалося 20 квітня. А де ж особисто перебував Симон Васильович того дня? У Шепетівці! Даний факт зазначений у замітці «Представники правительства на фронті», яка вийшла друком у № 474 «Робітничої газети» (число за п'ятницю).

— Виступ Петлюри на торговому майдані міста слухав мій батько Яків Терентійович, — пригадав житель села Судилкова Степан Молоток. — Після поранення в роки Першої світової війни він працював вантажником на залізничній станції Шепетівка-Подільська. Але прагнення воювати взяло своє, тож навесні 1919-го вирішив записатися до Дієвої армії УНР. Там, на урочистостях у центрі Шепетівки, це і зробив.

За словами Степана Яковича, Симона Петлюру біля церкви слухали сотні людей.

— У зверненні до солдатів 3-го полку УСС він казав приблизно таке: «Як нам ставитися до поляків і німців, запитуйте? Думайте самі. Але не забувайте: вони мають свої інтереси. А от нам, українцям, не допоможе ніхто, крім самих себе. Пам'ятаєте, як Великий Тарас говорив? «Борітеся — поборете». Тож старайтеся, браття, прошу вас».

Також Петлюра запросив добровольців вступати до армії. Кілька хлопців одразу зголосилося.

Представники волосної управи вручили головному отаманові хліб-сіль і «вітали теплим, живим словом». Петлюра «відповідав народнім представникам сердечним привітанням».

Затим слово взяв заступник голови Ради народних міністрів (назва уряду УНР), міністр юстиції Андрій Миколайович Лівіцький. «Цілі армії московські і українські, які бились проти нас, примушені до того совітськими комісарами, переходять на нашу сторону і повертають зброю проти весвітніх насильників — російських большевиків-комуністів!.. Вся Україна стала на боротьбу за волю народню, і вже я бачу той світлий день, коли славне військо республіканське побідно вступить у столицю великої мучениці України», — наголосив він.

Під час виступу Лівіцького кілька разів із юрби людей чулося «Слава!». В натовпі заспівали гімн «Ще не вмерла Україна».

«Так, люди. Ще не вмерла Україна, і не може вона вмерти. Але якщо будемо ледачими — то доведемо її до смерті», — застеріг присутніх на майдані якийсь місцевий мешканець похилого віку.

За даними «Робітничої газети», того саме дня представники УНР побували й на станції Шепетівка. Там перед військовими виголошували промови: вже згадуваний Андрій Лівіцький, представник політичної партії Українських соціалістів-революціонерів при РНМ Аркадій Степанович Степаненко, виконувач обов'язків міністра військових справ уряду Григорій Тимофійович Сиротенко. Слово надавалося й двом представникам Всеукраїнського трудового конгресу — Скидану й Грузинцеву.

«Зазначені особи вітали 14-й Миргородський совітський полк, який незадовго перед тим зі зброєю в руках передався на нашу сторону, і тепер спільно з республіканським військом б'ється на фронті проти московських завойовників, — читаємо в № 474 «Робітничої газети». — На російській мові т. Лівіцький, Степаненко, Грузинцев вітали на ст. Шепетівці частину I-ї совітської армії, яка передалась до нас на Мозирському напрямі».

Відомо також, що 20 квітня в Шепетівці захисникам УНР вручалися великодні подарунки. До типового такого презенту входило по півкіло паски й здобної булки, кілька крашанок, шматок м'яса й трохи тютюну.

— Місцеві сприймали військових Петлюри по-різному, — пригадав слова свого батька Степан Молоток. — Судилківський чоловік Каза-лінов, приміром, радо до них приєднався. Так само вчинили і Лукаш Артерчук, Войтюк, Микита Лінник. А от Нестор Ковалик, навпаки, більшовикам симпатизував, ласкаво їх «товаришочками» величав. Не бажав він петлюрівцям худобу продавати, хотів, щоб золотом запла-тили. А як більшовики прийшли, то видурили в нього її безкоштовно, мовляв, колись розрахуємося.

16.

«Літак кружляє над Шепетівкою. На крилі видно тризуб»

Аж до початку травня 1919 року наше місто знаходилося під кон-тролем збройних сил Української Народної Республіки. Втім, ситуацію в Шепетівці постійно дестабілізувала більшовицька Робітничо-Селянська Червона Армія та її прибічники. Отож, українським війсь-ковим доводилося вступати в бої та сутички з ними. Випадковим свідком кількох боїв, за участю бронепоездів та літака, став Теодор Федусь. Цього чоловіка відрядили в Шепетівку з Рівненщини, аби об-міняв на пшеницю чи картоплю кілька вагонів керосину. Побачене й почуте пан Теодор описав у спогадах. Оскільки вони вийшли в Канаді 1988 року й тепер є бібліографічною рідкістю, пропонуємо ознайо-митися з найцікавішими їх фрагментами

Мені доручили поїхати до Рівного чи Шепетівки зробити товарооб-мін. Попросили знайти збіжжя, і, по-можливості, картоплю, а навза-мін запропонувати 2 цистерни нафти (мається на увазі гас, яким люди освітлювали хати. — В. К.) і 1 вагон свічок.

Із Радивилова з великим трудом я приїхав на станцію Шепетівка-східня. Оскільки я знав голову управи міста, то зайшов до нього до-дому. Вдома не застав, але його дружина мені перестрашено розпові-ла, що в сусіднім селі коло Шепетівки (напевно це Судилків. — В. К.), недалеко від цукрового заводу, є місцеві більшовики.

Іду до цукроварного заводу через містечко й бачу по одній стороні ринку на сходах повно якихось паперів і коробок із цукерками та стьожками. На ринку не видно нікого. Відчувається якийсь страх. Заходжу до одної крамниці — все порозкидане й нікого нема. Перей-шов ще пару крамниць і знов заходжу до якоїсь. Там нічого не пони

шено, зустрічає гарна 18-річна дівчина-єврейка. Питається: «Що вам угодно?». Я відповідаю: «У вас є сигаретки?». — «О! Їй Богу нема!». Далі питаюся, чому порозкидані папери й різні пачки на столах. Дівчина говорить: «Уранці, о 8-ій годині, прийшло якихось 6 чи 8 вояків і хотіли купити табаку і сигареток. Купець запитав їх, які в них гроші. Вояки сказали — українські гривні та карбованці. Купець не захотів брати українських грошей. Тоді вояки самі почали шукати сигаретки і тютюн. За півгодини відійшли до цукрового заводу».

Я пішов у тому напрямку. Підійшов до брами заводу, а з-за неї, з криття, несподівано вискочив чоловік із крісом. «Стій! Ти хто такий?», — кричить до мене. Я борюся з думками, чи не потрапив у більшовицьке оточення. Відповідаю: «Я — представитель городської управи Радзівілова». Вояк взяв кріс на плече і говорить: «Чому зразу не сказав? А я — петлюрівець». Пояснив воякові, в чім річ. Він сказав, що сьогодні ввечері місцеві більшовики мають наступати на завод.

Пішов до дому директора цукроварні. Бачу, сидить кілька переляканих поляків із адміністрації заводу. Між нами розпочалася розмова на тему дій місцевих більшовиків і погромів на ринку в місті. Коли я їм вияснив справу, що ніяких погромів не було, то вони здивувалися, чому така «провокація» рознеслася.

Пополудні повертаюся на залізничну станцію до мого вагона. Раптом чую гарматний стріл просто на станцію. Спершу гранати розривалися вздовж по залізній дорозі. Потім почали падати на ту дорогу, по якій я йду. Раптом біля мене, за якихось 40 кроків, граната — як трісь! Аж присів... Дивлюся довкола, чи нема де більшовиків? От тобі маєш товарообмін...

За кілька хвилин на узбіччі знов «таракнула» куля. Стою на дорозі. Чути за мною, ніби сичить паровоз. Приглядаюся, а то поволеньки котиться наш броневик (січових стрільців. — В. К.), що був в укритті за сосновим лісом. Наближається до більшовиків. Кілька разів вистрілює. Більшовицький броневик замовк.

Я пішов до коменданта станції й розказав про те, що скоїлось в місті.

Наступного дня вранці йдемо з головою міста до директора цукроварного заводу додому. Робимо умову: я управі міста віддаю 2 цистерни нафти і вагон свічок, а взамін одержую 3 вагони (20 тонн) кришталевого цукру першої класи. Директор говорить мені, що вно

чі навантажить цукор і має один вагон коло магазину, а ж я маю привезти йому до заводу нафту і свічки.

Повертаюся назад до свого транспорту пополудні. Гарний сонячний день. Чути гуркіт. Літак кружляє над Шепетівкою. На крилі видно тризуб. Всі з вагонів повиходили. Кричать, що це наш. Політав яких 5 чи 7 минут, і нараз щось з літака блиснуло. Почувся сильний вибух. Всі біжать на місце вибуху. Постає раптове тарахкотіння із крісів нашого війська по тому літакові, який відлетів. Опісля довідуємося, що це був замаскований більшовицький літак.

Приходжу туди, де бомба з літака поцілила в вагон, що стояв на самоті, та його геть розірвала. На щастя, нікого там не було. Але недалеко знаходився штаб корпусу коменданта Коновальця. (Мені сказали поляки, що в Шепетівці на станції знаходилась частина січових стрільців).

Перемучений і невиспаний, усе маю на думці якби найскоріше забрати майно і виїхати. Четвертого дня приходжу знов до коменданта станції і прошу його відправити мене з транспортом у цукроварний завод, а по поладженні справи — до Рівного. Командант станції сказав, що за годину це зробить. Я пішов до почекальні станції. Тут нема нікого з цивільних, тільки військові.

Виходжу зо станції надвір на дорогу до міста, а тут зближається до мене чоловік, років з 30, одітий в тілогрійку, а на голові — якась «шуба» типу сибірської шапки з наушниками. Розпаковує коробку й говорить до мене по-російськи: «Купить солодощі». Питаюся його: «Ви звідки? У вас є якісь «удостоверенія?». «Да, да», — і показує мені свою легітимацію з печаткою міської управи Шепетівки. Питаюся: «Хто підписався на цій легітимації?». — «Я підписався». Порівнюю підписи. Вони зовсім не схожі. «А ви більшовик?» — в мене запитує. «Да, я революціонер», — з притиском відповідаю. Заарештував його і привів у штаб розвідки. Потім у цукроварнім заводі забрав цукор і поїхав до Рівного.

Стрїнув знайомого начальника станції й оповів йому про заколот у Шепетівці і про все, що бачив. Начальник сказав, що дуже багато появилось нових більшовицьких агітаторів по селах і містечках, які вони намовляють селян до повстання, при чому дають по 300 керенок кожному бажаючому.

Бони в Шепетівці «ходили» замість дрібних купюр

– З друкарні принесли солдатам заробіток, — із гумором згадував придибенцію часів так званої громадянської війни Василь Карпов у журналі «Радянський колекціонер» 1928-го. — ще «сирі» бони. Служиві поховали їх по скринях. За ніч бони понадгризали таргани, тож наступного ранку в казармі лунала добірна лайка

В 1919 році українські землі «роз’їдало» не лише багатовладдя, але й фінансова криза. Ярмарки та гаманці заповнили фальшиві гроші. Особливо талановито підробляли купюри номіналом у 100 карб. Уряд Української Народної Республіки почав їх вилучати з обігу. Одно-, три- і п’ятирублівки, що мали функцію розмінної монети, теж зникали — знецінювалися через інфляцію.

Відтак, громади багатьох міст Поділля, наприклад Кам’янець-Подільського, Дунаївців, Зінькова, стали переходити на «грошові сурогати» — бони. Люди ще їх називали «марками». В місті над Смотричем — губернському центрі — їх випускали «для себе» не лише державні структури, але й організації, зокрема й із такими чудернацькими назвами, як «Економічна кав’ярня І. Бараве», «Цукерня Козмана Тора», «Дешева їдальня Єврейського товариства», «Хлібні три рублі». А ще — ресторації, буфети, казино, виробники тютюнових виробів. Уявімо, що співробітникові якоїсь цукерні захотілося шоколаду. Йшов до закладу, діставав з гаманця «фірмові» бони, видані як аванс чи зарплата, і розраховувався ними з продавцем за вподобаний смаколик.

Хоча наша Шепетівка належала до сусідньої, Волинської губернії з центром у Житомирі, тут теж «бігали» бони. 1919-го такі «папірці» номіналами 1, 2 і 5 карбованців завела для «внутрішнього вжитку» й Шепетівська єврейська громадська рада. Нагадаємо, що цей осередок — до речі, один із двохста подібних в УНР — акумулював кращих представників місцевої єврейської громади, дло речі, другої за чисельністю після шепетівчан-українців. Вибори до таких єврейських рад відбувалися за законом від 2 грудня 1917 р. Його ініціював міністр єврейських справ Української Народної Республіки Мойсей Зільберфарб. На кожній боні шепетівських євреїв зазначався власний порядковий номер. Також стояли «мокра» печатка єврейської ради, власноручні підписи його голови та скарбника.

Часто на «грошових сурогатах» розміщували рекламу. «Члени О.-ва, дайте денег кооперации, а она даст Вам больше товаровъ», — читаємо на зворотці Крюківського міського товариства споживачів «Благо».

Бони швидко зношувалися, бо були видрукувані переважно на неякісному папері — «мундштуковому», звичайному писальному тощо.

«Паперовими сурогатами» розплачувалися в містечках та селах України аж до другої половини 1920-х років. 1922-го Раднарком їх заборонив. Та зацікавлені організації знайшли вихід — переназвали бони на «товарні ордери», «продовольчо-товарні квитанції», «накази на склад». Отож, за п'ять років бони заборонили вдруге. Коли Бабинський цукрозавод і це розпорядження проігнорував, спецкомісія Вінницького окружфінвідділу влаштувала над його «марками» номіналом 50 коп «швидко розправу» — спалила у вогнищі.

«Друге народження» бони пережили в нашому краї наприкінці 1980-х — в 1990-х роках. Це теж було пов'язане з економічними негараздами, а саме відсутністю на підприємствах обігових коштів і готівки, стрімкою інфляцією.

— Ось такими бонами в 1989 році оплачували працю колгоспників на Хмельниччині, — демонструє «розрахункові талони» колгоспу «Росія» села Кузьмина, що на Красилівщині, старший науковий співробітник Нетішинського краєзнавчого музею Світлана Головка. — Тут бачимо «купюри» номіналом 1, 3, 5 і 10 карб.

На світанку незалежності України (1991 р.) до виготовлення сурогатів вдавалися і сільради. Приміром, у селі Березному (населені пункти з такими назвами є в Шепетівському й Старокостянтинівському районах) поширювалися «талони на білковий продукт тваринного походження» терміном дії 10 років.

— Згодом, 1995-го, — продовжує Світлана Іванівна, — нетішинське акціонерне товариство «Управління будівництва Хмельницької АЕС» запровадило власні «грошові сурогати». Ці папери номіналами в 2, 5, 20, 50, 100, 200, 500 тисяч купуно-карбованців місцеві прозвали «баланчуками», на честь одного з чиновників. А ще тодішнім атомникам зарплату виплачували ... чековими книжками.

Бандити 20-х цупили тканини та різнокольорові стрічки

У роки нової економічної політики (НЕПу) на Шепетівщині різко збільшило злочинців. Хоча міліція та фахівці Державного політуправління (тодішня спецслужба) боролися з правопорушниками, так би мовити, і вдень, і вночі, діяло кілька організованих злочинних груп. Одні з них нападали на торговців і цупили гостродефіцитні товари, інші dopravляли контрабандні вантажі з Польщі

— В довоєнні часи жах на шепетівчан наводило одразу кілька ватаг злочинців, — згадував старожил, мешканець вулиці Кузнечної Микола Сеньков. — Зокрема, на загальному фоні вирізнялися банди безногого «Нюньки» і «Геля». Гурти нападали на підводи, якими підприємці везли товари з Житомира та Бердичева — «економічної столиці» краю.

Частина цих «хронічних» правопорушників сиділа по лісах, що оточували дорогу між Новоград-Волинським і Шепетівкою. Торгівцям, чий крам сподобався, вони погрожували зброєю часів громадянської війни.

Наніч «терористи» нерідко навідувалися додому, в райцентр. За цікавим збігом обставин, ватажок групи «Геля» якийсь час мешкав на тій самій вулиці, що й Микола Сеньков — Кузнечній.

— Котрогось вечора, — згадує пан Микола, — вулицею йшла жінка з клунком. Її перестрів «Гельо».

— Здрасте! — каже їй.

— Добридень, — відповідає.

— Ви звідки?

— Та з Дніпропетровська приїхала. Тут, у Шепетівці, хочу щось із харчів виміняти.

— То зайдіть до мене відпочити. Теплим супом пригощу. А завтра вирішите всі свої проблеми.

Жінка повірила «Гельові» і залишилася в нього ночувати. Не знала, що та ніч стане останньою. Чоловік її зарубав, а тіло затягнув у водостік.

— Ще одна група правопорушників, — продовжив розповідь старожил, — займалася контрабандою. Вони нелегально dopravляли дефіцити аж у польське місто Лодзь. Звідти, через Мирутин Славутського району, з мануфактурою поверталися назад. Найчастіше везли шерс

тяні хустки — страшний, як на ті часи, дефіцит. До речі, мій сусід теж неодноразово їздив у Польщу. Туди віз срібло та золото, назад — різну мануфактуру.

Спогади старожила про злочинців та «човників», які в довоєнні часи займалися викраденням і нелегальним перевезенням тканин, підтверджують архівні документи.

Так, 2 березня 1923 року п'ятеро членів банди Гунька і Вишневського заїздили до крамниці в Судилкові (називалася «кооперативом») і винесли звідти кілька сувоїв коштовних тканин, багато чоловічого та жіночого одягу. 9 березня «навідалися» туди повторно. ДПУ та міліція агентурним шляхом встановили, що до обох крадіжок може бути причетний місцевий житель, товариш Болюх. Прибули до громадянина з обшуком. У його помешканні знайшли зброю (обріз) і вибухівку (бомбу). А ще — три аршини сукна, саме того, яке пропало з судилківської крамниці. На допиті чоловік зізнався, що тканину йому передав знайомий на прізвище Гунько. Так правоохоронці вийшли на слід ватажка банди. Застали його вдома з коханкою. А в шафах виявили вкрадений жіночий і чоловічий одяг.

Наприкінці 1924-го Волинський губернський суд розглядав справу «спритних руйнувачів господарського добробуту республіки». Саме так служителі Феміди називали двох контрабандистів — славутського «комісiонера з відправлення вантажів» Раулiса і його напарника Маловицького. Вперше зацікавився обладнаннями цих двох людей вартувий Славутського прикордонного відділу ДПУ 4 березня 1924 року. Він встановив, що до бочок зі смолою, які транспортувалися з Польщі в Київ, ділки вкладали бочечки меншого розміру. Їх наповнювали дефіцитним крамом — трикотином (легка шерстяна тканина, з неї модниці шили жіночі костюми) та стрічками (прикраси, які влітали собі у волосся дівчата). Під час обшуку в будинку Маловицького слідчі знайшли 60 аршинів трикотину, а також велику суму американських доларів.

Певна річ, у суспільстві наростало усвідомлення того, що треба посилювати боротьбу з розгулом злочинності й протиправних діянь. А вже на 5-му губернському з'їзді, що проходив у Житомирі навесні 1925 року, шепетівський делегат Фогель заявив: «Так само, як зліквідували політичний бандитизм, маємо остаточно винищити карний бандитизм». А його товариш Осадчий, теж із Шепетівки, додав: «Необхідно суворіше ув'язнювати карні елементи. Неприпустиме їх дострокове

звільнення, бо це може викликати по деяких місцях небажані самосуди».

Такі виступи давали результат. Уже з середини 1920-х радянські нормативні акти пожорсткішали. Приміром, суддя Волинського губернського суду по Шепетівській окрузі Предський засудив ватажка банди Гунька до найвищої міри покарання — розстрілу. А його соратникам «впаяв» по три — чотири роки ув'язнення. А щодо славутьських контрабандистів Рахліса та Маловицького, то їм служителі Феміди «впаяли» по три роки позбавлення волі, з конфіскацією третини майна кожного.

19.

«Біжать до баби Пріськи з клунком чи карбованцем» (селяни і ворожки)

В першій чверті ХХ століття на Шепетівщині та в інших місцинах Волині лікарів у сучасному розумінні цього слова налічувалися одиниці. Тож справами приймання пологів чи лікування захворювань займалися переважно «професійні» знахарки. Вони черпали свої знання від родичів, які практикували лікування людей та худоби з діда-прадіда. Діяльність цих спеціалістів неодноразово висвітлювалася в газетах Волинської губернії. До Вашої уваги – шість викладених простою мовою «газетних» сюжетів про «роботу» бабок-повитух і знахарів

«На хуторах, що розташовані навколо села Забіління Полонського району, страшенно поширюється короста. Але баби-шептухи заспокоюють селян, що то «повітряна хвороба». Мовляв, вона покине людей не відразу, а через сім років. Селяни вірять шептухам. А «повітряна хвороба» й надалі поширюється. В селянина Купріяна Сайчука ціла сім'я вже має коросту. Час селянам звернутися до лікаря, бо як будуть слухати бабів, то й повік не позбудуться не лише корости, а й усіляких інших хвороб».

«У селі Красулі Баранівського району є так званий «чорний лікар» — Антін Ольшевський. «Лікує» переважно дітей. Усі їхні хвороби визнає за «чорну болість». Способи лікування в нього ось які. Одрізує Ольшевський дітям на всіх пальцях нагті, бере папірець, пише на ньому хрестики, потім загортає в цей папірець одрізані нігті й чіпляє

їх на ниточці слабому на шию. Під час цього шепоче. Наприкінці загадує повертати в одвірковій дірочку, закласти в неї папірець з нігтями й міцно кілочком забити. Йдуть до нього матері й несуть і масло, і сало, і борошно, і полотно, і що ви тільки хочете іншого».

«У селі Гірках Ярунського району, як тільки хтось захворіє чи трясця почне трусити, вже й баба суне зі «святою водою». Одного разу трапився такий випадок. Сільрада під час посівної компанії видала селянину Любашукові формаліну для протравлення пшениці. Він розвів його та й поставив на полиці. Якраз на ту пору захворіла жінка Любашукова. Його мати зараз-же полізла на полицю за «святою». Не второпавши добре, яку взяти пляшку, вона підговорила молодицю з однієї трохи відпити. Та випила й зразу посиніла. Виявилось, що молода отруїлася формаліном. Лише лікар врятував нещасну».

«Ще й досі деякі селяни Пражова Іванківського району вірять знахарям. Біжать до баби Пріськи чи Ярошихи з клунком чи карбованцем. А бабки хитрі! Розпитають, облапають хворого, наче лікарі. Потім кладуть його й давай тягнути та пхати кишки в животі до грудей. Далі ставлять хворому глечик на живіт. Нещасний хворий ледве в гарячці додому прибігає після такого лікування».

«Вагітні дівчата й молодіці з цілого Троянівського району, коли не хочуть мати дітей, їдуть до «баби Лікери» в Троянів. Але часто буває, що ця баба такі операції робить, що потім жінки вмирають. Проте жінки, здебільшого дівчата, й надалі до неї вчащають».

«У селі Стрижівці Коростишівського району, коли в кого народиться дитина й дуже кричить, то баби кажуть, що то «крикливиця». Несуть дитину до шептухи. Та чавить їй голову, щелепи, позіхає на неї та щось шепоче. Деяким дітям від такого безглузлого лікування гіршає. Інші ж діти, буває, дуба дають».

20.

Місцевий бюджет за НЕПу був майже бездефіцитним

1925-го вийшло перше статистичне зведення про діяльність радянсь-

кої влади, функціонування економіки та сфери освіти у новоствореній Шепетівській окрузі. Кожен десятий її житель ще не вмів читати та писати

В роки НЕПу наше місто — центр великої округи, яка поділялася на 13 районів і 317 сільрад — було надзвичайно забюрократизованим. Тут розміщувалися десятки всіляких установ, бюро, контор і філій. У кожному трудилися десятки людей. На загальному фоні «роздутості штатів» вражала кількість працівників окрвиконкому. Там нараховувалося всього 35 осіб, із яких українців — 20, росіян і євреїв — по п'ятеро, представників низки інших національностей — по одному.

Автор статистичного зведення радо відзначав, що впродовж четвертого кварталу 1924 року «апарат влади цілком українізовано». Тобто, це означає, що раніше чиновники послуговувалися російською?

На середину 20-х у Шепетівській окрузі нараховувалося понад 675 тисяч мешканців, які проживали в 4-х містах, 16-и містечках і 651-му селі. Пропорція між міським і сільським населенням складала 1 : 6.

В регіоні працювало кілька цукроварень, папірня, порцеляно-фаянсові й тютюнові заводи, проте більшість громадян займалася кустарними промислами. На обліку в окрвиконкомі стояло понад 27 тисяч кустарних господарств — переважно ткацькі й шевські.

На одну людину («їдця») у окрузі в середньому припадало 85 десятин землі. Ще переважали селяни-одноосібники. Вони вирощували: жито (35%), овес (23%), ячмінь (13%). Нижчий на третину врожай 1924-го, у порівнянні з попереднім роком, автор зведення пояснював «частковим недородом, викликаним посухою».

На початку 1920-х, рятуючись від голоду, на Волинь з'їжджалися тисячі українців. Тут вони обмінювали свою худобу на хліб. Як наслідок, станом на 1924 р. у Шепетівській окрузі кількість коней зросла до 190 тисяч (!) голів, корів нараховувалося понад 102 тисячі, а робочих волів — лише 1660.

В місті діяло 266 торговельних закладів. Домінувала не державна, а приватна торгівля.

А от темпи спорудження нових будівель не радували. Впродовж 1924-го у Шепетівській окрузі збудували лише бійню та пожежну каланчу. А ще капітально відремонтували пожежне депо (це не вберегло від займання так звану колонію Інвалідів, яка дощенту згоріла) та понад 250 інших споруд.

Цікаво проаналізувати, якими були видатки тодішнього місцевого бюджету. Цей документ доходів і витрат називали бездефіцитним. Утім, невеличка різниця між прибутками (1368800 крб) і видатками (1278322 крб) таки була. Вона «перекривалася» з губернського бюджету Житомира.

Найбільше коштів йшло на «народну освіту» — 25%, адже кожен десятий житель округи не вмів ні читати, ні писати. На всю округу функціонувало всього 540 українських шкіл, де навчалася трохи більше 3200 учнів.

Хоча на охорону здоров'я витрачалося 10% надходжень до бюджету, в окрузі реєструвалися масові захворювання на тиф, дизентерію, грип і «шкарлатину». В окрузі працювало 14 лікарень, тож подекуди щодня лікарі приймали по сотні-півтори хворих (і дуже через це нервували).

Мінімум з бюджету — 0,3% — витрачався на військові потреби. Хтозна, можливо, «верхи» нарешті зрозуміли, до яких наслідків привело збройне протистояння. Нагадаємо: практично кожну родину часів НЕПу зачепила Перша світова війна.

Наші предки опалювали свої хати переважно дровами. Отож, ліси вирубувалися. Держава з цим боролася. Організовувала «місячники», під час яких селяни висаджували саджанці різних дерев на своїх та шкільних подвір'ях, уздовж доріг. За 1924 рік в окрузі було зафіксовано 4887 крадіжок дерев із лісу. У 75% випадках суди порушили справи.

Щоправда, місцевим суддям найбільше допікали не мирні заготівельники палива, а дрібні злочинці та професійні аферисти. Наприкінці 1925 — на початку 1926 рр. у Шепетівці «промишляв» такий собі заготівельник Мамацеошвілі. За час, допоки завідував місцевою заготконторою, привласнив 19 тисяч. До цього бував із аналогічними «вояжами» в Москві, Ленінграді та Чувашії. Суд засудив чоловіка до розстрілу.

21.

Кустарі «Шанхаю» підписувалися ієрогліфами

Після захоплення влади в 1917-му більшовики шепетівських кустарів не чіпали, адже саме ці люди, а не держава, довели свою здатність забезпечувати обивателів товарами повсякденного попиту. Втім, наприкінці 1940-х – на початку 50-х усе змінилося: осіб, що займалися кустарними промислами, Країна Рад «задушила» податками

На початку ХХ століття десь кожен дев'ятий-десятий мешканець нашої Волинської губернії займався кустарними промислами. Якщо вірити досліднику Каретнікову, з понад 6200 мешканців Шепетівки в цій галузі, а також торгівлі, трудилося майже півтори тисячі осіб.

Особливо славилися своїми виробами чоботарі. За кількістю пошитих чобіт Волинська губернія до революції навіть виходила на третє місце в Україні, після міст Одеси та Києва. А «шпилькового» взуття (його ще звали «народним») на Волині, в порівнянні з іншими регіонами, вироблялося взагалі найбільше.

В Шепетівці працювало чимало закладів із пошиття одягу. Добре йшли справи у власника двоповерхової кравецької майстерні Азрія-Лейби Размана. Там працювало двадцятєро кравців – чоловіки та жінки. Мусили трудитися по 18-19 годин на добу, але й платню одержували непогану: від півтора до двох рублів на тиждень. До речі, на першому поверсі своєї майстерні Разман також влаштував демонстрування фільмів – небаченого як на ті часи дива. За перегляд одного кіна із людини правив по 20-60 копійок.

А ще в Шепетівці непогано йшли справи в Зеліча (власник бляхарної майстерні), не жалілися на життя мануфактурники Брекери та Баласи. Там, де теперішня вулиця Пліщинська, працювала костопальня (перепалювали кістки тварин). Добре заробляли стельмахи – виробники дерев'яних возів, коліс, борін, плугів.

Свою продукцію всі ці кустарі збували в невеличких магазинчиках та під час ярмарків. Але не лише. Виробникам доводилося виїздити на торги й до сусідніх містечок.

В перші десятиліття радянської влади кустарні промисли не загинули, але ця сфера зазнала істотного реформування.

По-перше, радянська влада запровадила систему патентування. «Патентний збір» (тобто фіксована ставка за право утримувати підприємство певної величини) кустарів змусили платити один раз на 6 місяців. За тими, хто ухилився від його сплати, «полювали» фінінспектори.

— Китайці, які мешкали за нашим залізничним вокзалом (тепер – шепетівський мікрорайон Косецький), майстрували на продаж глиняні свистунці та метелики. Також виготовляли з пофарбованої стружки квіти для траурних вінків. Навіть ці люди мусили йти до фінвідділу й оформляти патент, – згадував старожил Микола Сеньков. – До слова, вони не знали ні української, ні російської, тож підписувалися ієрогліфами.

По-друге, кустарів почали поступово об'єднувати в кооперативи – так звані артілі. 27-28 квітня 1923 року в нашому місті за участю делегатів із 12-ти містечок відбулася Перша конференція кустарів Шепетівської округи.

Також держава почала створювати великі закупівельні організації, які поступово звели нанівець доступ кустарів до джерел дешевої сировини. Приміром, у 1925 році розгорнулася «війна» між шепетівським представництвом волинської контори «Укршкіртресту» й місцевими кустарями за... сирі шкури: телячі, ялівкові, воліві. Державна організація заманювала здавачів сировини більшими цінами. А 1939-го на Шепетівщині боролися з «нелегальним смалінням свиней і переробкою шкірсировини». В цій справі на засіданні міськради під головуванням Гільмана доповідав прокурор Боровік.

У роки нацистської окупації Шепетівщини тутешніх кустарів уже називали «самостійними працівниками». Зокрема, до таких окупаційна влада зарахувала ковалів, чоботарів, кравців, модисток і бляхарів. В січні 1942 року їх, а також перукарів і візників, зобов'язала зареєструватися в райфінвідділі й узяти свідоцтво на право проводити свій промисел. Порушникам «пообіцяла» штраф – від 200 до 500 окупаційних карбованців.

Після Другої світової війни в артілях працювало 300-350 шепетівчан. До товариства «Об'єднана праця» входили кравці та перукарі. Хто представляв артіль «Чоботар» – зрозуміло без додаткових пояснень. Вечорами чимало артільних працівників підробляли, тобто халтурили. Їх навіть не лякав чималий штраф – 500 карбованців.

– Одного разу до мене за патентом прийшов хлопчина, на спині якого була виколота Почаївська лавра, – пригадав про одного такого «халтурщика» Микола Сеньков, який після війни працював у фінвідділі Шепетівського району. – Того чоловіка звільнили з радянської тюрми за амністією. Для виробництва дзеркал він використовував переплавлені срібні монети.

Після ліквідації артілей їхні майстри перейшли на роботу в новостворений Шепетівський райпобуткомбінат.

22.

Дантист-«спринтер», курці членських квитків і перше радіо

Що, за версією газети «Шлях Жовтня», вражало наших земляків «на зорі» існування Шепетівської округи в 1925 році

Пана Івченка, мешканця села Жилинець, у 1925 році, коли ще не ходили маршрутки і на рейсові автобуси не було навіть натяку, здивував шепетівський дантист. Цьому ескулапові поскаржився на гострий біль у зубі, попросив його вирвати. Але лікар вирішив, що зуб можна врятувати. Порадив щодня приходити «на закладання вати». «Щоб сказав цей лікар, коб йому самому прийшло кожного дня по 9 верстов ходити!?!», – образився селянин.

Чотирьохквічанина вельми здивувала «методика викладання» місцевого вчителя. «Як ученъ вийде до дошки й не знає урока (чи навіть налякається), то учитель б'є його, а то ще буцає своєю головою в голову учня. Учні з переляку потроху кидають школу», – констатував небайдужий до освітнього процесу.

Мешканця села Лозичного (в 1925-му році належало до Судилківського району) «збило наповал», як місцеві незаможники-курці вирішили для себе проблему нестачі цигаркового паперу. «Поки голова комітету незаможних селян з рушницею в лісі на зайців полює, – писав лозичанець у скарзі, – інші свої членські квитки докурюють».

«У шоці» від напруженого графіку роботи міської їдальні «Нархарчу» був шепетівський залізничник: «Зайдіть увечері на кухню й побачите, як робітники їдальні сплять коло печі. Вони в цьому не винні, бо лягають о першій годині ночі, а встають о п'ятій ранку. Ще гірше жінкам: працюють од 6-ї ранку до 12-ї вечора».

Містянина Разена вельми подивувала «вічна» довжелезна черга на пероні залізничного вокзалу коло митного пункту (в 1920-х – 30-х неподалік міста пролягав українсько-польський кордон, тому пасажирів поїздів проходили митний догляд на вокзалі в Шепетівці. – Авт.). Тож запропонував залізничникам, як їй позбутися: розділити бажуючих пройти митницю на дві черги – тих, котрі «з манатками», і тих, які «без манаток».

Одразу кілька сотень шепетівчан у 1925 році «зачудувалося» радіоприймачем, представленим на спеціальній виставці Шепетівським окружним сільськогосподарським союзом «Господар». Нагадаємо, за тих часів радіо було надзвичайною екзотикою, десь такою, як політ на Марс нині. Тож городяни вважали за честь почути хоч щось із передач першої української радіостанції, яка запрацювала з 1924-го, – «радіогазету», спогади свідків революційних подій 1905 чи 1917 років, лекцію на суспільно-політичні теми чи концерт. На те, що перші передачі «гуділи» й «хрипіли», ніхто не зважав. А одного разу навіть

було чутно, як у студії щось гупнуло. То, подекують, якась співачка співом оперної арії надто захопилася й головою випадково зачепила студійну електроштитову.

23.

Як цукровари з коровами не розминулися

В 1920-х Шепетівкою їздило всього кілька автомобілів. Утім, навіть водії перших транспортних засобів із двигунами внутрішнього згоряння примудрялися потрапляти в аварії. Одну з резонансних ДТП у Судилкові, за участю двох працівників Шепетівської цукроварні, власкор газети «Радянська Волинь» описав навесні 1925 року

«Ото вже якось ми писали про Шепетівську цукроварню. Здається, вони мали б покаятись. Але — де там! На цукроварні викидають такі номери, що хоч куди. В пригоді, яка трапилася цього разу, винуватий автомобіль. Самі знаєте — весна, гарно та хороше, аж дух, як кажуть, радується. Главбухові Каленчуку треба поїхати! Гроші до Новоселицької цукроварні треба відвезти. Автомобіль готовий.

Гарний, погожий квітневий день. По селах святкують якесь не свято, а, так собі, присвяток. Товариш Каленчук і голова завкому Афанасьєв до села Новоселиці заїхали благополучно, а назад, звичайно, треба так пертись, щоб, як кажуть, повернутись «лицем до села». От і повернулися. Заїхали автомобілем прямісінько у череду. Наслідки: забито декілька корів, три поранено. Автомобіль проволік корову і запутався. Прискочили селяни. «Номера записати!», — кричать.

Главбух Каленчук показав номери. Правда, не такого, як треба, а взяв револьвера й по-жандармськи закричав: «Разойдісь!».

Звичайно, селяни «разошлись». Главбух, потираючи руки, сказав: «Що нам за три корови заплатити. Єрунда!».

Це все коїлось не де-небудь, а в місті Судилкові, районному центрі на Шепетівщині».

24.

«Після занять німецькою мовою годую свиней, телят...»

У шепетівчанина Олександра Болюха на горішці знайшлася цікава пам'ятка історії – зошит з письмовими роботами п'ятикласниці,

датований 1925 роком. Найбільш змістовним із цих записів дівчинки є твір під назвою «Де і як я провела літні канікули»

— Цей зошит я виявив на горищі будинку, де живу, під час ремонту, — розповів про знахідку Олександр Болюх. — Зшиток належав учениці 5-С класу Лізі Мисленок. Сумніваюся, що в Шепетівці у 1920-х рр. були настільки великі школи, з паралельними класами від «А» аж до «С». Тому Ліза Мисленок, вочевидь, мешкала в більшому місті. Дата — 1925 рік — сумнівів не викликає, адже написана чорним чорнилом двічі, на першій та тринадцятій сторінках зошиту.

Те, що школярка приїхала на відпочинок з якогось міста (чи містечка), опосередковано доводять такі її рядки: «Та вулиця, на якій я живу, мені дуже подобається, влітку вона потопає в зелені дерев і нагадує алею розкішного саду. Наприкінці нашої вулиці починається урочище «Мурашки».

Судячи з написаного п'ятикласницею, влітку вона не відпочивала, а напружено працювала. Ось як виглядає її типовий день літніх канікул: «Годині о четвертій вся наша сім'я була вже на ногах. Майже у повному складі ми йшли до лісу по гриби, лише мама залишалася вдома розпалювати в печі. Поки ми ходили лісом, вона готувала сніданок. Десь о восьмій ранку ми поверталися, снідали і йшли в поле працювати». Звідти п'ятикласниця поверталася додому пізно ввечері. «...Стомлюєшся так, що не чуєш ні рук, ні ніг. Як тільки повечеряєш, одразу біжиш у стіг сіна. Залізеши туди поглибше і спиши до ранку мертвим сном», — пише Ліза Мисленок.

У неділю «робочий» графік дівчинки дещо урізноманітнювався: «...Береш німецьку книжку, зошит, перо, чорнило і біжиш до садка робити канікулярну роботу, яку задала моя вчителька... Після занять німецькою мовою годую свиней, телят і займаюся різними справами по господарству».

Не дивує, що книжок за свої канікули Ліза прочитати не встигла: «Книг я не прочитала майже ніяких, тому що не знала, де їх брати, лише уривки кількох оповідань».

Сучасні ровесниці Лізи Мисленок про літні канікули залишають інші спогади. Твори своїх учнів показала Тамара Серафимівна Мешалкіна, вчителька української мови НВК № 3 (колишня 7-а школа).

Учениця 8-го класу Дарія Горшар цього літа часто відвідувала свою бабусю, вона відкрила для себе багато таємниць природи:

«Влітку в мене з'явилися два нових друга, — написала 3 вересня Дарія у своєму творі «Як я провела свої літні канікули. — Їх звати Гарік і Вася. Гарік — це мій коник-стрибунець. Я зловила його десь на початку серпня, коли ми з сестрою прибирали в бабусі. Випустила його в День Незалежності, бо побачила, що засумував без своєї родини. Василь — це пагінець фікуса. Він випав на підлогу, коли ми з бабусяю пересаджували вазони. Тепер він стоїть у мене на вікні та живе повноцінним життям».

Марина Янчевська, учениця 5-го класу, під час літнього відпочинку побувала на морі:

«Десять чудових днів ми з друзями провели на березі Чорного моря. Там я навчилася плавати. Море надихнуло мене на роздуми, які я перенесла на папір. Також щодня впродовж п'ятнадцяти хвилин я спілкуюся зі своїм другом-комп'ютером».

На восьмикласника Ігоря Булаєвського неабияке враження справив відпочинок у таборі «Артек». У міні-творі «Як я провів літо» хлопець пише: «Хто не був в «Артеку», тому не зрозуміти, чому кожен, проходячи повз і посміхаючись, каже «Добрий день», не думаючи про вік. Не зрозуміти, як за 21 день можна знайти друга, з яким і через 21 рік буде про що поговорити; не зрозуміти, коли після відбою ти дістаєш запаси їжі і ви всією кімнатою починаєте це їсти; не зрозуміти, чому не можна обертатися, коли останній раз бачиш табір і йдеш в автобус з валізами; не зрозуміти, як ходиш поза часом і простором, коли приїжджаєш додому».

До речі, ці слова такі само захопливі, як і ті, що писав про «Артек» кілька років тому Ігор Васишин — учень Віри Іванівни Мостової, вчительки української мови з села Вишневого Шепетівського району: «В нашому дитячому таборі «Кипарисний» МДЦ «Артек» добре. Нас тут добре годують, аж п'ять разів на день. Відпочиваємо, ходимо на екскурсії в музеї, купаємося в морі. Також навчаюся в чотириповерховій школі разом з місцевими дітьми. В нас тільки чотири основні уроки, які потрібно добре знати. Віра Іванівна, згадуються Ваші уроки. Ще дуже скучив за своїм найкращим другом Колею».

Як бачимо, світ літнього дозвілля багатьох сучасних школярів уже інший. З роботою «на виснаження» він не пов'язаний. Тепер школярів не змушують так працювати, як колись, хіба що подекуди в селах, де зайві робочі руки — не на заводі.

Волинських любителів гри в «ніжний м'яч» називали «грачами»
Одне з перших футбольних змагань у Волинській губернії, в якому взяли участь «грачі» з містечка Шепетівки, відбулося влітку 1925 року

Всім звичний футбол колись у нашій рідній Волинській губернії так не називався. Цю спортивну гру азартні прадіди «величали» буквально ніше, «ніжним м'ячем», виходячи з того, які частини тіла (ноги) енергійно задіюють члени команд під час гри. Останні теж, до речі, в спортивних оглядах проходили не як «гравці», а позначалися коротшим на одну літеру словом — «грачі».

Перша інформація про футбольне змагання в Шепетівці, яку нам вдалося виявити, датується 1925 роком. За повідомленням газети «Радянська Волинь», на «полі бою» зійшлися командри «Червоний кавалерійський полк» й «Організація фізичної культури». Матч закінчився з рахунком 2:1 на користь «кавалеристів».

У 1930-х — 50-х роках гра футбол стала «культовим» захопленням мільйонів радянських громадян, причому не лише чоловіків, але й жінок. Представниці прекрасної половини людства масово учащали на стадіони (їх споруджували не лише в містах, але й по селах) й щиро вболівали за своїх улюблених футболістів. Часто відбувалися кубки районів й областей, а також міжрегіональні змагання трудових колективів — цукровиків, залізничників.

«Пік» моди на футбол у Шепетівці припав на часи правління Микити Хрущова. Так, у 1954 році місцева команда «Локомотив» виграла кубок Південно-Західної залізниці, зайнявши друге місце серед футболістів Поділля. Члени цього клубу — Василь Архипов, Борис Чехонюк, Анатолій Дашковський, Леонід Лисенко, Сергій Косик, Михайло Герасимчук, Казимір Якубовський та інші — були у всіх на слуху. Цікаво, що ці чоловіки працювали в звичайнісінькому паровозному депо. Одні трудилися машиністами, інші — їхніми помічниками, а то й навіть кочегарами.

Крім клубу спортивного товариства «Локомотив» з більш ніж 20-річним стажем, шепетівські вболівальники вподобали і його «конкурента» — команду «Буревісник». Хіба комусь із нас нині відомо про неї? А от у 1955 році вона змушувала говорити про свою гру сотні містян! Змагалися й збірні міст Хмельницької області. Перед нами — насичена емоціями замітка газетяра-хронікера про гру одного з таких

чемпіонатів, яка відбулася 15 травня на шепетівському стадіоні «Локомотив». Отже, «чвертьфінальна гра збірних нашого міста й обласного центру розпочалася з бурхливого натиску шепетівчан. На другій хвилині товариш Грабельников ударом забиває гол. Гості змушені вперто оборонятись, невлучні удари нападаючих не дають змоги збільшити рахунок! У середині першої половини гри гості провели вдалу комбінацію і зрівняли рахунок — 1:1. Незважаючи на вперту боротьбу, жодній із команд у додаткові 30 хвилин гри не вдалося добитися перемоги!»

За тодішнім положенням про ігри на кубок, вищезгадана гра була продовжена через кілька днів. Шепетівчани грали старанніше, добре комбінували й, що головне, влучно били по воротах суперника. Дружна п'ятірка нападаючих нашого міста (Архіпов, Грабельников, Шевченко, Кокатюха, Водоп'янов) змусила хмельничан чотири рази починати гру з центру поля. Вигравши зустріч з рахунком 4:1, шепетівчани вийшли у півфінал кубка області, в якому зустрілися зі збірною командою міста Кам'янка-Подільського.

26.

Наприкінці 1920-х «Робітничо-селянський театр ім. Блакитного» давав по декілька вистав на місяць

«Театралізація» сіл та містечок розпочалася з легкої руки дружини Леніна Надії Костянтинівни Крупської. В роки Першої світової війни російський письменник-енциклопедист і дослідник психології мас Микола Рубакін, котрий жив у Швейцарії, дав їй почитати книжку свого друга – французького Нобелівського лауреата з літератури Романа Роллана. Після революції Надія Костянтинівна опинилася при владі (працювала в радянському Наркоматі освіти). Під враженням від книги Роллана «Народний театр» вирішила наближати до високого селян і робітників. Напевне добре розуміла: у такий спосіб можна виховати чимало ідейних ленінців

Таким чином, уже в другій половині 1920-х років у різних українських округах (поділу на області тоді ще не було), в тому числі в Шепетівській, як гриби після дощу почали виникати театральні гуртки – так звані робітничо-селянські театри (скорочено «Р. С. Т.»). Як правило, в містечках натхненниками новацій виступали комсомольці. Репетиції

та постановки вистав робилися у найрізноманітніших приміщеннях. У місті це міг бути клуб того чи іншого підприємства, а якщо на селі – то сільбуд (тепер такі називаються будинками культури), старий панський дім, комора, шоп або навіть закапелок у хаті-читальні.

«Візитною карткою» Шепетівки став «Робітничо-селянський театр імені Блакитного». В якому районі міста розташовувався його «офіс», достеменно встановити не вдалося. Можливо, у 1930-х він знаходився в клубі залізничників. До нас дійшли лише окремі прізвища майстрів Шепетівської сцени – Вітавський, Іванченко, Ставицький. На жаль, імен їх не знаємо. Драмгуртки виникали і по селах Шепетівської округи.

Теми та сценарії вистав, рекомендації щодо оформлення сцени, рекомендований графік роботи – усе «спускала зверху» Центральна інструктивно-методична станція самодіяльного мистецтва Наркомату освіти Української СРР. Деталі роз'яснювали в журналі «Сільський театр», що почав виходити в березні 1926-го – відповідник загальносоюзного «Деревенского театра».

Справа трималася на ентузіазмі. Тодішнім (як і теперішнім) провінційним театрам не вистачало на прожиток, а щоб на цій справі якось розжитися то годі було і мріяти. Щоправда, після нескладної бюрократичної процедури держава давала гроші на декорації, реквізит для сцени, сценічні костюми та перуки для акторів.

На комсомольській сцені Шепетівки найчастіше ставилися трагедії та комедії. Народ також полюбив «живі газети» – гримучу суміш із частівок, монологів, хорового співу, «живого кіна» та «шумового оркестру».

Більшість вистав, які входили до репертуару «Робітничо-селянського театру ім. Блакитного», так чи інакше стосувалися революційних подій або класової боротьби. Серед них – «Суєта», «Вир», «Родина щіткарів», «Іржа», «Яблуневий полон», «Рейки гудуть», «Розлом», «Людина з потрфелем», «Республіка на колесах», «Виграшна облигація», «Чесна халява», «Підземна Галичина». З української класики, яка ставиться і нині, у переліку вистав за 1929 рік фігурує лише «Наталка Полтавка».

Комедія «Суєта» належить перу видатного письменника та драматурга Івана Карпенка-Карого. В ній ідеться про шкідливий вплив буденності на людей, пастки, які нам постійно розставляє доля. Хоча заможні батьки з села прагнуть дати своїм дітям гарну освіту, «житейське

море» поступово захоплює їх одного за одним у полон. Син вивчився на писаря, але повернувся додому бо нема роботи. Дочка, мріючи стати лікарем, «відхрещується» від домашнього господарства. Як на наші реалії, ця п'єса дуже актуальна. Зараз вистачає таких дітей, котрі пояснюють своє неробство відсутністю роботи по спеціальності і «висять» у батьків на шиї. Так само, надивившись «солодкого життя» по телевізору, дехто забуває про свої обов'язки по господарству. Аналогічний сюжет мала комедія англійця Ноела Коуарда «Вир».

«Родину щіткарів» вигадав український драматург Мирослав Ірчан у 1923 році, коли перебував у Канаді. В цій «злободенній» як на свій час трагедії розповідається про сім'ю сліпих ремісників. Єдина зряча людина у родині – син Івась – працює на фабриці. За агітацію проти «імперіалістичної» (так колись у народі називали Першу світову війну) потрапляє у в'язницю. Звідти його забирають на фронт. Залишившись без годувальника, сліпі батьки та сестра бідують. Після революції Івась повернувся додому, але... також незрячим – на війні вороги осліпили отруйним газом. На фоні сімейного відчаю монологом хлопця про те, що правда таки переможе, п'єса завершується.

Життя студентства 1920-х лежало в основі сюжетних ліній вистави Володимира Кіршона «Іржа». До речі, зараз цей драматург чомусь незаслужено забутий. Про внесок у культуру свідчить хоча б те, що він написав вірш «Я спросил у ясеня», якого переробили на пісню творці радянського художнього фільму «Іронія долі».

«Яблуневий полон» – про трагічну долю двох братів-червоноармійців за часів війни 1918 – 1920 років. У фіналі один з них, Артем на прізвисько Сатана, убиває романтика Зиновія, проте і сам гине від випадкової кулі.

У виставі «Рейки гудуть» розповідається як виходець з низів Василь Новіков, призначений керівником паровозобудівного заводу, розкрив змову свого технічного директора з непманами.

В центрі сюжету п'єси «Розлом» – конфлікт між противником революційних настроїв на крейсері «Зоря» Леопольдом Штубе, котрий задумав підірвати корабель, і його дружиною Тетяною, яка заздальгідь попередила про ці плани матросів.

Зміст вистави «Людина з портфелем» такий: професор-кар'єрист Гранатов намагається приховати свої симпатії до старої дореволюційної влади і влитися у середовище радянської інтелігенції, проте 14-річний Гога виводить його «на чисту воду».

Шепетівські театрали двічі-тричі на рік виїжджали на гастролі. Так, у 1929-му мандрували Полонським, Заславським, Ляховецьким і Теофіпольським районами. «Р. С. Т. Шепетівщини ім. Блакитного» повернувся з другої своєї плянкової подорожі по Полонському району, – інформував Вітавський. Його лист надрукований у № 7 журналу «Сільський театр» за 1929 рік. – Театр давав вистави в м. Полонне: в Держтеатрі, Центральному робклубі, Клубі фаянсового заводу та в селі Понінки – клубі Понінківської паперової фабрики. Всього дано 18 вистав, які відвідало 3065 глядачів, з них 18% робітників та службовців».

В одному зі своїх листів Вітовський скаржився на нестачу «свіжих» драматичних творів, недоліки існуючого репертуару. Великі театральні колективи пропонували свої п'єси на продаж, але в робітничо-селянських аматорів не вистачало коштів, щоб зробити потрібні закупки. Розцінки коливалися від 50 до 100 карбованців. Для порівняння, у 1929-му студентська стипендія складала 30 карб, переглянути кіно чи придбати на базарі склянку смаженого насіння вартувало гривеник (10 коп.).

Дошкуляли театрам і заїжджі гастролери. Їхні постановки розраховувалися на широке коло людей, годі було шукати в них якогось повчального змісту. До того ж, бродячі трупи відверто «демпінгували». «Робітничо-селянський театр ім. Блакитного» був оригінальним явищем театрального життя Шепетівської округи. Традиції, які він заклавав, використали інші драматичні колективи міста.

27.

Остап Вишня: «Шепетівські митники – веселий народ»

У 1920 – 1930-х роках працівники митного пункту в Шепетівці боролися зі «злісними» контрабандистами трикотажу та дитячих іграшок. Ця історія яскраво описана у забороненому в радянські часи есеї письменника Остапа Вишні «Як переїхати митницю»

7 грудня 1933-го виписали ордер на арешт українського письменника-гумориста Остапа Вишні. Державний прокурор звинуватив фельдшера Павла Губенка (такими були професія «за документами» й справжнє ім'я літератора) в тому, що він неодноразово їздив до Німеччини,

належав до Української військової організації й планував замах на секретаря Центрального комітету Компартії України Павла Постишева. Безпідставність другого та третього звинувачень дослідники вже довели. Зате перше твердження сумнівів абсолютно не викликає.

Письменник, допоки не «загримів» у табори, частенько навідувався до Німеччини, яка нарівні зі Францією вважалася культурним центром Європи. В 1920-х цивільна авіація ще не набула поширення, тому їздив туди залізницею, транзитом через Польщу. Останнім великим залізничним вузлом, який йому доводилося щораз перетинати на радянсько-польському кордоні, була Шепетівка. До 1939 року наше місто розташовувалося в прикордонній зоні, «на межі» УРСР і Польщі, тому в ньому письменник неодноразово зупинявся і на залізничному вокзалі проходив митний огляд.

В оповіданні Остапа Вишні «Як переїхати митницю» колишнім шепетівським митникам «дісталосся на горіхи» за надмірну запопадливість у виконанні своїх обов'язків: «Більших мучителів з веселими на лицях усмішками, як вони, я не бачив. Це якісь ізверги!».

Чому гуморист настільки критично оцінював роботу митарів? Вірогідно, його не влаштовували обмежувальні норми на ввіз до Радянської України імпортованих товарів – «речей, потрібних для прожиття протягом двох–трьох місяців». Називав цей набір «занадто символічним».

«Ну до чого мала норма, що аж плакати хочеться, – йдеться в оповіданні. – Подумайте: усього тільки три костюми. Всього тільки два пальта. Всього тільки шість пар білизни. Всього тільки один золотий хрестик і одна золота іконка. Всього тільки низка перлів і один годинник. Ну й влада!»

Більше уваги шепетівські митники звертали на багаж, а менше – на одяг, у який вбирився типовий радянський «турист». Тому радянські контрабандисти-транзитери, скуштувавши заборонені плоди «капіталістичного раю», краді зразки тамтешнього краму вивозили прямо на собі.

«Шепетівка. Літо. Спека, – кпинив Остап Вишня, – І от бачиш, що з вагонів вилазять червонощокі, молоді радянські громадяни, поодягнені в котикові манто, в міхові капелюхи, з плюшевими на шиї або в руках пледями, в теплих рукавицях...»

Доходило до курйозів. На замовлення своїх дружин та колег «командировочні» примудрялися в закапелках свого одягу приховувати гост

родефіцитні, як на ті часи, фабричні дитячі іграшки, а також різноманітні надувні вироби з гуми, наприклад плавзасоби.

Одного разу письменник-пересмішник став свідком затримання «туристики», котра у погоні за дефіцитом «перебрала куті меду». Після того, як на прохання працівників шепетівського митного посту жінка зняла з себе зайвий одяг і прикраси, різко «схудла» у кілька разів. На столику поруч з'явився цілий «галантерейний магазин» – «разок перлів сажнів на три завдовжки, флакон парфумів не менш так мірою, як на піввідра, всяке таке мереживо й багацько інших таких речей».

Чільне місце серед імпортного текстилю та трикотажу, на який у Радянській Україні спостерігався шалений попит, належало жіночому одягу. Сталінська промисловість ніяк не встигала за смаками та вподобаннями грошовитих радянських клієток (наприклад, дружин партійних діячів чи «стахановців»), тому ті правдами і неправдами «діставали» зразки модної індустрії з Німеччини чи Франції.

Хоча трикотаж загалом у СРСР дефіцитом не був, проте, за якістю істотно поступався імпортним аналогам. Остап Вишня якось підслухав з цього приводу розмову двох чоловіків, котрі саме готувалися перетинати шепетівську митницю:

– Слухайте, то ж Ви, здається, жіночі кальсони носите?

– А хіба помітно? Я ж оті резинки повитягав. А тепер же ж літом і чоловіки такі самі коротенькі носять, як і жінки.

– Так не носять же чоловіки з отакими на переду хризантемами. А потім, наскільки я пам'ятаю, у чоловіків такі речі, здається, з ширінкою?

– Невже ж Шепетівка й до ширінки додивлятиметься? Що Ви мені з отою Шепетівкою? А я такі хочу носити, а не такі, як шепетівські митні урядовці. Де є такі правила, щоб я обов'язково носив кальсони без хризантем?

Неабиякий попит півстоліття тому спостерігався на нічні сорочки для жінок німецького та польського виробництва. Інформація про те, як у шойно радянізованому Львові дружини партійних діячів у вишуканих зразках цього одягу під регіт перехожих дефілювали до театру, тепер добре відома кожному історичу. Та що там «дами» політиків, у 1940-х роках навіть прості жінки, що мешкали у суміжній з Галичиною Волині, в призначенні «комбінацій» також не вельми розбиралися. У 1946 році хтось подарував шовкову нічну сорочку на весілля дружині керівника підпілля Організації українських націоналістів на Волині та

Полісці Миколи Козака. «Я довго думав, що з тим фантом робити, аж поки не передав його у спадок дружці», – писав він згодом до свого товариша. Цікаво, скільки цих елементів гардеробу конфіскували працівники довоєнного митного посту в Шепетівці? Тисячі? Десятки тисяч? Остап Вишня «підколов» останніх і з цього приводу:

– Не беруть їх ні сльози, ні кокетування, ні «серйозні» доводи про те, що жіноча шовкова комбінація – це є профодежа для молодого інженера, що прокладає у Донбасі нову шахту. Найулюбленіша у них фраза на те: «Не помагається».

28.

«Придивитися до буфету – і не бачить жодного пролетарського обличчя»

(враження трьох проїжджих від Шепетівки 1925 року)

Подорожні нотатки – пізнавальне джерело інформації про побачене та пережите кимось на чужині. Таких «випадкових хронікерів» мала і наша Шепетівка. Особливо жваво описували проїжджі містечко в період між Першою та Другою світовими війнами. що слід пов'язувати з тодішнім його прикордонним статусом. Поїзди курсували повільніше, пересадки на вокзалі тривали довше, тож транзитні пасажирки знаходили можливість прогулятися Шепетівкою, а потім ділилися своїми враженнями. До вашої уваги найцікавіші місця з подорожніх нотаток трьох таких романтиків – житомиря В. Камінського, харків'янина П. Атецького й львів'янина Х. Приступи. Всі ці три записи датовані 1925 роком

«Щотижня сюди прибуває кілька потягів із Польщі, – пише Камінський у своїх нотатках «Дещо про станцію Шепетівку», – Потяговий склад, як і вся потягова бригада – польські. Коли, пихкаючи, до перону підкочується чорний паротяг, то з нього напружено вдивляються очі машиніста й кочегара. Вони ж бо прибули в країну Робітника і Селянина! Все їх цікавить. Все притягує їхні очі. Й коли, здавши вантаж на митницю, дехто з бригади виходить на вокзал, то мало там чого гарного бачить. Але про все цей польський залізничник-«ходак» потім розповість своїм товаришам у депо Львова чи Тернополя. Про що ж саме він може розповісти? Хіба тільки про цвіль і болото, що видніється по всіх кутках, про голі стіни станції. Буває – підійде

до квиткової каси та послухає, яке там, далеке від увічливости, ставлення до пасажирів. Придивиться до буфету – і не побачить жодного пролетарського обличчя... Що тоді він? Поблукає по станції, та так і ні з чим подається у паротяг. І нічого йому буде потім у себе розповісти про ту Країну Праці. Треба це нам пам'ятати. Не можна «вікно в Європу» закидати бур'яном занедбання».

Враження про Шепетівку, якими поділився Атецький, значно оптимістичніші:

«Як тільки приїхали на станцію, одразу ж чувається прикордонна смуга. Всього 38 верстов звідсіля до польського кордону. Тут можна завжди побачити різномаїту публіку. Найбільше ріжуть очі спекулянти й узагалі крамарі шепетівські. Щодня цілі дні проводять на аукціоні, який тут же, на станції, проводиться місцевою агентурою митників, що влаштовують торги відібраними контрабандними товарами...

Подано потяга на Козятин. Швидко вишиковується публіка в чергу для того, щоб пройти через митницю, яка оглядає всі речі. Дивляться багаж пасажирів на всі потяги, що відправляються з Шепетівки: як у СРСР, так і до Польщі. Але багаж публіки, що їде до СРСР, не дуже уважно оглядається. Мені самому довелося це спостерігати.

Отже, до другого боку станції прибув польський товарний потяг з вантажем у СРСР. Зразу ж до потяга стають вартові ДПУ. Це для того, щоб не допустити перевозки контрабандних товарів. Тим часом провідники польського потягу вільно гуляють по станції, почувують себе як удома...

Вже й пізенько. Ідемо в місто, чи, вірніше, містечко Шепетівку. Воно від станції за дві верстви. Насамперед, що відчуваєш за ці дві верстви, так це дорогу, яка погано вибрукована й тому неймовірно трусить. Як в'їжджаєш до містечка, то зразу кидається у вічі дуже розвинена тут приватна роздрібна торгівля. Щоправда, є й гарні радянські вивіски. Рух на вулицях великий. Поторохкотів, хоч і поганенький, автомобіль. Здибали рознощика газет. Життя у цьому маленькому місті-містечку кипить.

Саме по собі містечко брудне. Але ж уже є деякі ознаки впорядкування. Площа Рози Люксембург і більшість улиц тепер починають бруковатися, деякі вже вибруковані. Там, де недавно було невидане болото, тепер уже вільно можна їхати по брукованій вулиці. Ремонтуються напіврозвалені будинки. По вулицях, хоч і кволенько, світить електрика. Є громадська їдальня. Працює й державна друкарня, вона об

слуговує радянські установи. Своєї газети Шепетівка не має. Частіше всього здибуються тут газети «Правда», «Вісти» й «Радянська Волинь».

Поруч з цим у містечку зустрічаються деякі вади. Стоять і не працюють паровий млин, цукроварня. Скоро їх гадають пустити, чим зменшиться тут безробіття. Кволо виявляється й праця кооперації...

Треба звернути увагу також на національне питання. Тут переважно живе єврейське населення, балакають виключно єврейською мовою, також є росіяни й поляки. Тому, поруч із українізацією, треба поставити культурно-освітню роботу й на єврейській та польській мовах.

Тут практикуються заїздни будинки, хоча влада гадає збудувати готеля. Йдучи до заїздного дому Маргуліса, здибуємо двох комсомольців і піонера. Розбалакались. Кажуть: «У нас піонерів в Шепетівці 10 загонів і комсомольських ячейок до десятка...».

Вечоріє. Кидаються у вічі ліхтарі «Госкіно». Ще за дня вивішено великі афиші, що сьогодні в помешканні кіно артистами київської держоперети ставиться оперета «Весела вдова».

Ідемо дивитися. По дорозі кидається у вічі велика вивіска робітничої поліклініки. Довідуємось, що ця поліклініка не тільки обслуговує трудяще населення містечка, а й селянство околицьних сіл.

Самі мешканці шепетівські кажуть, що в порівнянні з минулим роком Шепетівка здорово виросла й поправилася. Виправляючи свої хиби, безумовно, вона тепер займе належне місце, і культурне, і економічне, як округовий центр у низці кращих округових центрів нашої держави».

У записаних працівником газети «Діло» подорожніх нотатках Х. Приступи, що їздив зі Львова до Харкова в серпні 1925-го, про Шепетівку згадується таке:

«Це великий прикордонний митний вузол... На бараку, призначеному для контролю багажів, видніє український і польський напис. Вся служба говорить по-українськи. Начальник стації теж урядує по-українськи. Біля стації маса фіякрів, а на самій стації великанський рух...

В Шепетівці відбувався саме тоді ремонт залізничного двірця та йшла будова 30-ти робітничих і урядничих домів. Велика цукрова фабрика вповні відновлена... Сама Шепетівка стала тепер дуже рухливою завдяки тому, що в ній повстав окружний центр наслідком нового адміністративного поділу України.

Є там кілька кінотеатрів. В тому числі була мандрівна театральна група, що давала українські та російські вистави.

Відчувається у містечку недостача помешкань, якій має запобігти згадана вже будова нова домів. У Шепетівці є величезні склади, в яких громадають поклади для експорту за кордон. Експортують їх звідси цілими вагонами. У всіх урядах урядують по-українськи. Між урядовцями є досить галичан.

На шляху між Шепетівкою й Київом всі станції повідновлювані. Поїзди курсують незвичайно точно. Не спізняються ні на мінуту. На станціях величезний порядок і чистота... У вагонах всі написи по-українськи і по-російськи. На кожному місці сміярки. На підлогу в вагоні кидати сміття не вільно, бо кондуктор за засмічування стягає відразу кару...».

29.

Владислав Берковський:

«Опухлі селяни мені вже ночами сняться»

В Славутському палаці культури директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки, кандидат історичних наук Владислав Берковський представив свій збірник історичних документів – «Колективізація та голодомор на Славутчині. 1928—1933». Наскільки голод 1930-х років «зачепив» Шепетівщину? Чи наслідки цього голодомору в нашій місцевості були такими саме плачевними, як у Східній та Південній Україні? Про це – в розмові з дослідником архівних документів Владиславом Берковським

— Владиславе, в твоїй книзі багато документальних сюжетів про Шепетівку. Чому?

— На початку 1930-х адміністративно-територіальний поділ тодішньої нашої держави, УРСР, був інакшим: області—округи—райони. І Славутський, і Шепетівський райони належали до Шепетівської округи Вінницької області. Відтак, у збірнику трапляються документи Шепетівського окружного комітету КП(б)У. Навіть надруковано лист, якого 28 лютого 1930-го голова Державного політуправління Балицький відправив із Шепетівки начальнику ГПУ товаришу Карлсону. Перебував там у відрядженні, вивчаючи причини масових селянських заворушень. Є чимало даних про хід колективізації у тодішніх славу

ських, а теперішніх шепетівських «лісових» селах — Романові, Корчику, Хуторі.

— *Коли колективізація в Шепетівській окрузі почала «переростати» в голод?*

— Це сталося після заяви наркома земельних справ УРСР Олександра Шліхтера в Шепетівці влітку 1929-го. Він висловив занепокоєння повільними темпами колективізації сільського господарства та розпорядився активніше «тиснути» на куркулів. У вересні наступного року Шепетівський окружком уже поставив за мету ліквідувати 75% всіх «куркульських» господарств округи.

— *Чи наводилися в радянських документах підрахунки постраждалих від недоїдання в нашій місцевості?*

— Знайшов дані, що стосуються Славутського району. Станом на серпень 1933-го там голодувало 8826 родин. Із них 5557 осіб опухло, 918 людей померло від голоду. Голод тривав до 1934 року. На Славутчині мешкало до 100 тис. населення. Ось і підрахуйте.

— *Які «вичитані» в архівних документах кошмари часів голодомору тобі найбільш запам'яталися?*

— У селі Манятині (неподалік села Яблунівки на Славутчині) в 1933 році були випадки людоїдства. Коли навесні мешканців сіл біля Берездова вигнали засівати поля, вони зробили по кілька кроків і попадали від безсилля. А коло Бачманівки такі ж знесилені від голодівки колгоспниці сіяли пшеницю навколішки. Ви знаєте, опухлі селяни мені вже ночами сняться.

— *Чи чинили опір «середняки» і заможні селяни спробам загнати їх до радянських колгоспів?*

— Так, звісно. Вже 28 лютого 1930 року розрізнені виступи селян навіть переросли в масове Шепетівське антибільшовицьке повстання. В ньому взяло участь щонайменше 22 села теперішнього Славутського району. До речі, активну участь у повстанні брали сільські жінки. Гуртувалися в загони по 300—500 осіб, йшли з сокирами на голів сільрад і партійців. На придушення заворушень влада кинула, кого б ви думали? — кавалеристів Червоної армії, яких інспектував Семен Будьонний. А ще «стягнули» спецзагони з Луганської та Донецької областей.

— *Про те, як «наслідили» задані тобою «будьонівці», чув від старих людей у Брикулі, Городнявці, Грицеві ... Але говоримо про села та*

селище. Чи голодували люди в містах та містечках Шепетівської округи?

— Чи не першими жертвами голодомору в окрузі стали курсанти Славутських міських курсів машиністів локомотивів (грудень 1931 р.). Отож, у містах голодували. Втім, проблем із харчами практично не відчували радянські державні та політичні діячі, військовослужбовці, прикордонники.

— За переказами, Будьонний у 1932 році якимось завітав у Ізяславі на ІІ-гу райпартконференцію й нещадно розкритикував місцевих партійців, мовляв, «докерувалися» до того, що працівникам колгоспів, навіть тим хто в полі, видавали щодня всього 200-400 грамів хліба.

— Авжеж, чув цю історію (посміхається – Авт.). Подейкують, ізяславські партійці після тієї партконференції за це на Будьонного написали донос «у органи». Проте, документальних підтверджень цієї історії я не знаходив.

30.

Противники колгоспів стріляли в комуністів саморобними кулями

Новий фільм Олександра Довженка «Земля» про колективізацію й опір їй куркулів ще закінчували монтувати на кіностудії у 1930-му, а в селах уже повним ходом відкопували руїниці. Першими на боротьбу з радянськими нововведеннями в сільському господарстві піднялися жителі Шепетівської округи. Про селянські заворушення початку 1930-х років розмовляємо з працівниками Архіву Служби безпеки України — директором Ігорем Куликом і провідним архівістом Володимиром Іванченком

— Панове, київський історик Богдан Патриляк у своїх публікаціях стверджує, що стихійні селянські повстання почалися незабаром після закінчення НЕПу й відлік їм відкрили волиняни, а саме жителі Шепетівської округи. Чи не помиляється дослідник?

Володимир Іванченко:

— Якщо твердити про системні, а не хаотичні виступи селян, — то так, справді. Вони почалися поблизу «старого» польсько-радянського кордону з 20 лютого 1930 року. Групи по кількасот людей, озброєні палицями, вилами, а інколи навіть вогнепальною зброєю нападали на

прикордонників, комсомольсько-партійних активістів, учителів. Так, піднялися заможні селяни і «середняки» з Плужного (тепер — Ізяславський район), села Жилинець Судилківського району (нині — Шепетівщина). Рилівчани вигнали з села радянського вчителя, навіть не дозволивши йому одягнутися. Прикордонники погрожували застосувати кулемети, але це не зупиняло селян. Тож справою зайнявся особисто заступник голови Державного політуправління УСРР Карл Карлсон. А 27 лютого до Шепетівки навіть приїхав з цією саме метою його начальник — голова ДПУ Всеволод Балицький. Стягнув війська, які почали придушувати селянські виступи. До речі — із застосуванням не лише кулеметів, але й гармат!

— *Але ж у газеті «Свобода. Шепетівка» йшлося, що сусіднє селище Гриців «піднялося» на повстання на кілька місяців раніше, наприкінці грудня 1929 року...*

Володимир Іванченко:

— Певно то була «волинка». Так прихильники радянської влади називали локальні виступи непокори, що траплялися й раніше. Петро Ящук у книзі «Портрет темряви» пише, що в бік Грицева рушила кінна колонна людей із сусідніх сіл (Лабунь, Микулин та ін.), щоб звідти «вигнати комуну». Але хтось дав знати радянській кавалерії в Старокостянтиніві, яка випередила заколотників, заховалася коло грицівської греблі й «накрила» їх із кулеметів. А бранців загнала в підвал грицівського виконкому на розправу.

— *Які гасла обстоювали повстанці?*

Володимир Іванченко:

— Жінки наполягали на поверненні зрарядь праці та насіння, які представники радянської влади позабирали по селах. Чоловіки вимагали повернути продукти, забрані в рахунок продовольчого та інших податків. Була ще одна цікава вимога, що об'єднувала і тих, і тих — перестати закривати церкви і відновити викладання в школах.

— *Скільки всього антирадянських виступів сталося на Шепетівщині в березні 1930-го?*

Володимир Іванченко:

— Загалом по окрузі за один цей місяць був зафіксований 251 випадок. Повстання охопило третину населення вашої тодішньої округи. Серед особливо гострих відзначу виступ у сусідній із Шепетівською Бердичівській окрузі. Там півтори тисячі протестувальників вигнали міліцію з райцентру Любар і захопили його. Далі повстання пошири

лося на довколишні села. Люди з вилами, гвинтівками, мисливськими рушницями «атакували» радянських партійців і комсомольців.

— *А чи існує подібна статистика по Україні?*

Ігор Кулик:

— Впродовж березня 1930-го сталося майже три тисячі антирадянських виступів. Це — з понад шести з половиною тисяч у цілому по СРСР. Але, що цікаво, влада «вишукувати» куркулів по селах не припинила. За першу половину року вона розкуркулила 90 тисяч господарств, а всього за роки колективізації — понад 200 тисяч

— *В голодні 1932—33 роки повстань, либонь, поменшало...*

Ігор Кулик:

— Народний гнів продовжував себе проявляти. Вчителька Олександра Радченко з Городка на Хмельниччині восени 1932-го записувала все побачене до зошитів. Ці щоденники експонувалися на виставці «Спротив Геноциду», що проходила в столичному Українському домі. Таких речових доказів у фондах Архіву Служби безпеки України зберігається чимало.

— *Деякі шепетівські старожили стверджують, що саме місто, на відміну від навколишніх сіл, ані повстання, ані голод не зачепив...*

Ігор Кулик:

— Можливо, це через статус вашого населеного пункту. Воно ж було окружним центром, прикордонним містом, «нашпигованим» військовими та міліцією. Правоохоронці, працівники численних адміністративних установ, а також робітники деяких підприємств одержували хліб, борошно та інші дефіцитні товари за картками. Згодом до цього переліку додали вчителів і лікарів. А от селянам доводилося непереливки. Взимку 1932 року, коли в Шепетівці відкрився магазин-торгсін (скорочено від — «торговля с иностранцями»), вони почали зносити туди останні заощадження, прикраси, щоб виміняти на окрасець хліба чи шматок м'яса.

— *Дослідник Владислав Берковський, який видав книгу «Колективізація та Голодомор на Славутичці. 1928–1933», розповідав, що в архівах іноді трапляються непаперові, «матеріальні» свідчення історичних подій. Чи збереглися у фондах вашого архіву якісь речові докази антирадянських заворушень?*

Ігор Кулик:

— Ясна річ! Так, у архівній кримінальній справі на Євграфа Котишевського, Федора Крупу та інших повстанців із Луганщини серед речо

вих доказів ми знайшли кулі. Але не звичайні, а ковані. Їх зробив невідомий на сільській кузні. Ці речові докази зберігаються в конвертах, що долучені до справи. Кулі не новенькі, їх чекісти вже витягли з тіл комуністів.

31.

«Голодовка була страшнішою за війну»

Скажу відверто — дізнавшись від сусідів про те, що в Шепетівці на вулиці Партизанській мешкає 98-річна довгожителька, не сподівався побачити таку жваву, балакучу жінку. Як виявилось, Тетяна Наумівна не лише біографію непогано пам'ятає, але й чимало веселих довірливих пісень знає

...Тетяна Наумівна поглядає своїми ясними очима на мене і намагається зрозуміти, хто ж це такий прийшов. Потім посміхається. Слово за слово — і починає помалу розповідати про своє життя. А в ньому знайшлося місце всьому — як хорошому, так і поганому.

Народилася пані Тетяна в селі Мончині, яке нині належить до Погребищенського району Вінниччини. Батьки Наум і Онохваня Кравчуки в «царські» часи вважалися добрими господарями. Обробляли три гектари землі, з яких вісімдесят соток городу, тримали різну живність. Як-не-як, шестеро дітей, які потребують турботи та догляду. — Змалечку ми були привчені до праці, взаємодопомоги. На їжу в дитинстві вистачало, а от одягу чи взуття — не завжди. Нерідко до школи й босоніж доводилося бігати, — пригадує Тетяна Наумівна.

Все в житті пішло шкереберть після того, як радянська влада почала колективізацію. Візит посланця з колгоспу, котрий зайшов за коровою, пані Тетяна пам'ятає так, немов це сталося вчора. Тоді вдалося тварину-годувальницю врятувати — відвела в сусіднє село.

Незадовго до Голодомору 1930-х батька «розкуркулили»... Люди на Вінниччині тоді ходили з опухлими ногами або сиділи під тинами й розчісували струпи. Траплялися й випадки канібалізму.

— Зробилися мої ноги як колодки, — скрушно хитає головою Тетяна Кравчук (це її дівоче прізвище). — Пухирі лускали й вода звідти витікала. Хто розумніший був, на полі нестиглі колоски пшениці та жита збирав, гречану полову варив. А інші бур'янів пооб'їдалися, блекоти отруйної, і повмирали. Голодовка була страшнішою за війну.

Батько Наум мусив їздити селами вздовж колишнього радянсько-польського кордону й найматися до господарів, яких іще не «колективізували», на роботу. Заробляв обмолотом зерна, працював у полі...

Під впливом таких важких обставин Тетяні довелося залишити рідну оселю, село. Певний час заробляла на Донбасі. 1938-го переїхала жити в Шепетівку. Тут одружилася з хлопцем із Курщини.

За часів нацистської окупації, які жінка теж добре пам'ятає, їй довелося переховуватися від німців в урочищі «Грабова Буда». Це зараз на тому місці в лісах за кілька кілометрів від Шепетівки одна лише криничка напівзруйнована залишилася, а в 1940-х там вирувало життя.

— У дерев'яних бараках жили заготівельники лісу, — каже пані Тетяна. — Деревину вузькоколійкою відвозили у Шепетівку, на станцію.

В роки війни чимало шепетівчан там від нацистів переховувалося. Тетяна Наумівна — теж. Узимку в лісі бракувало корму для корівки-годувальниці, тож час від часу жінка навідувалася додому за сіном. Лізла на горище, ладнувала два лантухи, й, закинувши їх на спину, поволі чимчикувала назад, до «Грабової Буди».

В повоєнний час пані Тетяна заробляла на прожиток копанням картоплі в колгоспах Шепетівського району.

— Я часто працювала в Серединцях, — згадує. — Дев'ять відер картоплі викопаю, а наступне десятиє — моє.

Згодом жінка багато років трудилася пралею в дитячому садку для дітей шепетівських військовослужбовців...

Коли ми спілкувалися із Тетяною Кравчук, вона вже не поралася по господарству, не виходила на город біля хати. Кілька літ тому пошкодила тазостегновий суглоб, тож хворобою «прикута» до ліжка. Втім, жінка не падає духом.

За словами дітей пані Тетяни, вона любить співати. А ще не втрачає інтересу до їжі. Особливо жінці подобається капуста, молоденька відварена картопля. Полюбляє й м'ясо, печиво.

32.

Працівник поїзда Шепетівка-Баку хотів убити Хрущова

Статус прикордонного з Польщею міста притягував до Шепетівки напрочуд строкату публіку – політичних авантюристів, шпигунів, невизнаних геніїв «літературної ниви» і навіть осіб несповна розуму.

Документи з Галузевого держархіву СБУ засвідчують, що в 1920-х – 30-х роках радянські чекісти витрачали безліч часу на стеження за цими людьми

Як у міськраді польського шпигуна знайшли. В 1930-х для Йосипа Сталіна агенти іноземних розвідок, особливо польської, ввижалися по всьому Союзу. Не відставали від свого патрона і спецслужби. Одного разу в Ізяславі чекісти «взяли під ковпак» поляка, котрого нібито завербував офіцер другого відділу польського генштабу Кучинський ще в далекому, 1920 році. Відтоді поляк Цибульський, читаємо в телефонграмі керівника українських чекістів Успенського до свого московського колеги Єжова, створив резидентуру з дев'яти шевців та чоботарів. Чоловіки ці якимось чином вивідували військову інформацію в трьох місцевих червоноармійських гарнізонах – ізяславському, старокостянтинівському і шепетівському. Узагальнені дані надходили чоботарю Галицькому до Старокостянтинова. Раз на місяць той сідав у Шепетівці на поїзд і їхав звітувати до Києва. Проте в червні 1938-го справа пішла не так, як зазвичай. На залізничній станції Шепетівка чоботаря затримали співробітники НКВС. На допиті застосували спецметоди, тому Галицький швидко «розколовся» і здав багатьох своїх «колег» зі збору нелегальної інформації. Зокрема, до співробітників польської розвідки зарахував таку шановну в місті Шепетівці людину як завідальною Шепетівської міськради товариша Трахтенберга, а також завгоспа Ізяславської тракторної артілі товариша Фельдмана. На додачу, обоє виявилися ще й колишніми контрабандистами.

Планував замах на Хрущова. Цікаве зайняття своєму синові вигадав киянин Іван Никифорович Глуценко в травні 1938 року. Поки сам, як старший офіціант, обслуговував відвідувачів вагону-ресторану поїзда Шепетівка-Баку, 10-річний Павло вечорами занотовував у столиці до записника номери урядових автомобілів. Найперше син мав встановити, які авта курсують по Софіївській вулиці до будівлі ЦК КП(б)У, бо треба було вислідити машину секретаря цього ЦК Микити Хрущова. Для чого саме – тато не казав.

Хто напоумив на таку справу товариша Глуценка і його сина Павла, чекісти встановили вже 1 липня. Зловмисником «призначили» сина дворянина, колишнього офіцера денікінської контррозвідки, співробітника Державної Варти гетьмана Павла Скоропадського і начальника

охорони фабрики «Червоний гумовик» пана Ржечинського. Було встановлено, що цього польського шпигуна Глущенко регулярно постачає розвідувальною інформацією. Зокрема, раніше вже надавав йому відомості про промислові об'єкти Донбасу і нафтогазові промисли в Баку (Азербайджан).

Через кордон – за гонораром. За гарну статтю 86 літ тому давали стільки грошей, що можна було місяць безбідно жити. Відтак, відповідна публіка так «атакувала» редакції журналів, як бджоли – мед. Один з таких творчих працівників, спудей Київського художнього інституту Василь Ворусько, відточував своє перо в часописі «Червоний шлях». Але одного разу редакторів не сподобалося його оповідання «Віта». Василь, як істинний «укапіст» (прибічник Української комуністичної партії, не плутати з КП(б)У!) затаїв образу. Подумав-поміркував, і вирішив пошукати потенційного видавця в «ворожій» Західній Україні (була «під Польщею», з якою Радянська Україна ворогувала). Львівський «Літературно-науковий вісник» швидко надрукував «Віту». Отож, студентові Василю Воруську закортіло забрати гонорар. Але як це зробити? Не довго думаючи, студент вирішив нелегально перейти українсько-польський кордон і дістатися до Львова. Але напівдорозі йому напевне забракло коштів. Бо вийшов з поїзда на станції Шепетівка й подався пішки в напрямку кордону. Не зогледівся, як дорогою, в лісі, втрапив до тенет «гепеушників». Окружний відділ Головного політичного управління доставив «підозрілого літератора» на допит у Київ. Що сталося з винахідливим студентом потому – невідомо.

Карлсон: «Возможно, Веселкин ненормален...». Хтозна, що трапилося з 23-річним киянином Степаном Костянтиновичем улітку 1927-го. Можливо на спеці перегрівся, а може муха якась вкусила. Одним словом, юнак задумав скинути радянську владу. А щоб було легше переверот планувати, доручив знайомому киянину – товаришу Окунькову – заснувати в столиці осередок так званої Безпартійної Федерації Трудящих. Отож, «завантажив» того роботою, а сам дременує у Шепетівку до тітки. Звідти застрочив у столицю депеші «з планами дій». Оскільки себе в листах називав «головою філії БФТ у Шепетівці», його писаниною швидко зацікавилися нишпорки з Головного політичного управління. Як встановило слідство, Степан Веселкін до Шепетівської філії своєї організації «навербував» вельми колоритних міс

тян – «психічно ненормального» живописця Міляєва, колишнього продавця взуття Макарова, 18-річного сина залізничника Жору Потіна і навіть ученицю місцевої профшколи (за сумісництвом – особисту коханку) Зіну Петрухович. І тут до спецслужбістів дійшло, що мають справу з витівками нездорової людини. «Возможно, Веселкин ненормален», – припустив чекіст Карлсон у донесенні до своїх керівників у Києві Балицького і в Москві Дерибаса в серпні 1927 року. Справу швидко «спустили на гальмах».

33.

Як судилківська артіль «Штерн» по-сибірськи господарювала

1936 року в газеті «Правда» працівник одного зі західносибірських колгоспів М. Єфремов похвалився: його ланка зібрала пшениці рекордні 60 ц/га. Завдяки тому, що єврейська артіль «Штерн» (у перекладі з ідишу – «Зірка»), яка діяла в селі Судилків Шепетівського району, використала рекомендації цього сибіряка, її врожай збільшилися вдвічі

Поля артілі починалися за амбулаторією. — У схемі планування Судилкова зазначається, — звертає нашу увагу на документ землевпорядник сільради Олександр Грига, — що артіль «Штерн» уже діяла 1935 року. Її землі сягали тих місць, де зараз амбулаторія загальної практики сімейної медицини (розташовується по заасфальтованій вул. Леніна, неподалік виїзду з Судилкова в напрямку Траулина – Авт.). Втім, євреї господарювали недовго. В роки війни вони дуже постраждали від нацистських переслідувань, тому після її закінчення їхню артіль об'єднали з іншим судилківським господарством – «Перемога». «На господарстві» єврейської артілі перебувало біля 300 га землі. Щороку штернівці вирощували сотню голів ВРХ, майже стільки ж коней, удвічі менше свиней та овець, декілька десятків голів птиці.

Якщо від амбулаторії трохи проїхати вулицею Леніна в напрямку центру села, то за першим поворотом праворуч починається вулиця Калініна. Нею люди добираються до віддаленого мікрорайону «Брики».

— На місці цієї дороги, — вказує на свою вулицю Калініна 76-річна її мешканка, що побажала залишитися неназваною, — до війни розта-

шовувалися поля «Штерну». Вони тягнулися з околиць «Бриків» аж до вул. Леніна. На неї «виходила» контора колгоспу та його крамниця. Там, де нині стоїть амбулаторія, була штернівська комора. А конюшня знаходилася за кількасот метрів від неї, з іншого боку асфальтівки.

— Наприкінці 1960-х люди розібрали вцілілого дерев'яного корівника, — додає судилківчанка Олександра Безштанько, 76 років. — Він розташовувався коло кладовища – з правого боку вул. Леніна, якщо їхати нею з села в напрямку Траулина.

Відтак, жодна зі споруд єврейської сільськогосподарської артілі дотепер не збереглася.

Керівники артілі днювали та ночували на роботі. Перший очільник «Штерну» – батько чотирьох дітей Давид Хаїт – був трудоголіком.

— Він постійно перебував на роботі, — згадувала одна з двох дочок Давида Шмульовича Блюма, — а нас виховувала мама Марія Абрамівна. Я була найстаршою, тому інколи носила татові обідати. Коли розпочалася війна, батько пішов на фронт. Після неї повернувся в село.

Іншому старожилу Судилкова (Г. Супрун) цей голова артілі запам'ятався дуже строгим. Якось, коли ще хлопчиком прибіг до сина голови погратися, то побачив, як Давид Хаїт сварив колгоспників.

Наступником першого «артільного батька», приблизно наприкінці 1938 року, став І. Рабінович. Керувати йому допомагали М. Месіонжнік (бригадир артілі) та Ш. Кіржнер (завідувач «хати-лабораторії»).

Завідувача складом, теж єврея, по-вуличному називали «Попекою» – за те, що обпікся від вибуху бочок з бензином.

— У роки війни Рабінович з Месіонжніком воювали на фронті, — розповідає судилківський пенсіонер Микола Безштанько. – А дружину Месіонжніка, з малолітніми дочкою та сином, переховував від німців у лісовій землянці біля села Рудня-Новенька дядько Юзько. Після Перемоги всі вони повернулися мешкати до Судилкова.

Певний внесок у розвиток єврейської артілі вніс кожен зі згаданих чоловіків, але найбільше «наслідив» у історії господарства Ш. Кіржнер.

Товариш Кіржнер підвищив врожаї вдвічі. Однієї весняної днини 1939-го інструктор Шепетівського райкому КП(б)У товариш Гарановський переглядав підшивку газети «Правда» за минулий рік. Публікацію М. Єфремова «Сталінська агротехніка», яка зацікавила, показав

знайомому – керівнику хати-лабораторії «Штерну» Ш. Кіржнеру. Той виду не подав (раніше, на курсах підвищення кваліфікації, вже чув про «єфремівський» метод вирощування зернових), але вирішив терміново апробувати досвід сибіряка на судилківських полях.

За його вказівкою єврейська артіль уперше в історії Шепетівського району посіяла 12 га ячменю по-новому — в шаховому порядку. Відтак, на 1 кв м у середньому пішло аж по 500 – 600 зерен. У розрахунку на гектар було витрачено 190 кг ячменю, тобто майже на чверть більше від тодішньої норми. Але ризик себе виправдав – влітку штернівці зібрали ячменю в середньому 40 ц/га. Для порівняння, за вдвічі менші показники вже преміювали поїздкою на Всесоюзну с/г виставку до Москви.

Також за схожою методикою штернівці посіяли інші зернові культури: ланка Піні Рознера – 11 га пшениці, ланка Антона Трегуба – 17 га жита. Врожайність цих культур теж перевищила норму приблизно вдвічі.

На експериментальних ділянках зібрали й до 250 – 300 ц/га цукрових буряків. При цьому середня кількість корінців на 1 га площі в ланці Марії Тригубець склала 114 тис. одиниць, Тодоськи Безштанько – 113 тис., Тетяни Колеснік – 108 тис., Полі Банк – 102 тис.

«Штернівську» технологію стали запозичувати. Дізнавшись про неабиякі успіхи єврейської артілі, чимало інших аграріїв нашого району засіяли свої землі озимими культурами за цією технологією. В серпні 1939-го, наприклад, бригада Корнія Кукуровського з плесенського колгоспу «Більшовик» у шаховому порядку висіяла 10 га жита. Втричі більше насіння озимих на цю справу виділив новицький колгосп «Нова зірка». Вшестеро – серединецьке господарство ім. Хрущова і великомедведівський колгосп «Червоний промінь». А городищенський ім. Сталіна з пліщинським «Червоним партизаном» засіяли по-новому аж по 65 га озимої пшениці. Всього за вказівкою райкому партії від 19 серпня 1939 року колгоспи Шепетівського району (їх було більше п'ятидесяти) засіяли за методом Єфремова півтори тисячі га озимих жита і пшениці.

***

За часів радянсько-нацистської війни, після того, як німці над судилківськими інвалідами позбиткувалися, вони за євреїв «узялися». Чисельність єврейського населення через переслідування нацистів різко скоротилася. На увесь колгосп «Штерн» залишилося троє євреїв —

голова колгоспу, бухгалтер і комірник. Отож, йому в другій половині 1940-х дали нову назву — «Перемога».

34.

У газеті залізничників прибиральниці критикували начальство

11 липня 1936 року вийшов друком перший номер газети Шепетівського відділку служби руху залізниці — «Прикордонний залізничник». Вона так називалася тому, що тоді неподалік від нашого міста проходив радянсько-польський кордон. За шість років тираж видання виріс майже вдвічі — до 1815 примірників, а ціна — вдев'ятеро, з 5-и до 45-и копійок

За змістом газета нагадувала «класичне» транспортне видання — щось на кшталт козятинського «Гудка», коростенського «Поліського залізничника» чи київської газети з довгою назвою «Пролетарська правда за здоровий паротяг». Уже в перших номерах публікувалися дописи не тільки начальників станцій чи керівників депо, а й звичайних прибиральниць та кочегарів. Працівники редакції, яка розміщувалася на станції Шепетівка-І, до справи підходили з розмахом: окрім газети, яку видавали 12 разів на місяць, також готували екстрені випуски-«брошурки», наприклад узимку, коли колії замітало снігом і треба було їх терміново розчищати.

Перший номер — про проблеми залізничників та ... шкільну освіту

На всю першу шпальту (мабуть, не було чим заповнити «почесне» перше місце) — офіційне повідомлення ЦК ВКП(б) про скасування в школах Країни Рад посад так званих педологів — прибічників науки, що визначала «ступінь розумової обдарованості» кожного учня його походженням.

Серед матеріалів на другій сторінці привертає увагу допис членів комсомольської бригади (її по-революційному ще називали «легкою кавалерією») — товаришок Никитюк, Глушко і Коцеевої. Жінки описали поганий стан стрілочного господарства місцевого залізничного вузла: «Пости і стрілки на станції Шепетівка-І ... біля двох місяців не змашуються. Стрілки Іщенка завжди брудні... Начальнику станції Приймаченку необхідно подбати про штат стрілочників».

На третій шпальті — знімок фотокора Г. Безбородька, на якому зафіксований за обробкою підшипника до паротяга стругальник-

стахановець шепетівського депо Тимошук. З лаконічного підпису під фото випливає, що цей товариш виконував свої норми виробітку аж на 247 відсотків.

Цікава критична стаття машиніста Каманова і хроніка з життя хорового гуртка клубу ім. Войкова (тепер Будинок науки і техніки. — Авт.) розміщені на четвертій шпальті. Машиніст паротяга нарікає, що по закінченні «стахановської декади» знову змушений водити потяги неповної ваги («нині станція Шепетівка щодоби відправляє понад 20 поїздів, в кожен не додає щонайменше 100 тонн вантажу»), а також скаржиться, що знову відновилися невинуваті затримки поїздів диспетчерами станцій («хотів по прибутті в Печанівку одразу вирушити назад, але диспетчер станції протримав там мене 5 годин»). А клуб радо звітує про підготовку до фестивалю української пісні: члени хорового гуртка вже вивчили українське народну пісню «Росте зіллячко-романець».

Газета описувала залізницю «без прикрас»

Як повідомляв «Прикордонний залізничник», у другій половині 1930-х років діяло дві станції — Шепетівка-I і Шепетівка-II. Вони тоді належали до Вінницької залізниці, яка межувала з Ковельською і Львівською. Так, станція Здолбунів вже входила до Ковельської залізниці. Крім згаданих двох станцій, наш місцевий залізничний вузол також складала такі об'єкти: паровозне депо, вагонно-ремонтний пункт, кузня, «матеріальний склеп» (зокрема, там зберігалося вугілля для паротягів), залізнична школа на більш ніж тисячу учнів, клуб ім. Войкова, бібліотека, привокзальна пошта, депо, дитячі ясла.

«Візитна картка» міста — станція Шепетівка-I — упродовж довгого часу не мала свого довідкового бюро. «Камеру для схорони багажу» пасажери шукали по кільканадцять хвилин, тому що довгий час працювала без вивіски. Ресторан вокзалу теж функціонував доволі специфічно: там майже ніколи не пропонували безалкогольних напоїв, зате рікою лилося холодне пиво. Поряд зі станцією самотньо стояв «продуктовий ларьок», полиці якого вгиналися від одеколону, пудри, жіночих панчіх, але не від харчів. Напередодні кожного вихідного біля клубу ім. Войкова чіпляли одну і ту ж стару афішу: «Сьогодні грандіозний вечір танців. Ціна квитків — 2 карб.». Фонди залізничної бібліотеки нараховували 6 тисяч книжок — по 12 на кожного читача. Спеціально для робітників залізничного вузла у 1938 році спорудили житловий «ленінський посьолок». Ті, кого не поселили в ньому, меш-

кали в гуртожитках. Кочегари, наприклад, жили в гуртожитку вугільного складу. «Червонохресна» бригада комсомольців 21 серпня 1936-го ось як описала побачене там: «Ліжка — брудні, подушок та ковдр немає, кишить клопами». В гуртожитку вагонників побутувала схожа картина: бруд, сміття, «чорна» постільна білизна, відсутність ... плювальниць. А лікар медпункту станції Шепетівка-I товариш Шварцман узагалі не мав службового житла, тому винаймав квартиру. Між іншим, антисанітарія панувала не тільки в багатьох житлових спорудах залізничників, але й на деяких їхніх робочих місцях. Оскільки в депо окремі робітники ходили у брудному одязі, дружини шепетівських стахановців товаришки Комонова і Сьоміна влітку 1936 року взяли шефство над ними. А в квітні 1941-го прибиральниці вокзалу станції Шепетівка-I на нараді в клубі ім. Войкова ущент розкритикували начальника депо Солотвіцького і його зама Болденка за те, що в їхньому кабінеті завжди «повно цигаркового диму, підлога брудна, порозкидані недопалки, сірники, папери... І на цьому фоні сидять два начальники, одягнені в пальто, в брудних калошах».

Часопис намагався відстоювати інтереси пасажирів

Від Шепетівки відправлялися прямі пасажирські потяги як регіонального (до Славути, Гречан, Коростеня, Жмеринки), так і республіканського сполучення (до Києва та Баку). Ці поїзди шепетівчани «брали штурмом», адже квитки продавали не за кількістю вільних місць, а «до останнього бажуючого пасажира», причому реалізація розпочиналася за 20—30 хвилин до відправлення потяга. «Під час посадки кожен старається йти «напролом», — скаржився 17 липня 1936-го в газеті «Прикордонний залізничник» пасажир потяга Шепетівка — Славути Шпіллер. — В більшості без місць застаються жінки і діти. Отже, для вагітних жінок та жінок з дітьми потрібен спеціальний вагон». За стандартами, які запровадив нарком шляхів сполучення СРСР Лазар Каганович, вікно кожного купе спального пасажирського вагону мало бути завішане чистою білою фіранкою, на столику мав стояти скляний (!) графін зі свіжою водою, а прохід застелений акуратною доріжкою. Проте ці правила часто існували тільки «на папері». Як встановили комсомольці-члени рейду в серпні 1936 року, наприклад, у жодному з трьох спальних вагонів поїзда Шепетівка — Баку не було не те що наповнених водою графінів, але й навіть порожніх. Подібно до сучасних часів, «кагановицькі» поїзди частенько «вибивалися» з графіку

руху. Так, один з київських потягів у вересні 1938-го прибув до Шепетівки із запізненням аж на 2 години і 30 хвилин.

35.

1937-го на станції Шепетівка шукали саботажників

«Щоденно з ладу виходить безліч паровозів. Колії забиті снігом і льодом. Трудова дисципліна впала. Паровозам нема де набрати води», — так за версією виїзної редакції газети «Прикордонний залізничник» виглядала заметена хуртовинами станція Шепетівка наприкінці січня 1937 року

Глибокі зимові сніги в нашій місцевості колись були звичним явищем. Та якщо снігопади для дітей — лишній привід порадіти, то дорослим, особливо залізничникам, інтенсивні опади ускладнюють життя, бо доводиться з ними боротися. Раніше вони вручну розчищали станції, пристанційні споруди, колії, стрілки та поїзди, що «загрузали» в дорозі. На малюнку з додатку до газети «Одесский листок» за 1912 рік бачимо феєричні замети на якійсь залізниці в Україні. Висота снігового покриву, з похибкою на фантазію художника — щонайменше чотири метри. Біля паротягу, що зупинився — стоять машиніст і помічник. Мабуть радяться, що робити далі. Найчастіше в таких випадках брали до рук лопати і самі «розкопували» локомотив.

Щонайменше двічі у 1930-х роках від інтенсивних снігопадів з вітром страждав шепетівський залізничний вузол. З негодою там уже боролися за допомогою спеціалізованої техніки — снігоочисників. Ці своєрідні «сніголами» в січні 1937-го диспетчери пускали попереду вантажних та пасажирських поїздів. Утім, їхній графік руху все-таки сповільнився, бо змінні паротяги запізнювалися на станцію з паровозного депо: машиністи задовго наганяли пар, не встигали вчасно чистити топки. Інколи «залізні коні» глохли в дорозі. А ще біля сусідньої станції Ізяслав сніг «надійно заховав» стрілки. Відтак, сніги та обледеніння настільки «вибили» станцію Шепетівка з графіків роботи, що її працівників звинуватили в намірі порушити наказ народного комісара шляхів сполучення Кагановича («залізниця має працювати як годинниковий механізм»). Почалися перевірки роботи залізничників.

Як на зло, ввечері 27 січня біля станції Шепетівка зіткнулися два маневрові паровози. Вони «поцілувалися» на стрілці № 168. Перший,

яким керував машиніст Кукуруза, «в'їхав у бік тендера» (спеціальний вантажний вагон для перевезення дров та вугілля) при паровозі Роголевського і зійшов з рейок.

«Мерзотники! Ви допустили брак у роботі, тягнете відділок назад. Затаврувати ганьбою бракоробів. Нещадну їм боротьбу. Далі цього терпіти не можна. Розгільдяям, бракоробам, що своєю нікчемною роботою зривають наше змагання з жмеринцями, немає місця на транспорті», — затаврував винуватців катастрофи редактор газети «Прикордонний залізничник» С. Пелих у екстремому випуску. Відповідальними за зіткнення товариш Пелих «зробив» трьох. До Кукурузи, який «не звернув уваги куди їде», та Роголевського, котрий «не приділив уваги, що їде на зайняту колію», додав зчіплювача, що «не згодивши рух паровозів, давав сигнал «вперед».

А ще через тиждень на умови праці в паровозному депо поскаржилося троє машиністів. «Нам не складено умов в роботі. Ремонтне приміщення не опалене. Працюємо в диму, холоді та бруді», — написали Хвещук, Васик і Вінцовський. Заодно — звинуватили майстра по ремонту локомотивів Тюренкова: «Цей горе-керівник без дозволу прогуляв 6 днів в Козятині. ... перебуваючи там, він навіть не поцікавився чи скати, надіслані на обточку, вже готові. Ми вимагаємо від керівництва депо негайно усунути від роботи цього розгільдяя і притягти його до суворой відповідальності ... не боліє він за виробництво, а займається лише базіканням».

В депо знову почалася перевірка. Вже за кілька днів її результати оприлюднили в екстремому випуску «Прикордонного залізничника». Там розкритикували як Тюренкова («саботажник»), так і його керівника — начальника депо Волосовича («алілуйник» і «базікало»). Останній відреагував своєрідно: другого лютого звільнив Тюренкова з роботи, а матеріали на нього передав «до слідчих органів».

Згодом у паровозному депо виявили злісного порушника графіка руху поїздів. 7 лютого 1937-го було встановлено, що машиніст Жарков привів свій потяг на станцію Шепетівка-І з Новограда-Волинського аж за сім годин двадцять п'ять хвилин. А ще сімнадцять годин (!) витратив на поїздку зі станції Печанівка до Шепетівки-І. Відтак, начальство звинуватило Жаркова в «зриві прослідкування поїздів», «перестоях у дорозі» і надто частому «чищенні топки» паротяга. Далі справу передало місцевому парткому, бо «зловмисник» був комуністом.

Поки партійці розбиралися в цій справі, між Шепетівкою та Новоград-Волинськом застряг потяг. Причина — шепетівський диспетчер Титарчук «забув» пустити поперед нього снігоочисника. Як наслідок, «потяг № 1162 дійшов до 366-го кілометра і застряг у снігу, а снігоочисник вирушив услід за составом. Поки рятували поїзд, станцію Шепетівка від снігу щодуху розчищали ... колгоспниці та домогосподарки. З особливим запалом на розчищенні колій працювали «трударі ланів» з Пліщина. Добре себе зарекомендували такі домогосподарки як Вруд, Коваль, Корольова, Дудар, Подгородецька, Шпортко, Кординська. Пані Вруд за проявлену ініціативність навіть вручили значок «Почесний залізничник». Розчулена жінка у відповідь склала вдячного листа: «Немає слів, щоб висловити почуття любові і подяки нашому любимому Лазарю Мойсеевичу Кагановичу за батьківське піклування і увагу, яку він виявляє нам, жінкам — активісткам транспорту. Хочеться ще краще працювати на благо нашої прекрасної країни». Дуже сніжні зими траплялися і надалі. Так, опади «міцно заблокували» станцію Шепетівка 50 років тому. Тоді навіть «порушилися» графіки доставки будівельних матеріалів до численних міських новобудов. Нагадаємо про деякі: кілька корпусів м'ясокомбінату на тисячу робочих місць, чотириповерхова будівля відділення зв'язку в центрі міста, 64-квартирний будинок по вул. Карла Маркса, двоповерховий широкоформатний кінотеатр імені Миколи Островського.

36.

Шепетівські ливарники виробляли баняки і шкільні дошки

1937 року в районі колишньої вулиці Карла Маркса розпочав роботу «Райпромкомбінат» — попередник Шепетівського чавуноливарного заводу (з 1964-го — завод металовиробів)

Алюмінієві вироби продавали вагонами. Довоєнний попередник Шепетівського заводу металовиробів «Райпромкомбінат» практично нічого з металу не виробляв. Складався він з бондарного, деревообробного цехів, пилорами, смолокурні та кількох побутових майстерень. 60 працівників підприємства вручну пиляли ліс, «гнали» скипидар, збивали дерев'яні бочки, ремонтували одяг та взуття. Роботи вистачало всім. Лісопилка, наприклад, мусила перевиконувати норми, адже, як писав товариш Гершензон у журналі «Деревообробник» 1937-го, Ра

дзянський Союз за заготівлею лісоматеріалів саме наздоганяв Польщу. Ця країна вважалася «рекордсменом» з експорту лісу в Європі, хоча і мала лісових насаджень у 93 рази менше, ніж СРСР. Скипидару потребувала хімічна промисловість. Бочки купували виробники харчів як тару для своєї продукції.

Ще під час Другої світової війни, в 1944-му, підприємство відродилося під новою назвою «Шепетівський чавуноливарний завод». Для підвищення виробничих показників до роботи на ньому залучалися в'язні шепетівського табору для військовополонених. Тоді, крім «традиційного» асортименту, завод продукував навіть «колісну мазь» (мастило для коліс возів) і дошки для шкіл. Після реконструкції в 1950 році відкрився новий корпус заводу на вул. Свердлова, 11. Там почали випускати чавунні плити, пічні дверцята, колосники, втулки. 1957-го приступили до виготовлення керованих, ще через чотири роки — емальованого посуду. 10 січня 1964 року чавуноливарний перейменували на «Шепетівський завод металовиробів». За три роки його працівники освоїли виробництво двоконфоркових газових плит, ще через два — казанів, баняків і гусятниць. А 1983-го фахівці виливали на заводі 14 найменувань емальованого посуду, алюмінієві виделки, ложки, ножі, а також вироби з листової сталі. В роки горбачовської перебудови чисельність працівників заводу в порівнянні з 1930-ми роками зросла вдвіть, до 500 осіб. Ці люди трудилися в штампувальному, ливарному, механічному, емальовальному, енерго-механічному цехах, на ремонтно-будівельній та транспортній дільницях.

Ливарники на дозвіллі сапали буряки. Після війни робітники Шепетівського чавуноливарного заводу працювали з 8-ї ранку до 17-ї вечора з перервою з 12-ї до 13-ї години шість днів на тиждень. Кращих працівників (формувальника Бориса Петрука, майстра ливарної дільниці Олександра Березовського) виносили на Дошку Пошани та преміювали, бракоробів штрафували, прогульників за кілька спізнень на роботу віддавали під суд. Щорічна відпустка становила два-три тижні. З червня 1947-го в ливарному цеху розпочався експеримент — робота в дві зміни: перша — з 6-ї ранку до 14-ї, друга — з 14-ї до 22-ї. Проте «суворий графік» панував не скрізь. Так, у 1948 році працівники механічного цеху, яким керували товариші на прізвища Массон (директор) і Фукс (головний інженер), приходили на роботу і йшли з неї, коли хотіли. Втім, ливарників залучали до робіт не за фахом. Приміром, 21 жовтня 1947 року за наказом тодішнього директора заводу Дистерба

ха їх змусили о 10-ій ранку взяти лопати і ліквідувати наслідки буревію на вулиці Карла Маркса. 11 серпня наступного року кількох теслярів підприємства «перекинули» на допомогу Шепетівському вагонному депо. На свята (наприклад, 18 березня, в день Паризької Комуни) ливарники за графіком виходили на завод чергувати — стерегти майно від злодіїв. Також щороку в травні-червні працівники підприємства їздили полоти буряки на поля підшефного колгоспу «Більшовицька правда». Згодом, на початку 1980-х, додалися ще й заняття з цивільної оборони, на яких товариші й товаришки в проти-газах лазили по канату на дах одного з цехів.

Заробітки залежали від посади. Зокрема, після війни начальник ливарного цеху товариш Данькевич одержував 880 крб на місяць, директор смолокурні товариш Євграфов — 550 крб, агент постачання, шофер, слюсар — 350 крб, візник — 250 крб, конюх — 200 крб. Для порівняння, тонна алюмінію коштувала 4500 крб, кухонна плита — 150 крб.

Робітники відпочивали в спеціальній рекреаційній зоні неподалік заводу. Концерти й танці проводилися у власному клубі на 150 місць. Пообідати можна було в заводській їдальні «Столовая-раздаточная» чи щось смачненьке купити в крамниці «Кулінарія». Ну а справжні ідейні товариші (1949-го їх назбиралося дев'ятнадцятеро) відвідували гурток з вивчення праць Володимира Леніна.

Працівникам завод надав житло в типових одноповерхових будинках, відгороджених від вулиці Ливарної дерев'яними парканами. Сама вулиця не мала ні твердого покриття, ні тротуарів. Кожна хата «дивилася» на вулицю трьома вікнами з віконницями. Вхід в оселю розташовувався в прибудові з правого боку. На вкритому бляхою даху кожного будинку височіло два димарі.

Злодіїв соціалістичної власності звільняли. Наприкінці сталінських часів за ворота чавуноливарного заводу, крім злодюжок, виставляли п'яничок, а ще, якщо говорити мовою сьогодення, підприємливих робітників. Так, одного чоловіка «виперли» в березні 1948-го за те, що збував на ринку казанки, які за заводською технологією виплавляв самотужки в себе вдома. А вже згадуваний директор Дистербах навесні того ж року показав «на двері» чоловіку, який зголосився власноруч посіяти буряки в підсобному господарстві заводу, проте чомусь засіяв два гектари не буряками, а просом. А 25 листопада «заgrimів» з

роботи товариш Шакіров, причому одразу з трьох причин. По-перше, бо взяв собі 1378 кг колісної мазі з вагону, який супроводжував до пункту призначення. По-друге, тому що так напоїв самогоном колгоспників-помічників під час вивозу з лісу під Шепетівкою колод, що бідолашні, коли поверталися, розгубили волів. По-третє, за ще одну спробу напоїти шофера й вантажника при повторному вивезенні лісоматеріалів.

***

Борис Громов, директор заводу металовиробів у 1976 –1985, 1999 – 2001 рр.

Хороший був завод. При мені в його цехах (штампувальному, емальовальному, механічному, ливарному, столярному) працювали цілі родинні династії – Кошелєвських, Співаковських, Ільчуків, Козаків, Кисельових. Пам'ятаю Івана Васильовича Коршука, що пройшов на заводі шлях від помічника ливарника до начальника ливарного цеху. А ливарник Олександр Шаталов постійно перевиконував норми виробітку. «Серцем заводу» величали начальника механічного цеху Леонтія Миколайовича Співаковського. У 1970-х завод працював в три зміни. В його розбудові дуже допомагав завідувач промислово-транспортним відділом ЦК КПУ Юрій Бондар. Сировину на наше підприємство завозили з Чорткова (алюміній) і Запоріжжя (сталь). Наша продукція розповсюджувалася по всій Україні, зокрема знали її і в столичному Києві. Працівників забезпечували житлом. Так, частину робітників оселили у п'ятиповерхових будинках. по вул. Судилківській, іншим викупували хати в приватному секторі, наприклад на території нинішнього селища Косецького. На жаль, часи слави для цього заводу вже минулися.

37.

На травневі свята 1937-го городян зацікавлювали велоспортом

Сьомого травня жителі нашого міста вітали на вулиці Карла Маркса фіналістів проміжного етапу обласного велотурніру імені Панаса Любченка Вінниця—Шепетівка—Вінниця. У змаганні, яке організувала керівництво тодішньої нашої Вінницької області, честь шепетівчан захищав представник спортивного товариства «Локомотив» Буншафт

До війни змаганнями велосипедистів обивателі цікавилися настільки жваво, як тепер футболем. Адже «веломашина» раніше вважалася статусною річчю, ознакою заможності.

«Рівно о 12 годині стартер махнув червоним прапорцем і 31 велосипедист, міцно натискаючи на педалі, помчався вулицями міста, обганяючи один одного. Попереду довгий шлях. Кожен учасник в середньому за годину повинен пройти 15 км», — так описав старт 6 травня 1937-го у Вінниці обласного велотуру кореспондент місцевої газети для юнацтва «Молодий більшовик».

Шлях велогонки загальною протяжністю 418 кілометрів організатори розбили на чотири етапи: Вінниця—Бердичів (перший), Бердичів—Шепетівка (другий), Шепетівка—Бердичів (третій), Бердичів—Вінниця (четвертий). У велогонці брали участь представники всіх класів — колгоспників, робітників, службовців. Від нашої Шепетівки на турнір прибув представник міського спортивного товариства «Локомотив» товариш Буншафт.

Першу ділянку велотуру, Вінниця-Бердичев, 7 травня пододало тільки тринадцятеро велосипедистів. Найкращий результат продемонстрував колгоспник Пшелуцький — 4 години 35 хвилин. Ще шестеро спортсменів через пошкодження велосипедів до фінішу не дійшли. Інші дванадцятеро не вклалися у визначені організаторами нормативи.

7 травня о 10-ій ранку велотур продовжився. Сімнадцятеро осіб (четверо з них виступали поза програмою) вирушили в другий заїзд — з Бердичева до Шепетівки. І вже о 15:52 того ж дня спортсмени були на вулиці Карла Маркса у нашому місті! Фінішну стрічку першим розірвав знову Пшелуцький. На той момент команда складалася з п'ятнадцяти чоловік — десяти залікових і п'ятох поза конкурсом. Наш добре знайомий шепетівчанин Буншафт хоча і дістався свого рідного міста разом з учасниками заліку, проте, здається, не серед переможців.

Якщо вірити шепетівській газеті «Шлях Жовтня», учасники обласного туру виїхали з нашого ранку 8 травня о 11-ій годині. Втім, і тут колгоспник Пшелуцький залишив усіх позаду, подолавши 125 км до Бердичева за 6 годин 9 хвилин.

Через три дні велогонка продовжилася. 11 травня з Бердичева на Вінницю взяло курс тринадцятеро велосипедистів. Першим розірвав стрічку на фініші Лидуховер — учасник змагання поза конкурсом. За ним прошмигнув його товариш Штернберг. А серед заліковців до

фінішу доїхало шестеро чоловік. Дива не сталося, і Альбін Іванович Пшелуцький з колгоспу «Нове життя» Ярмолинецького району посів перше місце. Загальну дистанцію велогонки цей чоловік подолав трохи більше ніж за 20 годин. Помічник механіка (машиніст) Могилів-Подільської трикотажної фабрики Леонід Федорович Ференц, що постійно «дихав» цьому колгоспникові «в потилицю», турнір завершив із запізненням на дві з половиною години. Третій результат показав шофер з Бердичева товариш Презимірський.

Обласний комітет в справах фізкультури і спорту нагородив переможців — Пшелуцького, Ференса, Презимірського, Макарова, Ковальчука і Вітера — іменними годинниками, велосипедами, путівками на курорт і до Будинку відпочинку. Чотириох перших призерів з цього списку також делегували на республіканський велотурнір.

Представники нашої області його «завалили». В травні 1937-го 2400-кілометровий маршрут Київ—Вінниця—Одеса—Миколаїв—Дніпропетровськ—Сталіно—Суми—Чернігів—Київ пододало всього 79 з 113 спортсменів. В індивідуальному заліку перемогу здобув одесит Михайло Рибальченко, у колективному — збірна Харківського Будинку Червоної Армії.

38.

Хутори почали зникати з карти Шепетівщини до війни

Кампанія з ліквідації понад 1100 хуторів на землях колгоспів Шепетівського району завершилися 1 вересня 1940 року. Мешканців хуторів переселили до найближчих сіл. В окремих регіонах УРСР, наприклад Волинській області, зселення затягнулося до початку 1950-х

Порядок виселення жителів хуторів, що знаходилися на громадських полях колгоспів в Українській РСР, Білоруській РСР і кількох областях РСФРР, визначався постановою «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», яку ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР ухвалили у травні 1939 року.

Під дію цього документа підпадало й 2,5 тис. хуторів Кам'янець-Подільської області (тепер — Хмельницька). Понад однієї тисячі з них розташовувалося в нашому, Шепетівському, районі. Для порівняння, в Іванківському районі на Київщині треба було розформувати понад 1,3 тис. хуторів, у сусідньому Розважівському – майже 1,9 тис.

Організовували переселення людей з хуторів у села колективні господарства. До війни такі були практично в кожному селі. Старі хати в хуторах розвалювали. Добротні будинки розбирали і перевозили на нове місце в розібраному вигляді. Як правило, доставляли підводами до того села, в якому розташовувалася центральна садиба колгоспу. Бувало й таке, що розібрану хату з пожитками транспортували з хутора в «чисте поле», на місце населеного пункту, який ще тільки планувалося збудувати. Виселенців держава кредитувала — в розрахунку до 500 крб на одну сім'ю. Акцією з переселення людей у села сталінська влада хотіла «вбити» одразу кількох «зайців». По-перше, для розширення, кращого розмежування колгоспних земель, поліпшення їх обробітку. По-друге, для зміцнення трудової дисципліни колгоспників (переселенці швидше добиралися в колгосп на роботу). По-третє, задля створення умов для навчання школярів (їм уже не треба було по бездоріжжям за кілька кілометрів йти до найближчої сільської школи).

Вже в перші два місяці дії постанови на Шепетівщині розібрали 119 хат, перевезли до сіл 117 і побудували замість старих хутірських у найближчих селах 97 нових. Паралельно із заходами по зселенню з хуторів колгоспні представники обмірювали присадибні ділянки селян, вилучали в них «лишки» землі. Ще однією новацією стало запровадження обов'язкового мінімуму трудоднів, який мусив відпрацювати кожен колгоспник.

У «передовики» за темпами здійснення зселення швидко вибився лозичанський колгосп ім. Ворошилова — для переселенців збудував 6 нових хат (дві з них — без печей). Друге місце посіло колективне господарство з Судилкова. Більшість колгоспів пасло задніх. Так, рудняновицький колгосп під головуванням товариша Шуруби зселив лише 4 з 40-а господарств, дерманський (голова — товариш Лашкул) — 7 з 89, савицький (голова — товариш Жук) 3 з 17-и. В переліку аутсайдерів також фігурували колгоспи сіл Бронники (голова — товариш Галамага) і Конотопа (голова — товариш Романюк). А у Мальованці до липня мешканців жодної зі 130-и хутірських хат нікуди не переселили.

Станом на 9 липня з хуторів села Траулин колгоспники перенесли хати товаришів О. Цюпцюри, С. Лінніка, С. Чайки і П. Конюка. «На колгоспних полях залишилося ще 10 хуторів», — зауважив З. Шеренгівський у статті «З хуторів у село», надрукованій в газеті «Шлях Жо

втя». А бригада хролінського колгоспу ім. КІМа встигла до початку липня перенести господарства лише п'яти колгоспників, тоді як дев'ятьох хутірців «не помітила». Доводилося працювати довше через поганий стан хат, які треба було розбирати. Так, стіни кількох помешкань братів Гутманів в хролінському хуторі Третяки підпирали стовпи, тому робітники розбирали ці споруди дуже акуратно, щоб вони не завалилися.

Шепетівська міськрада підганяла колгоспи в справі зселення людей з хуторів. 14 липня її президія навіть винесла догани головам правлільн рудня-новицького та дерманського колгоспів, а також постановила — закінчити зселення з хуторів у вже існуючі села до 10 серпня, а в села, що створюються, до кінця року перенести не менше 80% хутірських хат. Упродовж другої половини 1939 року і першої 1940-го усі 50 господарств майдан-вільського колгоспу ім. Молотова, що жили в хуторах за 2-3 км від села, переїхали в нього на постійне проживання. Там оселялися на нових вулицях, у побілених хатах, в кожній садибі росло до 30-х плодкових дерев. Також з переселенням своїх мешканців повністю впоралися в мальованському колгоспі, відзначив автор статті «Закінчити зселення хуторів» у обласній газеті «Червоний кордон» 7 липня 1940-го (друкувалася в Кам'янці-Подільському).

Якщо до середини 1940 року Шепетівщина свої показники зі зселення хуторян у села більш-менш «вирівняла», то деякі інші райони Кам'янець-Подільщини, як-от Ляховецький і Староушицький, від нашого краю дуже відстали. А повністю завершити кампанію зі зселення людей з хуторів завадив початок Великої Вітчизняної війни.

Через шість років після закінчення війни радянська влада відновила акцію переселення людей. У перший місяць літа 1951-го червоноармійці разом з оперативними співробітниками МДБ, активістами-комуністам і уповноваженими райпарткомів знову розпочали примусово розвалювати хутірські хати.

«Більшість розвалених (людей) сидить на місцях, в хлівах, льошнику, а то й буді, — констатував член Організації українських націоналістів Олександр Савира в листі до останнього (почесного) головного командира УПА Василя Кука в серпні 1951 року. — Дерево перевезли на новопризначені місця всі, але ставлять хати більш зарядні, бо поміч майже ніяка крім позики грошової до 2000 крб та голослівних фраз. В кого була стара хата, отже бракує дерева. На дерево не дають довідок,

щоб могли купити селяни по державній ціні на тартаку чи в складах, мовляв, старайся сам де хочеш».

До того ж, голови колгоспів не поспішали відправляти на допомогу переселенцям столярів, тому що понаднормова робота цих спеціалістів не вважалася складовою частиною їхніх трудовнів.

39.

«Поглянув у дзеркало — а шкіри на обличчі немає»

Влітку 1941-го в одному з повітряних боїв над Шепетівщиною німецький «Мессеріміт» підбив радянського бомбардувальника ТБ-3. Пілот цього літака Яків Лопатін — з кулею, що засіла в голові, й опіками голови та рук третього ступеня — зміг приземлитися у полі біля села Косої Рішнівки. Після того як наші земляки виходили цього льотчика, він приєднався до місцевого антифашистського підпілля

У шкільному зошиті військовий льотчик Яків Федотович Лопатін згодом так описував ті події:

«Летіти довелося в тил ворога — на станцію Шепетівка-Товарна. Розвідка повідомила, що там велике нагромадження ворожих ешелонів. Вирушили ланкою з трьох літаків: командир ескадрильї старший лейтенант Запорожченко, старший політрук Герасимов і я. На своєму шляху неодноразово потрапляли під зенітний вогонь. До місця задання добралися без втрат».

На залізничній станції Шепетівка-Товарна льотчики підбили німецькі цистерни з паливом, вагони з технікою та снарядами. За декілька хвилин Запорожченко дав сигнал повертатися, але було пізно: шість німецьких винищувачів розпочали атаку. Літак Герасимова загорівся і стрімко полетів униз, відтак, старший політрук розбився. Запорожченко, щоб урятувати своє життя, вистрибнув із парашутом. На жаль, коли приземлився під Шепетівкою, його вбив місцевий поліцай. Поранений у голову Яків Федотович намагався упоратися з пожежею на борту свого літака. Полум'я розпекло кабінку і заблокувало вихід! Кров заливала обличчя пілота, очі роз'їдав їдкий дим, тому льотчик вирішив садити свого бомбардувальника «всліпу». «Під час приземлення в полі біля села Косої Рішнівки на першому горбку залишилися радіатори, на другому — двигуни, на третьому літак заглух», — пригадував льотчик у мемуарах.

Яків Лопатін ногами пробив борт кабіни і вибрався з літака. Стягнув з себе палаючий комбінезон. Його підібрали місцеві мешканки, вже в селі змастили рани яечним білком. Одна з жінок піднесла пілоту дзеркальце, і він жажнувся: «Поглянув у дзеркало — а шкіри на обличчі немає. На руках шкіра та нігті теж обгоріли. Все тіло — велика рана». Льотчик дістав опіки третього ступеня, до того ж отримав серйозне кульове поранення в голову. Якова Федотовича відвезли до лікаря у Білопіль. Хірург із Шепетівки Василь Яворський, що гостював у нього, обробив рани потерпілого. Як з'ясувалося згодом, ескулап був пов'язаний з радянським антифашистським підпіллям.

Без належних медичних засобів рани довго не заживали, гноїлися. Деякий час льотчик біля села Ямполя (тепер — смт Ямпіль Білогірського району на Хмельниччині) залишався сам, допоки випадково його не знайшли дві жінки, привели санітара і той обробив рани. Після цього чоловіку виготовили фальшиві документи і зробили «пацієнтом» Старокостянтинівської німецької лікарні. Як тільки в Шепетівці відкрилася платна лікарня для цивільних, Лопатін став лікуватися там. Там він вдруге побачив лікаря Яворського. Запитав у нього:

— Пане Яворський, Ви мене впізнаєте?

— Ні.

— Пам'ятаєте, лікували мене в Білополі?

— Тихо, Лопатін, — прошепотів той у відповідь.

Після обходу Яворський запросив Лопатіна до себе в кабінет. Усмінений хірург заявив:

— Тепер ми не пани, а товариші. Радий бачити Вас живого.

Ще деякий час пілот проходив лікування під вигаданим ім'ям у різних селах нинішніх Шепетівського, Білогірського та Ізяславського районів. Тому сам став добре розбиратися у медицині. Одного разу, коли жив на хутірці неподалік села Нучпалів (тепер — село Поляни Шепетівського району), до нього зайшов незнайомец і попросив зробити перев'язку одному чоловіку.

Яків Лопатін згадував про свого пацієнта так: «Він був поранений у голову, груди і сідницю. Я запитав чоловіка: «Де це вас так поранили?». Той відповів, що біля Білополя. Тоді я сказав: «Я там теж жив». Промив йому рани марганцівкою і забинтував. Незнайомец назвався Георгієм Базимою — начальником штабу радянського партизанського з'єднання Сидора Ковпака». Згодом Яків Федотович увійшов до складу одного з підрозділів радянського партизанського з'єднання Олек

сандра Сабурова. Пізніше командував взводом 1180-го стрілецького полку 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії Першого Українського фронту. У 1944 році знову повернувся в авіацію. «На крилах» брав Берлін і звільняв Прагу. Свою «крапку» в Другій світовій війні поставив у Празі. Станом на 1984-й товариш Лопатін мешкав у Кіровській області РСФРР. Помер у роки горбачовської Перебудови.

40.

В роки окупації шепетівчани ходили в кіно

1941—1943 роки — неоднозначний період в історії нашого краю. За традицією, яка склалася ще з радянських часів, історики та краєзнавці його досліджують вибірково. Вивчають репресивні заходи нацистів, опір радянського партизанського підпілля, а от таких тем, як співпраця цивільного населення з окупантами, повсякденне життя — уникають. Долаємо «білі плями» історії разом із шепетівським дослідником округи «Волинь-Поділля» Рейхскомісаріату «Україна» Андрієм Усачем

— Андрію, давай спершу з'ясуємо, в яких архівах ти вже встиг порацювати і що саме там досліджуєш?

— Ще під час навчання в Національному університеті «Острозька Академія» я розпочав шукати документи про те, як цивільне населення генеральної округи «Волинь-Поділля», куди входила і Шепетівщина, співпрацювало з нацистською адміністрацією. Займаюся цією проблематикою вже кілька років поспіль. Устиг побувати в архівосховищах Києва, Львова, Рівного, Вінниці, Тернополя, Луцька. Коло своїх пошуків поступово розширюю. Переважно натрапляв на розпорядчі документи нацистів, що стосуються історії нашого краю. Звітів виявив значно менше.

— Якими мовами складені нацистські документи?

— Переважно німецькою. Трапляються й українською. Є переклади на російську.

— Чи можна на їхній основі відтворити вертикаль нацистської адміністрації на Шепетівщині?

— Звісно. Землі теперішнього Шепетівського району (без Грицева й околиць), а також Славутчини з Полонщиною входили до так званої Шепетівської округи. Вона ж була складовою генеральної округи «Волинь-Поділля». Остання належала до Рейхскомісаріату «Україна»

з центром у місті Рівному. Шепетівську та інші округи німці називали «гебітами», а їхніх очільників — «комісарями». Як правило, на посади комісарів, їхніх заступників і секретарів призначали німців, які прибули з Рейху. Решту вакансій заповнювали місцевими фольксдойчами («корінними», тобто українськими німцями). Шепетівському гебітс-комісаріату підпорядковувалися міська, районна та сільські управи. 95% їхнього персоналу (всього — десь півтисячі осіб) становили місцеві жителі різних національностей (українці, поляки), а нацистські окупанти — лише 5%.

— *Тобто, в нашому краї жило багато фольксдойчів?*

— Так. До війни на Шепетівщині цілі села (Судимонт, Дубіївка, Михайлочка, Майдан-Вила) називали німецькими. Наприкінці 1930-х представників цієї національності поменшало через репресії та репатріацію до Рейху, проте в роки нацистської окупації чисельність фольксдойчів знову стабілізувалася. В 1943-му окупанти навіть виношували плани переселення в околиці Грицева та Полонного до 13-и тисяч фольксдойчів із Мелітополя, Каховки та Херсона, бо хотіли перетворити Шепетівську округу (як і Старокостянтинівську) на східний форпост своєї колонізації.

— *А як «уживалися» з нацистами українці, росіяни, поляки?*

— Образно кажучи, «вдень» деякі з них трудилися на легальних роботах, а «вночі» співпрацювали з радянськими партизанами чи оунівцями. Наприклад, на той момент коли співробітники шепетівської кримінальної поліції навесні 1943 року заарештували дванадцятьох членів мельниківського напрямку ОУН, щонайменше двоє з них працювали в місцевій нацистській газеті «Нова Шепетівщина». Але загалом у нашому краї оунівське підпілля було нечисленним, якщо порівнювати з Вінниччиною чи Житомирщиною.

— *Серед згаданих тобою заарештованих навесні 1943-го людей був поет Герась Соколенко?*

— Так. До речі, цей мельниківець (мало кому відомо, що його справжнє прізвище — Шмигельський) не лише дописував до «Нової Шепетівщини», але й співпрацював з іншими газетами округи «Волинь-Поділля»: «Заславським вісником», «Костопільськими вістями». Заразом поліцаї заарештували і Рябчинського, що редагував шепетівську газету для дітей «Листок школяра». Коли Соколенка повезли на примусові роботи до Рейху, він напівдорозі втік з вагона. Поліція його швидко знайшла і відправила на примусові роботи вдруге. Коли в Ні

меччину вступила Червона армія, то був туди мобілізований. Загинув у 1945-му. А от Рябчинського затримали працівники радянських спецслужб за рік до закінчення війни. Як і де це сталося, що сталося з чоловіком далі — мені невідомо.

— *А що знаєте про співпрацю з німцями осіб, які відомі як радянські партизани?*

— Підпільник Яворський, наприклад, в окупаційний період працював окружним лікарем, тобто був посадовцем Шепетівського гебітскомісаріату. Остап Горбатюк очолював лісопилний завод. Працівники німецької кримінальної поліції Шамаєв, колишній лейтенант Червоної армії Феоктистов теж співпрацювали з радянським підпіллям. А ще чимало «червоних» трудилося на німецьких біржі праці, пошті. До речі, за всі роки Великої Вітчизняної війни через радянське підпілля на Шепетівщині пройшло небагато людей — не більше чотирьохста осіб. З найбільш показових партизанських організацій нашого краю — Славутський загін ім. Михайлова, Грицівський загін ім. Котовського.

— *Чому ж тоді в радянські часи героїзували партизанське підпілля?*

— Такою була політика історичної пам'яті. Систематичне вшанування партизанів і ветеранів війни розпочалося в брежнєвські часи. До речі, тогочасні партійні органи учасники Великої Вітчизняної війни «засипали» скаргами — нарікали на «викривлення» в представленні для громадськості радянського партизанського руху та подій на фронтах.

— *У німецьких документах згадуються так звані козаки. Що це були за люди?*

— Німецькі нацисти цим словом називали вихідців з Дону, Кубані та Тереку. Вважали їх окремою етнічною спільнотою, щоб таким чином розколоти російський народ. Козаків набирали до вермахту і змушували воювати з радянськими військами. Мало хто знає, що Шепетівка була важливим осередком підготовки козаків. Тут діяв головний штаб формування козачих військ України, який очолював колишній полковник Червоної армії Вартан Саркісян. А ще, за деякими даними, в районі теперішньої третьої школи функціонувало перше козацьке юнкерське училище імені отамана графа Платова. Діяли козачий шпиталь, курси фельдшерів. Загалом до весни 1943 року в Шепетівці було сформовано до 30-и різних козачих формувань — батареї, роти, полки... Усього, за моїми підрахунками, через них «пройшло» до 25 тисяч

осіб. Для порівняння, в Шепетівці тоді мешкало приблизно 16 тис. цивільного населення, в Шепетівському районі — трохи більше 43,5 тис.

— *А де-факто при наборі до козачих підрозділів зважали на національність?*

— Найчастіше новобранців набирали в німецьких таборах для військовополонених. Звісно, більшість була несправжніми козаками. Як зазначається в неопублікованих спогадах Сергія Чеканова, у козацькі частини в нашому місті записували навіть казахів, узбеків та туркмен. А єврей Ізраїль Бружеставицький згадував, що перебував у шепетівському таборі для військовополонених як «син» кубанського козака і татарки.

— *Чи були задоволені нацисти службою козаків?*

— Ні. Козаків змушували боротися проти радянських партизанів, а їхні підрозділи через етнічну «строкатість» часто розпадалися. Бувало, члени козацьких підрозділів, як-от біля ста осіб слухачів юнкерського училища в Шепетівці, втікали до радянських партизанів. Чеканов у спогадах описав, як один радянський політрук видав себе за попа і зголосився до шепетівських козаків. Згодом перевів звідти роту людей до радянських партизанів. А ще чимало козаків переходило в УПА. Таке траплялося біля Корця, Сарн та Костополя на Рівненщині, де вони охороняли нацистські комунікації.

— *Як переживали нацистську окупацію селяни?*

— Окупанти їх майже «не зачіпали». Німці боялися жити в селах, переважно перебували в містах. Під час Великої Вітчизняної чимало селян не хотіли йти на фронт, дезертирували з Червоної армії в перші місяці війни, бо треба було збирати врожай. А ще наведу такий красномовний приклад. Коли нацисти «переоформлювали» радянські колгоспи на німецькі держгоспи, то стикнулися з кадровим голодом. А відтак, керівниками «поставили» й тих, хто до війни працював головами радянських колгоспів чи сільрад. Втім, в селах, як і в містах, залишилися переважно жінки, старики та діти.

— *В окупаційні роки наші земляки не тільки воювали, але й ходили на базар, до театру, кіно. Чи досліджують історики повсякденне життя в Шепетівському гебітскомісаріаті?*

— На жаль, ще з радянських часів частіше вивчають політичні та економічні події. Щоб займатися повсякденним життям, потрібно опитувати старожилів, записувати спогади, а це титанічна праця. Зате за ко

рдоном відповідні фахівці є. Виокремлю, наприклад, книгу «Жнива розпачу» голландця Карела Бергхоффа, яку він присвятив повсякденному життю в Рейхскомісаріаті «Україна». Особисто я свого часу вивчав архівні документи про податки в Шепетівському гебїтскомісаріаті. Так, якщо в якогось містянина на подвір'ї було брудно, а в колодязі — застоюна вода, з нього стягувався великий штраф. Районна управа наймала спеціальних людей знищувати бродячих тварин, бо боялася спалахів інфекційних захворювань. Регулярно прибирали вулиці.

— *Які підприємства діяли в окупованій Шепетівці і хто на них працював?*

— Кажуть, що «у війни не жіноче обличчя». Але в 1942 – 1943 роках воно було якраз дуже «жіноче», бо через мобілізації та репресії чоловіків не вистачало. В Шепетівці, зокрема, німці відновили цукровий, чавуно-ливарний заводи, лісопилку, грабарні. На Шепетівщині діяло два хлібозаводи, млини, молочарня, кілька кар'єрів. Працювала цегельня в селі Судимонті, керамічне підприємство у Майдан-Вилах.

— *Коли читав газету «Нова Шепетівщина», звернув увагу на численні анонси фільмів у міському кінотеатрі та рекламу прем'єр театральних вистав.*

— Справді, німецька влада через заклади культури «ретранслювала» свою антирадянську пропаганду. Так, у театрі Шепетівської округи ставилися заборонені чи «репресовані» в 1930-х роках твори класиків української літератури. В кінотеатрі перед показом художніх фільмів демонстрували щотижневий німецький кіножурнал «Ді Дойче Вохеншау». І виходило, що люди приходили дивитися кіно про любов чи кримінал, а на початку змушені були дивитися сюжети про успіхи вермахту на фронтах. Утім, любителі кіно знайшли вихід — навчилися приходити через 15—20 хвилин після початку анонсованого в афіші сеансу.

— *Скільки ж наших краян, за твоїми підрахунками, постраждало від нацистських окупантів?*

— Однозначно відповісти на це питання складно, тому що в радянські часи жертви не поділяли на «військовополонених», «євреїв», «членів радянського та націоналістичного підпілля», а узагальнено називали їх «радянськими громадянами». Писали, що в роки нацистської окупації в Шепетівці було знищено 26 тисяч радянських громадян. На

справді чисельність жертв така: до 20 тисяч – військовополонені, до 4-х тисяч — євреї, решта — підпільники.

— Чи друкуєшся в наукових журналах?

— Так. Низка моїх публікацій зі співавтором — рівненським істориком Ігорем Марчуком — вийшла в Москві. Зараз готую до друку статтю про пожежну службу на українських землях під нацистською окупацією. Це питання в історіографії ще не піднімалося. Пожежники входили до системи німецької допоміжної поліції. Чимало з них напередодні війни працювало в радянській пожежній службі, яка підпорядковувалася НКВС. Самі собі шили захисні комбінезони з полотна, яке збирали в людей по селах. Машин ще не мали, тому користувалися гужовим транспортом. В цілому на Шепетівщині пожежних частин тоді було небагато. Для порівняння, в Західній Волині, яка в міжвоєнний період входила до Польщі, такі діяли майже в кожному селі.

41.

Федір Михайлов, ГРУ і ... тифозні воші

В наших краях Федір Михайлов, знаний тепер як легендарний ватажок радянського партизанського підпілля Північної Хмельниччини, опинився в 1940-му — його перевели з рідної Росії на посаду завідувача Славутським пологовим будинком. Керівні функції чоловік зумів поєднувати з активною лікарською практикою – роботою гінекологом.

Уже в перший рік радянсько-німецької війни цей 52-річний чоловік вивіз свою родину в глибокий тил, а сам подався до РРФСР, щоб пройти армійську перепідготовку. Та самим лише «підвищенням кваліфікації» в Робітничо-Селянській Червоній Армії не обмежилося.

На думку сучасного історика-архівіста, автора книги «Сталінські командос» Олександра Гогуна, Федора Михайлова там завербували. А далі, як новоспеченого резидента Головного розвідувального управління Генштабу Збройних сил СРСР, відрядили до Славути створювати агентурну мережу. Там чоловік опинився на початку осені вже як військовий лікар. Швидко втерся в німецьке довір'я — окупанти зробили керівником місцевої лікарні. Пан Михайлов умів завойовувати прихильність. Своєму соратникові Антону Одусі, що стане його «правою рукою», запам'ятався «людиною твердої вдачі, енергійною»,

«наполегливим, вимогливим, рішучим». Завжди був «елегантно одягненим, у сірому костюмі та жовтих черевиках», «із папіросою у мундштуці».

Згуртувавши навколо себе лікарів-прибічників радянської влади, Федір Михайлов уміло «водив за носа» нацистів. Адже чудово володів німецькою мовою, заводив зв'язки з німецькими медиками й адміністраторами, створюючи видимість відданого німецького прислужника. А щоб відволікати увагу від своєї справжньої місії (таємна боротьба з нацизмом), «грав вар'ята». Одного разу навіть інсценізував «наліт бандитів» на власну квартиру, внаслідок якого був поранений у шию. Найцікавішим методом боротьби славутських лікарів Михайлова з нацистами було навмисне поширення серед них хвороб. За допомогою в'язнів Славутського табору військовополонених «ексулапи в халатах» підкидали тамтешнім німецьким наглядачам вошей, заражених вірусом висипного тифу.

Серед тих, хто допомагав пану Федорові поширювати цю «біологічну зброю», була сестра-господиня неврологічного відділення Славутської лікарні Іустина Бонацька. Жінка згадувала про одну з таких «медичних операцій» у січні 1942-го: «Федір Михайлович бере... коробочку з вошами та дає її мені, кажучи: «У цій коробочці тифозні воші, зібрані з білизни тифозних хворих. На тобі її, і піди розкидай воші по німецьких постелях. Німців звідси треба виживати, щоб вони нам не заважали».

Дядько Іустини, завгосп славутської лікарні Роман Бонацький, одного разу вручив їй скляний тюбик із вошами й сказав: «Це воші тифозні. Ось ти збираєшся на танці, то візьми і повтикай їх німцям на танцях». «Я йшла на танці з Галею Лис. Ми розклали воші у папірці по одній чи по дві в кожний ... під час танців і в перерву там, де було більше німців, намагалися вкласти папірець із вошами до кишені чи на комір і так їх порозкидали. Це було весною 1942 року», — читаємо далі в спогадах Іустини Бонацької.

«Сировину», тобто воші, агенти резидента Михайлова збирали в Славутському та Шепетівському таборах для військовополонених. Це доводять свідчення, які на допиті в НКВС дав колишній перекладач коменданта першого з таборів Абрам Ліхтенштейн. Він говорив: «Доктор Михайлов запропонував полоненому докторові Друянові і ще комусь з лікарів закидати висипно-тифозними вошами німців... У таборі в це й час була епідемія висипного тифу. Лікар Друян зібрав

воші з коробочку і дав мені. Я ці воші кинув на унтер-офіцера й солдата німецької армії, які знаходилися біля їдальні серед військовополонених, стежачи за порядком».

А як же довести, що лікар Михайлов очолював резидентуру військової розвідки? Таких доказів є кілька. По-перше, його соратники зазвичай користувалися «іменними» псевдонімами («дядя Петя», «дядя Жора», «Рамзай», «Кім»), а таке було притаманно саме для військових спецслужб часів війни. По-друге, в Центральному держархіві громадських об'єднань зберігся цікавий лист від 1 червня 1943 року, в якому невідомий пише комісарові Кам'янець-Подільського радянського партизанського з'єднання Кузовкову таке: «...я лично недоволен тем, что ваш отряд и ваши партизаны работают на группу Разведупра [скорочена форма від «Розвідувальне управління». — В.К.] Соколова, который сидит в белорусских лесах и передает ваши разведанные на свой счет. Категорически запрещаю давать какие-либо разведанные кому-либо из других организаций. ... Радиста Разведупра выгоните из отряда» (ЦДАГО, ф. 96, оп. 1, спр. 19, арк. 15).

Цікаво, що документи на кшталт цитованого вище, що опосередковано доводять ймовірність оперативного застосування славуцькими лікарями бактеріологічної зброї проти німців, були розсекречені в Україні у середині 1990-х. Проте їх практично ніхто не помітив, а тим більше не співставив із спогадами підпільників. Ну а нині багатьом дослідникам легше «бабратися» в Інтернеті, ніж шукати щось незнане по архівах.

42.

Одухівці та УПА

18 вересня 2015 року в Славуцькому палаці культури директор Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, кандидат історичних наук Владислав Берковський представив свій новий збірник історичних документів — «Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова». Якими були стосунки цього формування, куди у вересні 1943-го «влився» шепетівський партизанський загін Музальова, та Української повстанської армії?

— Владиславе, чи радянське партизанське формування ім. Михайлова

боролося з українськими націоналістами? Чи є про це якась інформація у твоїй новій книзі?

— Документи загону ім. Михайлова (к-р Антон Одуха) за літо-осінь 1943-го, які ми знайшли, про таке красномовно свідчать. Приміром, 1 вересня воєнком загону Кузовков писав, що в трикутнику Шумськ-Кременець-Острог, де на той момент перебував загін, нараховувалося до тисячі націоналістів. 25—26 липня партизани звели з ними тяжкий бій під селом Теремним на Острожчині, після якого одухівці вимушено відступили у славутсько-острозькі ліси. Загалом упродовж 1943 р. партизанами загону ім. Михайлова було вбито й поранено майже 900 військових Української повстанської армії.

— Як ставилися партизани до націоналістичного підпілля?

— 17 грудня 1943 року перед усіма радянськими партизанами Хмельниччини було поставлене конкретне завдання — боротися з націоналістичним підпіллям. Заразом вони одержали вказівку з виявлення зрадників і колаборантів серед місцевого населення, а також проведення мобілізації усіх фізично здорових військовозобов'язаних чоловіків 1894—1926 рр. народження.

— Чому в грудні 1943-го диверсії партизанів з'єднання ім. Михайлова на Шепетівському залізничному вузлі набувають масового характеру? Чи це було пов'язано з боротьбою проти УПА?

— На початку грудня, згідно з наказом командування з'єднання та розпорядження Микити Хрущова (шифрограма від 30 листопада), три загони з'єднання, в тому числі й Шепетівський на чолі з Музальовим, спрямовують у район славутсько-шепетівських лісів два десятки диверсійних груп. Відтоді диверсії проти військових ешелонів і підриви залізничного полотна на відрізкові між Шепетівкою і Славутою почали відбуватися заледве не щодня. Але вони спрямовувалися насамперед проти нацистських окупантів.

— Випадки появи упівців у Північній Хмельниччині частішають наприкінці квітня — в травні 1944-го...

— Справді, повстанці з'являються у славутсько-шепетівських лісах після участі у «Великій Кременецькій акції» — низці бойових зіткнень із підрозділами внутрішніх військ НКВС та РСЧА на порубіжжі Тернопільщини та Рівненщини, які сталися впродовж квітня — початку травня 1944 р. У найбільшому з боїв цієї «серії» — Гурбівському (неподалік містечка Мізоча на Рівненщині) 23—24 квітня 1944 р. взяла участь до чотирьох тисяч українських повстанців. Більшість

відділів командира Миколи Свистуна-«Ясеня», а саме курені Олександра Степчука «Сторчана», Івана Сала-«Мамая», Олександра Кайдаша-«Дика», Семена Котика-«Докса», Івана Золотюка-«Довбенка», Володимира Виноградського-«Залізняка», потрапили в оточення. З радянського боку участь у бою брало 5 стрілецьких бригад військ НКВС, окремі підрозділи РСЧА, полк кінноти (загалом до 30 тисяч солдат), а ще авіація, бронепοїзд, 15 легких танків. За даними радянської сторони, тоді загинуло 2018 повстанців та 1570 потрапило в полон. У цьому бою, а також в обороні штабу УПА брав участь і шепетівчанин, на той момент 20-річний кулеметник

Володимир Мацишин.

— Чи доводилося радянським партизанам у нашій місцевості вступати в бої з упівцями після «Гурбівського котла»?

— Приміром, у травні 1944 р. сотня «Гутича» з куреня Кондрася (її очільник був угорцем із Закарпаття) під обстрілом одухівців, а ще двох рот автоматників і бронепотяга вимушено відступила зі Славутчини в заболочені ліси Ізяславщини.

43.

Молдавський слід «Рейкової війни»

У ніч на 3 серпня 1943-го радянські партизани розпочали одночасно на українських, білоруських і російських землях операцію під кодовою назвою «Рейкова війна». Аж до кінця вересня масштабні диверсії на залізничному транспорті відбувалися і на залізничних шляхах між Славутю, Шепетівкою та Полонним. Документи, збережені в одному з архівосховищ Республіки Молдова, містять про це чимало цікавих подробиць

«Якісь циганє, люди бесарабски» — цитував першу реакцію мешканців Рівненщини на появу там молдавських партизанів відомий їхній ватажок Яків ШкрЯбач у одному зі своїх листів. Саме звідти, з багнистих поліських боліт і правічних волинських лісів, на початку 1943 року вирушили в рейди партизани Першого та Другого молдавських партизанських з'єднань. Обидва формування мали пройти кількома західноукраїнськими регіонами, в тому числі й нашою Шепетівщиною, а відтак, «якщо карта ляже», дістатися радянського українсько-молдавського кордону.

Щоденник товариша Скороходова — начальника штабу загону ім. Лазо Першого молдавського з'єднання — зафіксував чимало цікавих подробиць його участі в рейді. 12 серпня загін опинився біля села Рилівка. Далі, в Круглику, взяв провідника, який допоміг добратися до Шепетівських лісів.

«13 серпня. Зупинилися на дньовку між селами Романів і Корчик, — пише Скороходов. — Стан важкий. Навколо — німецькі гарнізони. О 23-й рушили далі. Перейшли дорогу Берездів–Шепетівка і вузькоколійку (нині в лісах між Шепетівкою та Романовом збереглися її залишки. — Авт.)».

Упродовж наступних чотирьох днів загін ім. Лазо готувався форсувати залізницю між Шепетівкою та селом Кам'янкою (тепер — Славутського району). Нею «бігали» німецькі ешелони. На схід — зі зброєю. В західному напрямку – з пораненими, навантажені зерном, сіллю, чорноземом.

«18 серпня. Вранці лісом дісталися ближче до залізниці. Минули лісопилку, що не працює. О 20-й перейшли дві колії. Поїзди ними курсують щоп'ятнадцять хвилин, тому перебралися в один із часових проміжків. Далі, за залізницею, без пригод перейшли шосе, потім — шлях. Ще форсували річку Цвітоху».

Відтоді й аж до кінця вересня загін ім. Лазо «крутився» між Ізяславщиною (район Святого Озера) і лісовими селами Шепетівщини. Мав щонайменше три групи «залізничних» підричників. Час від часу вони вирушали на підлив ворожих ешелонів на залізниці Славута—Шепетівка. Наприклад, 27 серпня одна з груп пустила під укіс німецькі паровоз і 15 вагонів. До початку вересня всі три групи вже висадили в повітря чотири військові ешелони «з живою силою й технікою»: чотири паровози і 41 вагон.

Бувало, коли партизани-підричники «йшли на діло», то натрапляли на «колег» — представників загону ім. Котовського або ковпаківців. Зазвичай із ними розходилися мирно. Втім, часом зустрічали й зовсім несподіваних «гостей». Так, 8 вересня Скороходов записав: «У лісі дуже багато переховується євреїв. На наше запитання «хто ви такі» відповідають — «червоні партизани».

21 вересня лісовий табір загону ім. Лазо атакувало 350 угорців. Вочевидь, це були охоронці залізниці, яким набридло спостерігати, як через неї сюди-туди перебираються радянські партизани. Лазовці зі свого табору втекли. Покинули все, крім зброї. Цілий день «намотували

кола» в лісі. Зрештою, через Романів добралися до околиць Корчика, минули Круглик, Сенігів, Рилівку. Звідти перейшли на Житомирщину. В Першому молдавському партизанському з'єднанні підриивниками поїздів були не лише молдавани, але й білоруси. Приміром, Олександр Щербаченко, член загону ім. Ворошилова, 14 вересня 1943-го о 23:20 на роз'їзді Судилків, що між Шепетівкою та Хролином, підірвав німецький ешелон. Паровоз, що тягнув із фронту 33 вагони, перетворилися на металобрухт. Через два дні о 4:50 на залізничному мосту через джерело річки Гуски згаданий чоловік підірвав ворожий санітарний ешелон. Як наслідок, сім вагонів впало до річки, був сильно пошкоджений мост. Олександра Щербаченка нагородили орденом Вітчизняної війни І-го ст.

А ще власні диверсійні групи підриивників мали такі зағони Першого молдавського партизанського з'єднання як: ім. Котовського, «За Радянську Молдавію», ім. Фрунзе, ім. Суворова.

Загалом лише у вересні 1943-го неподалік Шепетівки на залізницях у напрямках Славути, Полонного і Новоград-Волинського сталося 44 успішних підриивів ворожих ешелонів. Можна лише уявити, як «траслися жили» в працівників 179-го німецького штабу Південного фронту, що якраз перебазувався з фронту й розквартирувався в Шепетівці. Знищено 40 паровозів, 7 вагонів, 33 платформи, вбито 1,5 тис. німецьких солдатів і офіцерів. Утім, джерело зазначеної вище статистики – звіти радянських партизанів, котрі полюбили завищувати ворожі втрати. Тому до цих показників варто ставитися з обережністю.

44.

1944-й на Шепетівщині: війна в тилу, яку засекретили

Нещодавно в Державному архіві Хмельницької області було виявлено цікаві звітні документи Берездівського райкому КП(б)У. З них випливає, що в останні роки німецько-радянської війни у деяких селах теперішньої Шепетівщини (Сенігів, Рилівка) та Славутчини представники радянської влади часто зникали невідомо куди, а у навколишніх лісах порядкували українські націоналісти

Взимку 1944 року одним із епіцентрів антирадянського опору в північній частині Хмельниччини стала Берездівщина. Зараз Берездів — звичайний населений пункт у Славутському районі, а наприкінці вій

ни був центром району, до якого належало декілька сіл Шепетівського краю, як-от лісові Рилівка та Сенігів.

«Дней пять тому назад на территории нашего р-ну между селами Риловка и Сенигов заград-отрядом Шепетовского р-на был разбит Бендеровский отряд в 100 человек (сотня «Витря»). Остатки этого отряда в 33 человек группами разсипались по селам нашего района с задачей террезировать села. [По] состоянию на 30.IV.44 г. нам удалось в разных селах задержать и обезоружить 9 человек», — саме так, лаmanoю російською мовою, описував напружену ситуацію в краї секретар Берездівського райкому КП(б)У Корж у донесенні секретареві Кам'янець-Подільського обкому 30 квітня.

Згаданий загороджувальний загін також захопив документи підрозділу УПА «Вітра».

Непересічна подія сталася ще одного квітневого дня в селі Киликиїв (нині — Славутський район). Туди з Корецького району Рівненщини прибуло 40 повстанців. Одні — одягнені як радянські офіцери, інші — по-партизанськи чи в звичайному цивільному. Спершу чоловіки роззбрóили члена радянської винищувальної групи, який охороняв сільраду. Далі знайшли дiм, у якому жив голова сільради, й роззбрóили його. Вилучили зброю й у місцевого голови колгоспу, рахівника, шофера військової автівки, льотчика та двох охоронців військового літака «Іл-2». З цього літального апарату повстанці зняли два крупнокаліберні кулемети. На прощання візитери сказали всім: «Ми вбиваємо саме енкаведистів, а ви йдіть спати. Настане час і ви до нас самі прийдете».

Через активність націоналістів у лісовій зоні Хмельниччини в тамтешніх осередках радянської влади (партійних і чекістських) хронічно бракувало кадрів. Між селом Кили-києвом та Богданівкою на Кореччині зник очільник Берездівського райвідділу НКДБ Загорулін. 6 травня 1944 року приблизно в тому самі місці українські націоналісти взяли в полон оперуповноваженого згаданого райвідділу Гармаша. Фіксувалися й масові випадки дезертирства з Червоної армії. Лише впродовж червня 1944 року Берездівські райвідділ НКВС і райвоенкомат затримали до 130 таких утікачів.

Станом на 8 липня, звітував Корж секретареві Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У Устенку, через постійні переслідування радянською владою українські націоналісти «переходять до лісів на

межі з Шепетівським районом». Там, у селах південної частини Берездівщини, вони «розпочинають вербувати своїх зв'язкових».

... До 1948-го, коли систематичний опір УПА проти радянської влади у північній частині Хмельниччини зламали, залишалося довгих чотири роки.

45.

«Напишіть мені, як город засіяли...»

Більшість сюжетів у листах, які написав фронтовик, уродженець села Корчика Микола Гаврилович Макарчук у травні-липні 1944 року з радянсько-німецького фронту до свого дідуся Сидора Семеновича, стосуються повсякденного життя: про житло, харчування, господарство, мрії та сподівання

Червоноармієць Микола Макарчук писав до діда тоді, коли перебував в одному з радянських підрозділів Першого Українського фронту на Поділлі, в районі Тернополя та залізничної станції Копичинців (нині — Гусятинський р-н Тернопільської обл.). Тоді Червона армія саме закінчила Проскурівсько-Чернівецьку операцію, під час якої завдала дошкульних втрат 1-й та 4-й німецьким танковим арміям і звільнила значну частину Правобережної та Західної України.

Свої листи Микола Макарчук писав на аркушах зі шкільних зошитів у лінійку та клітинку, тому що звичні нам сьогодні «стандартні» аркуші білого паперу в 1940-х були страшенним дефіцитом. Згортав їх учетверо — в «трикутники». Адресу діда він вказував на звороті.

Умовно епістолярій пана Миколи можна розділити на дві групи: листи, надіслані польовою поштою, а також ті, які передали у село через знайомих. В деяких з них чимало слів перекреслено — це попрацювала військова цензура.

Майже в кожному випадку, після лаконічного привітання (традиційне «я жив, здоров, чого і вам бажаю у вашому домашньому житті»), Микола Макарчук обов'язково писав кілька рядків про місця свого перебування, солдатське життя та побут.

Судячи зі змісту листів, адресант перебував в тилу поблизу лінії фронту в травні-червні, а на передову потрапив у липні. 8 травня: «Моя часть — 17 гвардейская краснознаменная моторизована бригада, 3 батальон, 1 рота ... Живу я ви знаєте як. Хліба вісімсот грам в сутці,

одну ложку сахару. Супу навіть півкотілька немає».

27 травня: «Стоїмо ми у лісі під Копичанцями. ...Построяні шалаші і так ми спимо. Харчі ви знайте які самі. ... хліба нам дають вісімсот грам на суткі».

5 липня: «Тепер я вам повідомляю, що ми їдемо на фронт ... майбуть на Львів».

8 липня: «Находимося ми бликше доми, у праву сторону Гирнополя. Їшли ми ногою з ночі, а дньом одихали».

16 липня: «Повідомляю вам, що ми уже на фронті находимося, розбиваємо вражого фрїца».

У багатьох листах часто згадуються Іван і Митько («нас трьох разом»), Андрій Федорів («знаходиться в строю»), Петро Ткачук («є з нами»), Горлюк («забрали на командира навчатися»), «перейшов у бронейники»). Мабуть, це Микола Макарчук пише про земляків, з якими пліч-о-пліч воював.

Червоноармієць Микола майже в кожному своєму листі додому висловлює сподівання на скору зустріч з ріднею. «Може бог дасть — колись побачимось», — пише автор у «трикутнику» від 1 травня. «Як, може, прийду додому — то розкажу про свої новості», — йдеться в листі, написаному за тиждень по тому. Лист від 27 травня: «Як бог дасть, то все переживемо ... Щоб ше раз вас усіх побачити, а тоді і помірати». В листі від 30 червня Микола запевняє: «Но ни плачте і ни журітеся. Як бог дасть буду живий — то колись прийду». 16 липня пише: «... як бог дасть, то все пириживу». Зверніть увагу — слово «бог» автор пише з малої літери, тобто так, як писали радянські люди аж до початку 1990-х років.

Микола Макарчук щоразу цікавився домашнім господарством. В «трикутнику» від 27 травня читаємо: «Напишіте міні як ви живете. Чи города посіяли, чи хліб ще є?» А на початку серпня 1944-го Микола вже турбували результати косовиці: «Чи сіно покосили?».

Видно, в цього хлопця і у самого була неабияка господарська «жилка», адже на листі за 27 травня зробив таку «приписку»: «Якби кого то побачити, то в мене є хороше на хустку. Передав би».

Наприкінці кожного свого листа Микола Макарчук подавав чималенькі переліки людей і просив батька передавати їм вітання. «Пиридаю я вам привет. Вам усім — татові, мамі, Олені, Владикові, Парасьці, Насті, Ганні, хрищені мамі, татові, Верці і пиридайте привет Мані», — зазначається у листі від 1 травня. В «трикутнику» від 8 травня автор додав

до цього великого переліку «дядька Данила і дядину, дівчат— зазначається у листі від 1 травня. В «трикутнику» від 8 травня автор додав до цього великого переліку «дядька Данила і дядину, дівчат і усіх сусідів». «Цілує» Микола своїх рідних і знайомих «тисячу разів» у листі від 30 червня, а «тисячу-тисячу разів» — 5 липня.

Якщо у травні-червні червоноармієць Микола завершував свої листи щораз по-різному, то в «трикутниках» від 8, 12 і 16 липня він прощається завжди ось так: «Жду ответа как соловей лета». Цією фразою в радянські часи так часто закінчували листи. Здається, такий вислів вживався у листуванні аж до 1980-х років.

— Моя бабуся була рідною сестрою матері цього фронтовика Миколи Гавриловича, — згадує секретар Корчицької сільради Людмила Володимирівна Грицишина. — Микола загинув 22 липня 1944 року в місті Перемишлянах, що на Львівщині. Його найближчі родичі вже померли. Мама — ще у 1980-х роках. Покійний Сидір Семенович, до якого писав цей Микола, мав і сина-фронтовика Михайла, що загинув раніше, 8 травня 1943-го, у Волгоградській області.

46.

Як Шепетівка оговтувалася після Перемоги

У 1946-му на великому базарі, що функціонував біля «залізничних воріт» міста, стояло лише два столи, а роль «транспорту», за допомогою якого фельдшери міської «швидкої» добиралися до пацієнтів, виконував... один кінь

В перші повоєнні роки місто лежало в руїнах, а люди перебивалися з хліба на воду, доношуючи старий одяг і взуття.

Одного дня в березні біля шепетівської пекарні вишикувалася черга з двох сотень людей. Але духмяних паляниць вистачило лише на сімдесят'яох. Іншим продавець запропонував прийти за хлібом на наступний день. Але люди не розійшлися. Почали нарікати, що обіцянками їх «годуєть» уже третій день поспіль. Невдоволення переросло в стихійний мітинг. Залунала критика радянської влади та її порядків. Продавець мусив звернутися до міліції. Правоохоронці прибули на місце день. Але люди не розійшлися. Почали нарікати, що обіцянками їх «годуєть» уже третій день поспіль. Невдоволення переросло в стихійний мітинг. Залунала критика радянської влади та її порядків. Продавець

мусив звернутися до міліції. Правоохоронці прибули на місце події й «висмикнули» з натовпу одинадцятьоро найбільш буйних. Їх заарештували. Інші невдоволені розійшлися.

Харчі містяни купували переважно на базарах. Один із них, неподалік станції Шепетівка-І, вражав гостей міста своїм антисанітарним станом. На увесь той заклад торгівлі (а базар був величеньким) нараховувалося всього два столи. «Більшість продуктів (молоко, м'ясо, овочі) лежать на землі, прямо в болоті», — писав 24 жовтня 1946 року очевидець.

Відроджені після вигнання нацистів осередки промислової кооперації переорієнтовувалися на виготовлення харчів. Так, артіль «Червоний бойовик» організувала ковбасню й цех із виробництва цукерок. Заразом відкрила чайну, три буфети.

Післявоєнні доходи людей були такі, що вони не могли собі дозволити придбати навіть уживаного одягу. Часто-густо на одну сім'ю була лише одна пара взуття. Отож, заходами місцевої артілі «Об'єднана праця» наприкінці 1946-го запрацювала майстерня з реставрації старого одягу, кашкетний цех. А колеги з артілі «Чоботар» відкрили дві філії по ремонту взуття та калош.

Транспорт — окрема тема. Ні міські, ні приміські автобуси не ходили, тож основною «артерією» для пересування жителів міста й околиць стала залізниця. Через рік після закінчення війни вже курсували приміські поїзди Печанівка–Шепетівка і Кривин–Шепетівка. Втім, місць у них на всіх не вистачало, а відтак люди при посадці «лізли на дах вагонів, чіплялися за поручні, ставали на підніжки». Склади склалися з товарних вагонів, у яких були встановлені дерев'яні лавки, в тому числі й у два яруси. «У вікнах вагону № 3757 поїзда Шепетівка–Кривин немає восьми шибок. Зіпсований умивальник, відсутні скриньки для сміття. В жодному з семи товарово-пасажирських вагонів цього поїзда не миють підлогу. В багатьох вагонах немає лавок для сидіння», — констатували члени рейду з перевірки стану обслуговування пасажирів Костюк, Бичковський, Лесніков і Готовціц 1 липня 1946 року.

До честі влади міста, вже функціонувала станція швидкої медичної допомоги. Щоправда, фельдшерів працювало лише троє. Зате їх навіть можна було викликати по телефону. До хворих ескулапи добиралися переважно пішки. Чому? Бо на балансі медзакладу стояв всьоголише один «транспортний засіб» — кінь. Та навіть він практично зав-

жди був «зайнятий» (тварину часто використовували в господарських справах). «Кажуть, що завідувач міськздорвідділом товариш Сухов обіцяє придбати для станції швидкої допомоги ще одного коня», — зубоскалили два дописувача газети «Шлях Жовтня» в статті «Швидка допомога потребує негайної допомоги» (№ 92 від 18 серпня 1946 р.).

У повоєнній Шепетівці тривала відбудова будинків. Адже, за даними тодішнього голови міськради Євгена Наймушина, в роки німецької окупації нацисти зруйнували 1104 житлових споруди, з яких 386 — знищили цілком. Тож у травні-грудні 1945-го шепетівчани очистили від завалів 56 вулиць міста. Далі, з використанням праці німецьких військовополонених, на вулицях у районі залізничного вузла почалося будівництво десятків добротних кількаповерхових споруд. Деякі з них стоять і досі.

47.

Сумка для протигазу «пройшла» з фронтовиком півжиття

«Трофей» часів радянсько-німецької війни — заокеанську брезентову сумку з протигазом — чверть століття тому подарував моєму двоюрідному братові Віктору дядько-фронтвик, червоноармієць і військовослужбовець Збройних Сил СРСР Володимир Фадейович Ковальчук. Коли наприкінці 1980-х він вже перебував на пенсії, вирішив різко змінити своє життя. Покинув військове містечко в Славути, роздарував речі рідним у Шепетівці, а сам виїхав до російського села Костіно-Оделець Воронезької області доглядати стареньку матір дружини Зіни. Там в 1999-му і помер у 74 роки.

Протигаз, який дядько вклав до сумки, — «прощальний подарунок» для Віктора, а також оригінальний ремінець від неї, на жаль, до наших часів не збереглися — з роками зотліли. Ймовірніше, ці «трофеї» Володимир Фадейович роздобув в останній рік Великої Вітчизняної війни, коли переганяв американські військові автомобілі-гіганти марки «Студебеккер» із території Ірану до Азербайджанської РСР. Згадані вантажівки (одна з них — на фото 2) Сполучені Штати Америки надавали для Країни Рад як матеріально-технічну допомогу за так званим «ленд-лізом». На Кавказі дядько опинився, коли потрапив до госпіталю у 1944 чи 1945 роках, щоб лікувати поранення, які отримав на радянсько-німецькому фронті біля озера Балатон, що в Угорщині. А ще раніше, у

боях під Тернополем 1944-го, був поранений у руку. Від тієї рани у дядька залишилася заглибина, яку він за те, що ніла на непогоду, називав «швейцарським годинником».

Під клапаном сумки синім чорнилом «вибита» дата — 1942 рік. Трохи вище зазначено таке: «R. D. & Co». Вірогідно, це «розпізнавальні знаки» якогось американського виробника.

Найширший «відсік» у сумці — для маски протигаза, яку в разі хімічної атаки надягали на голову. В трохи меншому відділі колись знаходилася продовгувата банка-фільтр з активованим вугіллям для «знезараження» повітря. А за третьою «перегородкою» лежав гофрований шланг. Ним маску сполучали з банкою. Що цікаво, в сучасних модифікаціях протигазів, як правило, ця банка значно менших розмірів, до того ж, вона йде в комплекті вже прилаштованою до маски, без шлангу.

Ще в сумці є дві маленькі кишеньки. В обох, у спеціальних «касетях», раніше зберігалися пластини з оргскла, які наклеювали зсередини на окуляри маски протигаза, щоб ті не закривали.

На дні американської сумки для протигаза знаходяться дві круглі мідні решітки: вони призначені для того, щоб із сумки швидше стікала вода, коли військовий, наприклад, долає якусь водну перешкоду. Радянські ж сумки для протигазів таких отворів не мали, тому їх часто «забивало» водою, піском та всіляким брудом.

Збоку до сумки підшито маленького «гапличка». Крізь нього пронизували мотузку, щоб «притискала» сумку з протигазом до корпусу власника на випадок, коли потрібно бігти чи швидко йти.

Клапан заокеанської сумки доволі незвично застібався — на дві кнопки. На вигляд вони приблизно такі, як підшиті до рукавів деяких сучасних курток. Слід зазначити, що в аналогічних радянських зразках клапан скріплювався із сумкою звичайними гудзиками. Що краще — судити важко, адже кнопки могли відлетіти разом «з м'ясом», тоді як відірваного гудзика легко підшити голкою з ниткою. Втім, «кнопкових» технологій скріплення радянська індустрія не знала не те що у 1940-х, а й багато років потому.

На вибори в 1946-му селяни сходилися голосувати о 4-ій ранку

Першими з жителів Хутора Шепетівського району вкинули свої бюлетені до скриньок на виборах депутатів Роман і Явдоха Коськовецькі

Вибори до радянських Ради Союзу та Ради національностей відбувалися в неділю, 10 лютого. Напередодні шепетівська газета «Шлях Жовтня» вийшла із гігантським гаслом на першій сторінці: «Всі, як один, віддамо свої голоси за славних кандидатів сталінського блоку комуністів і безпартійних — Семена Михайловича Будьонного і Ганну Тодосівну Степанову!». Інших кандидатур не пропонувалося.

З першим кандидатом — ставлеником Москви — все зрозуміло: поважний 62-річний командир червоноармійської кавалерії, «іконостас» орденів і медалей на грудях, розкішні вуса. А от його колега нині добряче призабута. 32-річна Ганна Тодосівна походила з села Ружичанки (нині — в Хмельницькому районі). «Рекордсменка» з вирощування городини, пшениці та ячменю в колгоспі.

За кілька тижнів до виборів у нашому районі запрацювало 32 виборчі дільниці. У Шепетівці — в клубах залізничників і цукровиків, конторі 11-ї дистанції колії, приміщеннях кінотеатру ім. Островського й шкіл №№ 2–4. До речі, в списках напроти прізвищ виборців фігурували доволі екзотичні, як на сьогодні, назви вулиць: Танкова, Паротурбінна, Кагановича, Молотова. Агітацією виборців займалися спеціальні люди. Вони пояснювали, чому треба голосувати саме за блок комуністів і безпартійних. Апелювали до жахів недавньої радянсько-німецької війни. Один із шепетівчан наголошував: «За 2 роки німці розстріляли 20 тисяч жителів міста та району, серед яких 8 тисяч дітей. Вони замордували голодом і вбили 23 тисяч військовополонених у концтаборах Шепетівки. Вигнали на каторгу в Німеччину понад 7 тисяч юнаків і дівчат». А голова міськради Євген Наймушин нагадував, що у роки окупації в місті нацисти зруйнували 1104 житлових будинки (з них 386 знищено).

В селі Трауліні на агітатора Миколу Паламарчука образився 90-річний місцевий старожил Семен Ковальчук. Причина прозаїчна — той до нього довго не заходив. Коли ж таки завітав, то дід уважно вислухав чоловіка, але — з «посмішкою у вусах».

У день голосування виборчі дільниці відкрилися о 6-й ранку. Голосування тривало 18 годин поспіль, аж до опівночі. Проте чимало людей, особливо по селах, приходило на світанку. 107-річний Яків Вільчинський із онуками Ольгою, Марією та правнучкою Зіною завітав на свою дільницю № 63 в селі Жукові на Славутчині рівно о 4-й ранку. Не знав, що його «перевершило» 20 комсомольців райцентру. Активісти прибули на свою дільницю звечора в суботу й там ... заночували. Перед стартом процедури голосування голова комісії зачитував список кандидатів. Затим починав грати духовий оркестр і дійство розпочиналося.

Голосували після пред'явлення посвідчення особи: паспорта (в місті), колгоспної книжки (у селах). Люди заповнювали бюлетені в спеціальній кімнаті. Далі несли їх до урн у наступній.

В бюлетенях треба було викреслювати прізвища всіх кандидатів, крім свого. Якщо кандидат зазначався один — узагалі нічого не писати. Хворих людей на дільниці звозили підводами.

Ось «фантастично» описала одностайність жителів села Хутора газета «Колгоспна правда»: «Святково одягнені, радісно схвиловані виборці зустріли початок виборів із величезною гордістю й задоволенням. Першими опустили бюлетені Роман і Явдоха Коськовецькі. Протягом перших 35-и хвилин проголосувало 117 людей. До 13-ї — уже всі без винятку».

Ніякий «день тиші» перед виборами не передбачався. В день голосування агітаційні матеріали висіли всюди, крім приміщення, де воно проходило. Що цікаво, в наглядній агітації наводилися приклади порушення прав виборців у інших країнах світу: «п'янки в шинках, куди збирають виборців перед їхнім голосуванням», «улаштування спеціальних пікніків для споювання», «власники підприємств звільняли робітників перед виборами, але обіцяли знову влаштувати на роботу, якщо в їхньому окрузі переможе потрібна людина».

В населених пунктах за колишнім радянсько-польським кордоном вибори проходили інакше. Люди боялися представників радянської влади настільки, що 10 лютого ховалися по хатах. Так, у одному зі сіл на Войнилівщині (зараз — Калуський район Івано-Франківщини) урядовці прочекали до 10-ї ранку, але жодний виборець голосувати не вийшов. Тоді вони попрямували по хатах «переконувати» людей. Як наслідок, громадянину Яцеві Петріву вибили два зуби. Каліку без обох ніг Дмитра Столярчука кинули на підлогу та побили ногами.

Василеві Козяру поцілили пістолетом у голову. А щоб не було чути крику «впертих», заводили двигуни своїх автівок. Низка громадян, котрим не подобалися безальтернативні радянські вибори, пошкоджували бюлетені. Або — писали на них таке: «Геть підневільний труд і стаханівський зуд», «Стоїш у чергах, час, а продуктів дістати не можеш», «Бандити грабують народ, бідних службовців і робітників», «Одержали право на хліб без карток, голодуємо, віддаю свій голос за голод».

УПА намагалася зірвати вибори 10 лютого 1946-го — вчиняла антирадянські диверсії. Автор однієї з оунівських пропагандистських газет «Інформативні вісті» назвав голосування «фальшем». А в статті «Виборча трагікомедія», що з'явилася в повстанському часописі «Самостійність», його нарекли «дикою оргією терору». Будьонного та Степанову виборці нашого краю таки обрали.

Загалом у СРСР за кандидатів від блоку комуністів і безпартійних проголосувало 99,7% виборців. Начебто.

49.

Черепичні дахи, раки і біг по калюжах під райдугою

Післявоєнне місто Шепетівка за споминами Зінаїди Марковської, якій у 2015 році було 77 років

Дитячі «промисли». Нас у сім'ї було п'ятеро, тож мусили вигадувати собі різні підробітки. В кожні літні канікули я, малолітня учениця 4-ї школи, ходила на Красносільський став ловити раків. Робила це, як і всі хлопчачки, вручну. Принесу додому, зварю, винесу на базар і продам. За виручені гроші купувала в магазині улюблені ласощі — цукерки-подушечки зі смаком какао. Брат Олександр «промишляв» інакше. Щоліта ходив тодішніми центральними вулицями міста (КІМа, III Інтернаціоналу, Барського) й пропонував тамтешнім жителям купити «галки» (вершечки очерету). А взимку збував їм дрова та деревне вугілля для самоварів.

Голод. У післявоєнні роки, 1947-й і 1948-й, від недоїдання та хвороб померло чимало шепетівчан. На шій сім'ї велося трохи легше, ніж іншим, бо батько на хлібозаводі сторожем працював. Як тільки його зміна закінчувалася — половинку житньої хлібини за пояс ховав і

через прохідну виносив. Завдяки цьому хлібові ми і виживали. Не раз бачили, як городяни блукали полями і колоски пшениці збирали. Люди неабияк ризикували, за це їх судили. Одного разу працівник цукрозаводу, який пішов на поле склянку колосків назбирати, «попався». Під час судового засідання «злочинець» гірко плакав, «я ж не мішок зерна вкрав» — виправдовувався. Втім, радянський служитель Феміди залишився невблаганним і засудив чоловіка до двох років позбавлення волі. За таке судді помстилася доля: котрогось дня його дочки-близнючки пішли купатися на ставок і втопилися.

Річки. Нашій мамі Юлії Станіславівні старі люди переказували, що на місці теперішньої Шепетівки давним-давно повноводна ріка протікала. Згодом вона своє русло змінила, тільки пару невеличких потічків залишилося. До одного з них, Гуски (це за кілька хвилин ходи від батьківського дому по вулиці Тартачній, тепер — Українська), я виганяла гусей і качок пастися. В тій річці ще можна було купатися. Якось у 1948-му в ній мало не втопилася. Вздовж водяного плеса люди гальку збирали й підлогу в погребях нею вимощували. Кажали, що дуже добре вологу вбирає. А от брату Олександрові більше річка Косецька подобалася. Вода в ній така чистенька була, як джерельна, цілком придатна для пиття. Аж до кінця 1970-х років Сашко разом із двоюрідним братом на німецькому мотоциклі їздили вудити рибу «на Шанхай». Завжди поверталися зі щедрим уловом.

«Даховня». Приблизно в районі теперішнього ДОКУ колись розташовувалося кустарне підприємство, на якому виробляли черепицю. В народі його, на польський манер, називали «даховнею». Сировину, з якої робітники випалювали черепицю, вони добували на місці, в копанках неподалік. Більшість будинків нашого міста мали черепичні чи солом'яні дахи, лише коло цукрозаводу стояло кілька хат під бляхою. Час від часу газди підфарбовували свої черепичні дахи для краси червоним. Навіть досьогодні на деяких вулицях Шепетівки, як-от Некрасова та Пліщинська, збереглося кілька хат і хлівів із черепичною покрівлею тих часів.

Лахмітник. Представники деяких професій, про які колись всі знали, нині «повимирали». Нашою вулицею, наприклад, по кілька разів на тиждень проїжджав на підводі старий лахмітник. Дув у свисток і кри-

чав: «Баби, баби, старі галоші здавайте, гонучі та тряпки здавайте, стару мануфактуру здавайте!». В обмін на ганчір'я нам пропонували різні дефіцитні речі, що були необхідними в побуті — голки, соду, синьку для побілки. Інколи вдавалося роздобути в лахмітника дитячу іграшку-свисток із крильцями чи кольорову стрічку-прикрасу.

Лісники. Мій брат Олександр постійно ходив по дрова. Заготовляв їх у лісі, що тягнеться до села Кам'янки на Славутчині. Йому дуже допікали лісники. Якось виліз на дуб, гіляку пиляє, а лісник — тут як тут. Піднімає мішка і кричить угору: «Ану, чоловіче, злязь!». Іншого разу, під новий рік, пішов Сашко за ялинкою. Вибрав собі підходящу й заховав, аби потім забрати. Але лісники її знайшли, віднесли в Шепетівку і продали на базарі. А що ви думаєте? Навіть за збір лісових ягід люди мусили платити лісникові. Він видавав квиток.

Старовіри. Вулиця Тартачна довго не мала дорожнього покриття, самий щирий пісок на сонці виблискував. Пам'ятаю, після літнього дощу на небі райдуга, а ми з однокласниками по теплих калюжах біжимо (туди, де тепер військове містечко)... Весною та восени Тартачна настільки «розкисала», що десь у 1940-х роках влада вирішила її забрукувати. До роботи запросила працюючих старовірів. Ми бігали до четвертої школи, а вони (всі — в робах синього кольору) сиділи й бруківку потрібного розміру з каміння витесували. До речі, за переказами, ці чоловіки й моста через залізницю поблизу Шепетівки (дорога, яка веде в бік Новограда-Волинського) звели. Без жодного цвяха його збудували. Старовіри багато пили, але не курили. До речі, їхнього моста вже немає, на його місці в 2000-х споруджено новий.

Відпочинок. У повоєнну пору ресторани в Шепетівці ще не набули поширення. Тому в погожі днини містяни виїжджали «на природу» відпочити. Але робилося це не зовсім так, як нині. Чоловіки та жінки вбиралися в найкращий одяг, наймали візника і на бричці з дзвіночками галасливим гуртом вирушали за місто. Якось всю Шепетівку облетіла звістка, що на таку компанію десь у лісі під Кам'янкою напали грабіжники. За переказами, ті розбишаки погодилися відпочивальників не вбивати, але забрали в них увесь одяг і золоті прикраси.

Судилківські кавуни найкраще вродили у 1947-му

*Хоча на найбільших смугастих красенях агроном Іван Пушкарук вирі-
зав номери, щоб їх не цупили місцеві жителі, «кавун № 1» таки пропав*

– Так добре, як після голодної весни 1947 року, в нашому селі кавуни не родили більше ніколи, — згадував судилківчанин Микола Романович Безштанько. — Росли вони на кількагектарній дослідній ділянці філії київської насінневипробувальної станції. Ця плантація розташовувалася біля земель городньої бригади колгоспу ім. Сталіна, на яких я вирощував огірки. Пам’ятаю, «вимахали» вони в чистому полі (колись стільки бур’янів, як нині, не було) під два метри заввишки.

– Одних лише динь сусіди-насіннярі вирощували три сорти, — продовжує Микола Романович, — продовгуваті жовтого кольору, сорту Піонер (середнього розміру, напрочуд соковиті), маленькі зелені (дуже солодкі, як мед). На дослідній ділянці росло й до 2-х га помідорів. Прийду, розламаю великий помідор — а він такий соковитий як сніг.

Хоча агроном Іван Іванович Пушкарук і звелів насіяти кавунів, динь та помідорів посередині між плантаціями цукрових буряків та зернових, шоліта з’являлися охочі посмакувати баштаними задурно. Тому в «гарячий» сезон 1947-го цей чоловік, а також двоє сторожів, щоб краще вистежувати любителів баштанних, в полі днювали й ночували. Для перестраховки Іван Іванович доручив двом дівчатам-підсобницям пронумерувати найбільші кавуни, щоб їх не вкрали.

– Яюсь мені захотілося кавуна, — посміхається пан Микола. — Підійшов до польової будки сторожа Уласа, де їх лежала ціла купа, а сторож «зіграв комедію» — при мені скуштував гнилого і виплюнув. Ще й процідив кризь зуби, нібито спересердя: «Як хтось таке гниле їсть».

Тоді я пішов до більш щедрого охоронця — уласового рідного брата Грицька, що охороняв поле кавунів з іншого боку. Цей вручив задарма аж два мішки кавунів. Але осад в моїй душі залишився. Тому, як тільки настала ніч, заліз на дослідне поле і зірвав пронумерований агрономом «кавун № 1». Але він виявився зеленкуватим.

Микола Романович також пам’ятає, як «у зародку» погасив конфлікт з агрономом на помідорному полі дослідного господарства.

— Зайшов у міжряддя, вже зірвав перший помідор, — каже Микола Романович, — а Іван Іванович тут-як-тут. Бачу, що біжить до мене з грізним поглядом, та й кричу йому примирливо:

— Іване Івановичу, де можна нарвати помідорів?

Від несподіванки він зупинився і заляк. Глянув довкола, та й буркнув спересердя: «Отам, де стоїте». Після цього мене вже не чіпав.

51.

Хролинська багатотиражка писала про збір гороху і кпинила з п'яниць

Власною газетою хролинський колгосп ім. Ватутіна «розродився» 1958-го. Називалася «Вперед» — так, як і десятки інших «колгоспних» періодичних видань по всій Радянській Україні. Вже за три роки тираж часопису, що виходив двічі на місяць, зріс до півтисячі примірників. Газета «Вперед» від 10 липня 1961-го писала про початок збирання гороху на ланах, доярок-рекордсменок і п'яниць, котрі побили в клубі грамплатівки

«Щоб не запізнитися з збиранням культур, організовано на всіх полях спостереження за дозріванням хлібів», — наголошував автор редакційної статті «Жнива розпочалися».

Коли з'явилася ця публікація, в Хролині стояла хороша, тепла погода. До масового збирання хлібів залишалося 2—3 дні. Зерноочисні машини стояли на ремонті. Зате на полях повним ходом скошували горох. Косарі Віктор Конюк та Дмитро Казмірчук за кілька днів скошили 92 га гороху. Збір ячменю щойно розпочався.

Дописувач В. Михальчук «підганяв» механізаторів, аби швидше ремонтували силосні комбайни. Бо ось-ось очікувався початок збору кукурудзи на силос. А ще автор сумно констатував: «В артїлі відсутні комбайни для збирання кукурудзи на зерно. Збирання буде проходити вручну».

На другій сторінці газети «Вперед» друкувалися підсумки змагання доярок із надоїв молока за перше півріччя 1961 року. Беч Марія, яка посіла перше місце в цьому рейтингу, за 6 місяців надоїла 8517 кг молока. Для порівняння, Мельничук Ліда, яка посіла нижню сходинку цього «рейтингу», надоїла більш ніж уп'ятеро менше — лише 1697 кг.

Учитель М. Паламарчук висловив щиру подяку працівницям дитячих ясел бригади № 1 під керівництвом пенсіонерки Марії Велічук, зокрема повару Ганні Олійник. «Годують дітей гарячою стравою три рази на день. Крім цього, двічі дають дітям булки, чай, цукор. молоко», — наголошується в дописі. Як мало було потрібно колись батькам сільських дітей...

У колгоспній багатотиражці знайшлося місце і сатири. Автори всіх трьох дописів у рубриці «Колючі рядки» фігурують під псевдонімами. Якийсь хролинчанин, котрий заховався за псевдонімом «Колгоспник», підняв на кпини двох п'яничок-нероб із сусіднього Травлина. «Вони дужі, як бики, до роботи ледачі, їздять, п'ють та байдики б'ють. ... Їм дай і діжу з тістом, то будуть клясти, що важко нести, ховаються від роботи, як собаки від мух», — ось так, по-народному, він відчехловистив цих двох травлинчан.

Інші два хролинчани після добрячого випивону «вдерлися в кінобудку, наробили дебошу і побили грампластинки». Справу розглянув товариський суд. Його рішенням одного з п'яниць було оштрафовано, а іншому винесено «громадську догану». «Дурнів не сіють, не орють, а вони самі родяться» — підсумував свою замітку неназваний автор.

«Не поможе кадило, коли бабу сказило» — назва допису про аморальних тваринниць колгоспу. Галина і Зонька «на роботі постійно сваряться з подругами, виражаються брутальними, нецензурними словами. На зауваження старших і товаришів по роботі не реагують, обзивають. Вони, мов спасівські мухи, усім очі виїдають», йдеться в публікації.

52.

Шепетівський історик розшифровував «мертві» мови в тісній комуналці

Довгий коридор, загальні кухня й туалет... Типова ленінградська комунальна квартира 1950-х, розрахована на чотири сім'ї. В одній із бічних кімнаток майже немає меблів, зате скрізь лежать книги: на підвіконні, підлозі, спинці старомодного дивану. За столиком молодий чоловік розглядає малюнок якогось чудернацького «черепка». Це — шепетівчанин, випускник ЗОШ № 1 Айзик Вайман. Він змушує «заговорити» чергову клинописну табличку — одну з багатьох пам'яток

писемності давніх цивілізацій Стародавнього Сходу, що збереглися в Ермітажі

«Ніна Василівна поставила на стіл вінегрет, розігріла на пательні банку яловичої тушонки, відкрила бляшанку шпротів. Принесла кухоль настоянки чайного гриба», — згадував про щедрість дружини Айзика Абрамовича його шкільний товариш Петро Лернер. У середині 1950-х він відвідав земляка в Ленінграді, а той запросив пообідати. — «Засиділися ми з Айзиком допізна. Згадували нашу шепетівську школу, друзів, рідних і близьких. Потім він мені почав розповідати про свою роботу. Кілька разів повторював, що хоче скласти такий довідник, аби кожен зміг прочитати будь-який клинописний текст». Ввечері випускники ЗОШ № 1 розпрощалися. Назавжди...

Випускникові Ленінградського університету Айзику Вайману повезло, бо «подався у доросле життя» в епоху розквіту радянської науки. Хоча тодішні історики часто не мали пристойного житла (наприклад, українець Юрій Кнорозов, одноліток Айзика Абрамовича, який 1952-го вивчився читати ієрогліфи народів майя, мешкав у «закапелку» за сходами старого гуртожитку), вони досліджували писемні пам'ятки стародавніх народів на світовому рівні, будували сміливі плани на майбутнє.

На відміну від Юрія Валентиновича, шепетівчанин цікавився писемністю більш «наближеної» до нас цивілізації — Шумеру. Притягувала, бо шумери, мешканці межиріччя рік Тигру і Євфрату, вперше в світі, аж у 4 тисячолітті до н. е., «винайшли» клинопис — вид письма спеціально загостреними паличками на глиняних табличках. А ще взявся за цю справу, тому що зміст текстів сотень таких табличок залишався недослідженим. Отож і лежали в ленінградській колекції Державного Ермітажу «мертвим вантажем».

Одну з таких табличок, із розряду так званих «шкільних», учений почав вивчати наприкінці 1950-х років. Чув від колег, що на ній викарбувані «сухі» переліки слів і понять для копіювання учнями шумерської школи. Але Айзик Абрамович поглянув на текст як математик (далося знаки його захоплення геометрією ще зі школи). І піктограми «заговорили» інакше! Документ виявився не «школярським», а цілком серйозним діловим. У ньому повідомлялося про розподіл 1500 га землі між жерцем і п'ятьма шумерськими багатіями.

«Нікому й на думку не спадало, — розповідав про несподіване відкриття Айзик Вайман на сторінках всесоюзного журналу «Юність» у 1964 році, — що в настільки давніх документах могли вказуватися довжина і ширина земельних наділів».

Отож, учений відкрив окрему групу шумерських табличок — землемірні. Встановив, що жителі шумерських міст-держав використовували для поділу земельних наділів на рівновеликі частини найпростіші математичні операції. Почав про це писати книгу «Господарські тексти давнього Шумеру». Але вона чомусь не вийшла друком.

Айзик Абрамович виявив, чому давні вавилоняни помилялися при поділі земельного наділу, який за своєю формою нагадував нерівний чотирикутник (трапецію). Вони недосконало обраховували квадратний корінь і не використовували символіки нераціональних чисел. Статтю з такими висновками наш земляк надрукував у збірнику Академії наук СРСР «Епіграфіка Сходу».

Ще однією сферою зацікавлень ученого стало порівняння давньошумерських текстів із тими, які залишили після себе мешканці Еламу — стародавньої країни на південному заході сучасного Ірану. Айзик Вайман проаналізував майже півтори тисячі еламських клинописних табличок і встановив, що «протоеламська» мова — похідна від протошумерської. Підсумки своїх студій «підбив» 1960 року в збірці статей «Історико-математичні дослідження».

Згодом чоловік дешифрує написи на шумерських печатках, визначає, якими значками шумери позначали дні, місяці, години. Виявляє в клинописних текстах слова, запозичені з індоєвропейських мов.

Втім, у 1980-х наукова кар'єра вченого чомусь «дала збій». Він перестав писати статті, спілкуватися з фахівцями, їздити на з'їзди та конференції. «Відгородився» від дилетантів, перестав давати аспірантам книги зі своєї багатой бібліотеки. Його спосіб життя став подібний до іншого визначного нашого сучасника — математика Георгія Перельмана. Колеги підозрюють, що Айзик Абрамович написав наукову монографію про знаки протоеламського письма, але не хоче її оприлюднювати.

Внесок нашого визначного земляка Айзика Ваймана в світову історію та математику оригінально «підсумував» його старший колега Василь Струве, найвизначніший радянський єгиптолог і асиролог. Порівняв його із творчим доробком Жана-Франсуа Шампольйона — французь-

кого єгиптолога, який на поч. XIX ст. уперше в світі розшифрував давньоєгипетські ієрогліфи.

***

1922, 12 липня — Айзик Вайман народився у місті Шепетівці в багатодітній родині працівника лісового господарства.

1940-і — навчається на фізико-математичному факультеті Єреванського університету. Через поганий зір цей навчальний заклад не закінчує. Переїздить до Ленінграда.

1949 — закінчує історичний факультет Ленінградського університету. Директор радянського Державного Ермітажу Борис Піотровський став його науковим керівником. Влаштовується на роботу у відділ зарубіжного Сходу Ермітажу. Там досліджує 2-тисячну колекцію клинописних табличок — зразки писемності міст-держав Стародавнього Сходу.

1950-і — одружується з ленінградкою Ніною Треніною. Жінка передчасно померла від діабету. Дітей у шлюбі з нею не мав.

1961 — видає у Москві наукову монографію «Шумеро-вавилонская математика III—I тысячелетия до н. э.».

1965 — за цю книгу вченому присуджують науковий ступінь кандидата історичних наук (без захисту дисертації).

1970-і — дешифрує тексти, геометричні фігури на клинописних табличках стародавніх міст-держав Шумеру і стародавньої Вавилонії (територія сучасного Іраку). Наукові статті вченого перекладають німецькою мовою. Він стає відомий усьому світові, хоча на роботі одержує всього 80 карб щомісяця.

2012 — відзначає 90-річчя. З нагоди цього ювілею відомий медик Петро Лернер, з яким Айзик Вайман навчався в шепетівській ЗОШ № 1 за однією партою, написав спогади.

«Алфавіт» найдавнішого шумерського клинопису налічує понад 1000 значків. Кожен означав якесь поняття. Йому в розмовній мові шумерів відповідало певне слово. Значки викарбовувалися на глиняних плитках стандартного розміру: 4-5 см у довжину і 3-6 см у ширину. Тексти «писалися» стовпчиками зверху вниз, зліва направо, по обидва боки кожної таблички. На 1976 рік у світі було відомо про 850 шумерських клинописних табличок віком від 4 до 3 тис. років до н. е. Шумери зробили визначний внесок у світову цивілізацію. Вони — автори найдавнішої на землі епічної поеми «Сказання про Гільгамеша». Спорудили першу в світі піраміду.

**У Хальмер-Ю працював без вихідних і свят
(поневір'яння репресованого кулеметника УПА Володимира Ма-
цишина)**

Російське поселення Хальмер-Ю, біля якого шепетівський політв'язень Володимир Мацишин у 1950-х роках добував коксівне вугілля, нещодавно повністю вимерло. Під час військових навчань, що проходилися в 2000-х, колишній будинок культури селища розстріляли з бомбардувальника

Володимира Мацишина засудили за участь в українському визвольному русі до десяти років таборів далекого 1945-го. Послали на роботу до Воркутлагу (система таборів на Північному Уралі).

– До нашого, пульманівського вагону з політв'язнями, – згадує про 23-денну подорож залізницею з Харкова до Воркути *Володимир Андрійович*, – чекісти навмисне «підсадили» кримінальних злочинців. Їх було чимало, десь 30-40, тож почали «качати права». Вагон поділили на дві частини. Свою добре опалювали «буржуйками», а нашу так «заморозили», що стіни від холоду побіліли. Хто чоботи хороші мав – собі позабирали. Принесуть баланду конвоїри – «кримінальники» густеньке вибирають, а нам «водичка» залишається. А ще половину пайки хліба присвоювали. Відтак, буханець діставався не чотирьом, як це передбачалося за нормативами, а вісьмом «політичним». Всі «лишки» супутники-зеки розвішували в сітках над своїми нарами сушитися. Через такі порядки подорожні часто хворіли. Знайомого пана Володимира з Шумського району Тернопільщини, що серйозно занедужав, напівдорозі зняли з вагону.

– Вздовж насипу залізниці, що вела до Воркути, – веде далі *політв'язень*, – ми розгрібали снігові замети. Кидаєш-кидаєш, а його знову кучугури намітає. Навкруги – тундра, лише якась благоденська берізка росте. Щодня відпрацьовували по 8 годин.

Також чоловік споруджував дорогу, яка «тягнули» до міста Інти. Нею возили коксівне вугілля з вугільних шахт поблизу селища міського типу Хальмер-Ю. Згодом Володимир Андрійович і собі пристав до роботи на шахті № 9.

– Записалися туди з Семеном – знайомим із Волині. Вугільний пласт залягав недалеко, на 200-метровій глибині. Це було неабиякою перевагою, адже під землею не – 40 С, як надворі, а постійна плюсова те-

мпература. До забою спускалися в спеціальному взутті – чунях зі старих автопокришок. І так – кожен Божий день, без перерв на вихідні чи свята.

Володимир Андрійович не приховує, що робота в шахті виснажувала та знесилювала. Після повернення до свого бараку, навіть не роздягався, а лягав на нари на другому ярусі (там тепліше) й швиденько засинав.

Упродовж коротких літніх місяців в'язнів залучали до будівництва залізниці з Хальмер-Ю до Воркути.

– Коли вибирали землю, то турбувала не стільки вічна мерзлота, як плавуни, – розмірковує *Володимир Андрійович*. – У деяких місцях насип навіть доводилося бетонувати.

Також чоловіка неодноразово змушували копати траншеї.

– Подекуди ці канали 8-метрової глибини сягали. За допомогою системи таких ровів здійснювалося осушування озер. Конвоїри привезли нас уранці, висадили та й поїхали собі. А ми до вечора працюємо. Бувало, «позадуває» нас, жодного навіть не має ніде, сама тундра куди не глянь.

Про харчування у Воркутлазі чоловік розповідає з іронічною посмішкою:

– Годували «дуже добре». Із бадилля капусти, яку вирощували в місцевому радгоспі, нам варили суп. У ньому часто плавала земля. На казан такої юшки кухарі додавали черпачок (150 грамів) ячмінної крупи. До миски супу кожному – шматок хліба (100 грамів). Хліб той так липнув до рук, немов пластилін.

Коли ж суп «присмачували» турнепсом, в'язнів мучив розлад шлунку. Фіксувалися випадки дизентерії. Володимир Андрійович свою пайку турнепсу підсушував на пічці, заливав окропом і так споживав.

– Одного разу я не вийшов на перекличку. Конвоїрові пояснив, що заслаб. Мене пожаліли – оформили на роботу в бригаду, яка нари у бараках збивала. Лікарі виявили, що ноги мої опухли. Після того перевели в спеціальний барак. Там добре годували, навіть набрав кілька кілограмів.

Звільнили пана Володимира на рік раніше встановленого терміну, в 1954-му.

– На той момент нш табір був на госпрозрахунку. Щомісяця давали по 100 карб на руки, ще 300-400 клали на рахунок.

Після звільнення чоловік приєднався до бригади шахтарів, що завалювали вугільні виробітки. Така робота найкраще оплачувалася.

– Одружився в 1955 році. Дружина була в таборах, родом із села на Млинівщині, вона була рахівником у Млинові, її з братом за належність до ОУН арештували.

Пропрацювавши в Інті до 1966-го, Володимир Мацишин із дружиною та дитиною виїхали в Україну. Оселилися у Шепетівці, бо в рідній Тернопільській області чоловіка не приписували. А без приписки, як відомо, в радянські часи було і не туди, і не сюди.

З усіх поселень Воркутлагу старенькому чомусь найбільше запам'яталось Хальмер-Ю. В роки його молодості там мешкало 5 тисяч людей. Майже всі працездатні трудилися на шахті. Проте нині цього селища не існує. Шахту на початку 1990-х закрили як нерентабельну, а тих кількасот місцевих, які доживали віку, переселили в інші міста. Після того, як населений пункт перетворився на селище-привид, його територія стала військовим полігоном. Під час навчань стратегічної авіації 2005-го з бомбардувальника Ту-160 було розстріляно споруду колишнього будинку культури селища Хальмер-Ю трьома ракетами.

54.

Шепетівка 1950 року — без грифу «тасмно»

За паспортом післявоєнної Хмельниччини, який розсекретили працівники Галузевого держархіву Служби безпеки України, в нашому місті нараховувалося 19 діючих промислових підприємств. Тільки на паротурбінній електростанції біля цукрозаводу, про яку нині мало кому відомо, працювало понад дві сотні робітників і службовців

Упродовж 1944 — 1950 років Міністерство державної безпеки СРСР (тодішня назва спецслужби) здійснювало «паспортизацію» всіх регіонів України — описувало національний та соціальний склад населення, економіку й господарство, історичне минуле та культуру. Відомості про нашу область, яка ще називалася Кам'янець-Подільською, зібрав працівник МДБ полковник Руденко. Статистикою про Шепетівку йому допоміг підполковник Вірко.

Розділ про промисловість у «паспорті» нашої області починається з опису електростанцій. Крім Шепетівської паротурбінної, де трудилося

240 людей, у регіоні діяло ще 404 — комунальні, транспортні, промислові, сільські колгоспні. До речі, найпруdkіше споруджувалися саме останні — за 10 років, від 1940-го до 1949-го, їх побільшало з 33 до 135.

Роботодавцем № 1 у Шепетівці був цукрозавод, де трудилося понад тисячу осіб. Утричі менше людей займалося кустарними промислами в так званих артілях. Лісопильний завод і лісосклад забезпечували роботою 269 і 54 осіб відповідно.

В «паспорті» також йдеться про робочі місця у таких галузях промисловості, які нині в нашому райцентрі майже взагалі не представлені. Так, в трьох цегельнях міста працювало півтисячі людей. Ще 75 осіб вирощувало курей на птахокомбінаті. Баняки й тарілки на чавуноливарному заводі виготовляло 64 людини. На торфорозробці під Шепетівкою трудилося ще півсотні.

Наприкінці 1940-х, як і до війни, в місті працював маслозавод. Оскільки шістдесят еро людей там виробляли молочні продукти дідівськими методами, під кінець 40-х років почалося зведення нового, вже механізованого маслоробного підприємства. На новобудові колотили розчин і клали цеглу 230 шепетівчан.

Зараз у Шепетівці всього кілька виробників хлібобулочних виробів, а у 1950-му їх налічувалося п'ять — 1 хлібозавод і 4 невеличкі пекарні. Всього в цій галузі промисловості працювало майже 100 містян.

Для порівняння, станом на 1950 рік у Шепетівці мешкало 23775 людей, тобто десь удвічі менше, ніж тепер. У селах району проживало 32658 осіб. Національний склад Шепетівщини був такий: українців — 42930, росіян — 7510, інших народів СРСР — 5450.

Що цікаво, графи про кількість жіночого та чоловічого населення в «паспорті» не заповнені. Може це тому, що після кривавої війни 1941 – 1945 років був страшений «перекіс» на користь жінок (чимало представниць прекрасної статі не могли знайти собі пару, а відтак мусили сплачувати державі податок за відсутність дітей).

У документі нічого не говориться про працівників залізничного вузла Шепетівка, мережу охорони хдоров'я, а також сферу торгівлі (крамниці, кіоски). А це — ще щонайменше кількасот робочих місць.

«Паспорти» з цією та іншою цікавою інформацією про наш край та інші регіони України видані в тритомнику «Чекістське досье окупованої України». Книга побачила світ спільними заходами Всеукраїнського товариства «Меморіал», Інституту національної пам'яті та Галу-

зевого держархіву СБУ. Упорядкували видання українські науковці Роман Круцик і Сергій Жовтий. Дуже хочеться, щоб ця книга була й у шепетівських книгозбірнях.

55.

«Пропустіть мене до цирку, я — монтер!»

Більш-менш якісне забезпечення електрострумом промислових об'єктів і приватного сектору Шепетівщини почалося в 1950-х — 60-х роках. До того навіть звичайнісінький електромонтер вважався володарем елітарної професії

На початку ХХ століття в Шепетівці електрострум був великою екзотикою. Але на цукрозаводі його вже використовували. Принаймні, колишній цукровар Федір Мусійчук згадував, як під час пожежі на підприємстві 1905-го десятки робітників покалічилися, стрибнувши з вікон на дроти під напругою.

Гуртожиток цукрозаводу, як і хати, освітлювалися каганцями — світильниками, в яких горів лій чи олія. Навіть у заштатних крамницях, що торгували мануфактурою, продавалося все необхідне для освітлення — «конопляна олія», «гноти «Бджілка» і «стеаринові свічки».

На початку Першої світової війни чимало шепетівчан вподобали «сучасніші» лампи — гасові. Втім, через воєнне лихоліття (неподалік, у Західній Волині, проходив російсько-австрійський фронт), цистерни з цією рідиною для освітлення хронічно запізнювалися, тож ціни на гас у таких волинських містечках як наше стрімко зростали. Наприклад, 650-пудова цистерна з гасом «іхала» до Проскурова — тодішня назва Хмельницького — півроку, з грудня 1914 року до червня 1915-го. Рідина для ламп настільки подорожчала, що міська дума навіть намагалася обмежити освітлення міського парку. Придбала календаря, щоб вираховувати, коли світлі місячні ночі будуть, а коли — темні. Втім, календар почав «обманювати». А ще додалися часті дощі, мряка...

В сталінські часи у нашому місті більшало промислових підприємств, тож навантаження на електромережу зростало. Почалися серйозні проблеми. «Начальник електростанції товариш Сігал постачає електроенергією з перебоями», — нарікав у 1936 році працівник залізничного вузла Шепетівки в газеті «Прикордонний залізничник». Із тієї

саме причини не завжди вчасно виходила районна газета, тож чесно попереджала про причину зволікань на останній сторінці.

На зауваження пересічних споживачів не всі працівники «сталінської» електростанції в Шепетівці реагували адекватно. Інакше, чи стався б настільки анекдотичний випадок із монтером Полехіним? 11 серпня 1940-го він зайшов до заїжджого цирку переглянути виставу, але забракло квитка. «Пропустіть мене до цирку, я — монтер!», — закричав на адміністратора. Побачивши, що тому байдуже, заліз на стовпа і знеструмив цирк. Але злізти не зміг, бо його оточила розгнівана юрба. «Давай світло!» — кричали Полехіну з натовпу. Відповідав добірною лайкою. Пройшло кілька годин, допоки справу не «розрулив» директор.

У перші дні німецько-радянської війни шепетівську електростанцію навмисне вивели з ладу. Але нацистські окупанти в лютому 1942 року її відновили.

— Одна з ліній електропередач проходила біля мого дому, — згадував старожил, мешканець вулиці Островського Олександр Сіваковський. — Тягнулася до міської лікарні, де німці лікували своїх поранених. Дім із червоної цегли на території Шепетівської ЦРЛ бачили? Оце він і є! Я цікавився електротехнікою, а відтак «під'єднався» до цих дротів і забезпечив свою оселю освітленням.

Подальша доля електростанції в райцентрі нам невідома. Але точно знаємо — більш-менш якісне забезпечення промислових об'єктів і приватного сектору електрострумом почалося в 1950-х — 60-х роках.

Селянам довелося жити при каганцях і газових лампах дещо довше. Перші «лампочки Ілліча» по селах Шепетівського району загорілися вже в 1930-х роках. Струм надходив із невеличких, «колгоспних» електростанцій, які споруджувалися біля річок. Так, із 1937-го запрацювала власна електростанція в селі Городищі, де протікає річка Гуска. Серед об'єктів, які вона живила, були місцевий санаторій ЦК ЛКСМУ, радіовузол, низка колгоспних приміщень. Утім, проект «колгоспних електростанцій» в Україні до кінця так і не реалізували, бо на заваді стала німецько-радянська війна.

Частково електрикою були забезпечені жителі сіл біля станції Майдан-Вила Шепетівського району. Справа в тому, що до війни там діяв завод, який забезпечувала енергією місцева «електровня».

А от «польові села» Шепетівщини не бачили електрики аж до початку 1970-х.

— Люди самі виготовляли освітлювальні прилади, — розповідав мешканець селища Грицева 90-річний Йосип Бойко, наприкінці 1940-х викладав математику в Орлинецькій школі. — А знаєте, як ці «лампи» робили? Брالی гільзу від протитанкового снаряду, робили в ній отвір, встромляли гніт і вливали гас. Наприкінці кожного робочого дня у моїй школі висіла «хмара» диму. Повертаюся ввечері додому — а в носі сажа.

Навіть 1969-го, коли радянська міжпланетна станція «Венера-5» опустилась у атмосфері планети Венера, ще не всі села на Хмельниччині були електрифіковані. Хоча й вважається, що 5 листопада 1970-го в нашій області до електромереж підключили останній населений пункт — село Кринцилів Городоцького району — насправді без електрики залишалось ще чимало невеличких висілків та хуторів. А Крижова Буда, маленьке поселення неподалік лісового села Романова на Шепетівщині, не бачило світла навіть наприкінці 1980-х.

56.

«Україна» чи «Москвич» — за 5 карбованців

Крім холодильника «Україна» чи автомобіля «Москвич», кожен шепетівчанин, який у 1960-х роках купував лотерейний квиток, мав шанс виграти радіокомбайн, баян або жіночу хустку

Першу грошово-речову лотерею в УРСР організували в першому кварталі 1958 року. Хоча аргументували необхідність запровадження новації «побажаннями трудящих», насправді громадськість поставилася до неї зі скепсисом, бо роком раніше були «заморожені» всі радянські облігації. А відтак, уряд розпочав «масовану» рекламу лотереї.

Її переваги роз'яснювали навіть наші місцеві газети — шепетівська «Шляхом Жовтня» та грицівська «Колгоспне життя». По-перше, ціна лотерейного білету невелика, всього п'ять крб. По-друге, максимальний грошовий виграш — еквівалент 36-и зарплат рядового інженера — у тисячу разів перевищував ціну лотерейного квитка. А ще участь в лотереї давала можливість виграти автомобіль «Москвич» — нечувану на ті часи розкіш.

Лотерейні квитки розповсюджували за готівку. Їх продавали на підприємствах, установах, в колгоспах, ощадкасах, установах зв'язку, ма-

газинах, театральних касах, газетних кіосках. Кожен третій квиток був виграшним. Загальна сума виграшів обмежувалася «стелею» в 120 млн крб.

У тиражі в травні 1958-го розігрувалося понад чотири мільйони виграшів. Переважна більшість з них — грошові, лише тридцять тисяч — речові. Із останніх — тридцять «Волг», більше ста моторолерів і піаніно, півтори сотні «Москвичів», до двох тисяч холодильників «Україна», кілька радіокомбайнів «Кристал-104». А ще — 240 магнітофонів, 300 баянів, 630 мотоциклів, 1320 радіол, 4320 фотоапаратів, 6 тисяч велосипедів, 6720 швейних машинок, 7560 наручних годинників, 720 килимів, 150 жіночих шубок із цегейки.

Під час травневого розіграшу лотереї, писав завідувач шепетівською ошадкасою № 231/01 при райконторі зв'язку М. Альтерман, троє мешканців Шепетівського району виграли швейну машинку. «Найкрутіша», вартістю 885 крб, дісталася колгоспникові пліщинської артільі ім. Шевченка Кирилові Власюку. Інші «везунчики» — товаришка Шимкова зі села Серединці і товариш Барсуков з Шепетівки — задовольнилися дещо дешевшими «призами». Розкішний килим вартістю понад тисячу карбованців виграла в лотерею учителька однієї зі шкіл міста Карпова. Товариш Єрмаков «розжився» на вчетверо дорожчий мотоцикл.

Але всіх перевершила містянка Євгенія Іванова. 25 червня 1960 року на її щасливий квиток № 048 серії № 26555 припав «Москвич».

Шепетівчани побачили, що виграти в лотерею цілком реально, і почали активніше купувати лотерейні квитки. Станом на вересень 1958-го, наприклад, працівники паровозного депо вже купили їх на 25 тис крб, колективи цукрокомбінату і вагонного депо — витратили вдвічі більші суми. Що цікаво, в потилицю промисловцям «дихала» артіль ім. Ватутіна. Там лише за два дні лотерейних квитків реалізували на 5 тис. карб.

Після грошової реформи 1961-го вартість лотерейного квитка «впала» до 30-50 коп. Багато це чи мало? Про рівень тодішніх цін дає уявлення замітка брокера-продавця Шепетівського лісоторгового складу О. Фецина «За 30 копійок — холодильник «Україна», вміщена в газеті «Шляхом Жовтня» 15 лютого 1963 року. «Я купив декілька квитків грошово-речової лотереї четвертого випуску 1962 р. — писав брокер-продавець. — Серед придбаних мною білетів № 085 серія 28833 виявився щасливим. На цей білет випав виграш — холодильник «Украї-

на» вартістю 85 крб». Для порівняння, телевізор «Старт» коштував утричі дорожче, державна ціна швейної машинки становила 58 крб 30 коп, «багатокольорового» килиму — на кілька копійок дорожче.

Розповсюджувачам лотерей у 1960-х віддавали 2% від їхньої вартості. А поширювати квитки влада заставляла навіть водіїв автобусів.

Справжнім «хітом» лотереї 1963-го стали холодильники. Їх розіграли майже три тисячі, інформував обласний часопис «Радянське Поділля». Вперше презентували й гостродефіцитні магнітофони, твори образотворчого мистецтва, а також модні жіночі кофточки, хустки та інші цінні речі. Ну й звісно (куди ж без них!) — «Москвичі», мотоцикли та піаніно.

1966-го загальнодержавних лотерей зробилося дві: свої розіграші після тривалої перерви відродив ДОСААФ (нині — Товариство сприяння обороні України). Ще через п'ять років в УРСР запровадили й третю лотерею — «Спортлото». Треба було вгадати шість номерів з сорока дев'яти. Розіграш відбувався тричі на місяць. Ціна квитка становила всього 30 коп.

57.

Спекулюєш? У тюрму

Чимало правопорушень і дорожньо-транспортних пригод, які скоїлися у Шепетівці в 1950-х — 1960-х роках, тепер виглядають вельми незвичними, а деякі сприймаються навіть як екзотика

В часи правління Микити Хрущова у нашому краї, як і скрізь в Україні, велася боротьба з фактами перепродажу різноманітних дефіцитних товарів. Тих людей, які цим займалися, називали «спекулянтами». Час від часу в місцях, де вони торгували, влаштовували «облави». Після чого затриманих «правопорушників» допитували і навіть, траплялося, судили, адже діяла відповідна норма Кримінального кодексу УРСР.

У 1956 році за те, що товаришка Полончук із магазину Шепетівського змішторгу продавала ковбасу по 15 крб 50 коп за кілограм, тобто на 3 карбованці дорожче, вона «отримала» один рік тюрми. Не повезло й двом спекулянткам промтоварами, які проживали на вулиці Некрасова — за дрібну спекуляцію їх оштрафували на 300 карбованців. До того цим жінкам довелося відсидіти кілька днів у камері попереднього затримання.

Міліція фіксувала й випадки правопорушень, що були пов'язані з використанням нових товарів, як-от... грілки. Деякі кмітливі працівники з колгоспу ім. Будьонного наловчилися виносити у грілках із корівників молоко. «Новатором» у цій справі виявився обліковець Петро Синяк. Його з дружиною було спіймано «на гарячому», саме тоді, коли наповнювали грілки «дармовим» молоком. Виявилося, що це не перший «досвід» у застосуванні подружжям таких «новітніх технологій». До речі, навесні 1963-го якісь небайдужі люди поскаржилися й на «несунів» із Шепетівського маслозаводу. Написали аж у редакцію газети «Правда України» (на той момент — вельми популярне видання).

Неабиякого резонансу в нашому районі набула подія, яка трапилася в березні 1966 року: жінку з приміського села засудили на півтора року позбавлення волі. «Впаяли» такий термін, бо на її замовлення двох чоловіків поцупило в колгоспі «Більшовик» 600 кг буряків. На другий день правоохоронці зробили обшук і знайшли в жінки буряки, закваску і самогонний апарат. Діяла стаття 149 Кримінального кодексу УРСР, за якою виготовлення, зберігання та збут самогону і самогонних апаратів каралося штрафом до 300 карбованців чи позбавленням волі до 2—3 років.

До середини ХХ століття мати велосипед чи мотоцикл вважалося серед людей ознакою неабиякого «шику» та престижу, адже такий транспорт дуже дорого коштував. На двоколісні транспортні засоби навіть чіпляли номери! Утім, чимало власників «розкоші на колесах» не вміло нею керувати й навчалося правилам, так би мовити, «на ходу». Отож, перші водії часто-густо потрапляли в надзвичайні ситуації, різноманітні ДТП. Одного осіннього дня 1956 року жителька шепетівської вулиці Островського йшла тротуаром із 4-річною дитиною на руках. Раптом з вулиці Ворошилова «вискочив» велосипедист і на повному ходу налетів на перехожу, збивши її з ніг. Дитина кілька разів перевернулася на камінні, а велосипедист... замість того, щоб допомогти потерпілій, поспішив закрити номер веломашини. Даремно знахабнілий велосипедист ховав свої сліди: очевидці «впізнали» відомого в місті перукаря.

Згодом траплялися навіть цілі «серіали» ДТП за участю мотоциклістів. В один із років у Шепетівському районі лише впродовж вересня-жовтня сталося чотири таких аварій. Тракторист із Ленковець на «Восході-2» на великій швидкості влетів у кювет. Отямився у медветверез-

нику. В нього забрали водійські права на управління і мотоциклом, і трактором. Шепетівчанин на «Восході» не впорався з керуванням, а відтак опинився з важкими травмами у райлікарні. Інший любитель швидкої їзди вривався у натовп людей по вулиці Карла Маркса. Як наслідок, 15-річна школярка померла від ран, а її подруга дістала струс головного мозку. Помічник машиніста локомотивного депо на мопеді «Рига» виїхав на вулицю Петровського і опинився під колесами авта ВАЗ-21011. Дістав перелом ноги.

58.

У радянських РАЦСах вручали «заповітний меч предків» і свічку
Сучасні традиції шлюбного обряду вже не ті, що були колись

— За сталінських та хрущовських часів, — ділиться думками шепетівський розпорядник весіль Лілія Намчук, — дівчата-наречені вбиралися в довгу фату з білої тканини. Голову практично кожної нареченої прикрашав вінок з паперових або живих квітів. Сукні шилося зі звичайнісінької білої тканини, яку вдалося «дістати». А наречений одягав під піджак білу сорочку, яку застібав на всі гудзики, навіть верхній. Молода пара, як правило, косметики не використовувала.

А от за правління Леоніда Брежнєва намітилися інші тенденції. Тоді дівчата приходили до РАЦСу в коротеньких весільних сукнях (бажано — з гіпюру) та однорусних фатах. А їхні обранці вбиралися на святкову церемонію в костюми-трійку. Перед реєстрацією шлюбу на груди молодят прикріплювали композиції з живих троянд і «холодку». Жінка-реєстратор вела церемонію в костюмі з червоного оксамиту або блузі з накинutoю поверх неї стрічкою червоного кольору з «вибитим» державним гербом СРСР посередині. Якщо нареченим не вистачало грошей на золоті чи срібні каблучки, легко обходилися і дешевенькими з міді. Після офіційної церемонії реєстрації — відразу покладати квіти до Вічного вогню чи пам'ятника Леніну. Радянські відділи запису актів цивільного стану вигадували нову атрибутику дуже часто. Так, у 1973-му реєстратори вручали кожній новій сімейній парі «заповітний меч предків» і свічку.

— Вже у середині 1980-х — на початку 1990-х років, — продовжує Лілія Сергіївна, — багато що знову змінилося. Знову повернулася традиція на шлюбну церемонію нареченій одягати довгу білу сукню,

яку шила на замовлення. В моді була й коротка триярусна фата з фатину. Кажуть, що вдова американського президента Джона Кеннеді запровадила ще одне «нововведення» — весільні капелюшки-«таблетки». За народною традицією, фату на голову молодій прикріплювала мама. Часто — «польськими» шпильками, бо свої були дефіцитом. Дівчата не йшли під вінець з якою-небудь зачіскою, а неодмінно з пишною «Чайкою». На груди молодому, вбраному в костюм, білу сорочку та краватку, чіпляли так звану бутоньерку — велику капронову квітку. Якщо жінка виходила заміж за військовослужбовця, він вбирався у святкову військову форму. Реєстратор шлюбного дійства одягала шовкову сукню блідо-голубого кольору, а поверх неї — медальйон з радянським гербом. Як тільки пара обмінювалася обручками, нареченому видавали дерев'яний смолоскип із сухим спиртом всередині. Треба було йти його підпалювати до Вічного вогню. Траплялося, що напівдорозі сухий спирт непомітно вилітав і смолоскип ніяк «не хотів» запалюватися.

Як зазначила Лілія Намчук, нині підготовку до шлюбу розпочинають за півроку, а не за місяць, як колись. Користуються попитом весільні сукні з шифону кольору «шампань». Вельми престижною є вишита двоярусна фата, яку при зустрічі з нареченим наречена накидає собі на обличчя. Також значно розширився набір аксесуарів — віночки на голову, діадеми, штучні та живі квіти, шпильки з камінчиками. В коси нареченій вплітають білі стрічки. Якщо вона має коротку стрижку, то може зробити зачіску, використавши шиньйон із штучного чи натурального волосся. Багато сучасних дівчат перед весіллям нарощують штучні вії та нігті. Їхні наречені теж від них не «відстають» — роблять собі манікюр і тонують обличчя. Тепер серед чоловіків-молодат популярні не лише чорні, але й білі та сині костюми. На шию рекомендовано накидати шовковий шарф. З якої саме тканини зшитий костюм молодого — це нині не принципово. А модерні реєстратори одягаються у класичні ділові костюми, без будь-якої державної атрибутики.

59.

Зачісці «бабеті» додавала об'єму скляна банка

Раніше в шепетівських перукарнях не лише стригли чи закручували, але й і голили

За часів НЕПу перукарські заклади в містечку Шепетівці називалися «голярнями», бо там не лише стригли, але й голили клієнтів. Від до-революційних цирулень голярні відрізнялися тим, що клієнтам не рвали зубів і не пускали кров.

— Завжди стояла черга до Яші, — згадує старожил Микола Сеньков голяра, що працював у закладі біля типографії, — бо старався, якісно виконував свою роботу.

Також вправно орудували гребінцем і ножицями у голярні Українського Червоного Хреста на вул. Карла Маркса, 25. Майстрів мали шепетівський колгосп «Більшовицька правда», а також сільськогосподарська артіль «Червоний бойовик».

Омріяною зачіскою шепетівчанок 20-х — 30-х був «вінтаж». Це коли пасма волосся біля лоба завивають гарячими щипцями. Цю ризиковану процедуру робив далеко не кожен майстер, адже існував ризик обпекти шкіру голови клієнтки. Чоловіків стригли коротенько — під «бокс» і «полубокс». А ще брили, «підрівнювали» бороду та вуса. Такі процедури виконувалися спеціальним ножичком. До речі, після бриття голярі пропонували клієнтам «масаж» — били обома руками по щоках упродовж кількох хвилин.

Голярство вважалося дуже «грошовитою» справою. Так, виручка голярні «Більшовицька правда» в січні-травні 1938-го склала «кругленькі» 1385 карб. Для порівняння, кіло тюльки тоді коштувало 80 коп, пляшка вишневого ситра — 68 коп, булочка — 70 коп, молоко в населення міська молочарня закуповувала по півкарбованця за літр, вчителю держава щомісяця платила 250-300 карбованців.

У другий рік нацистської окупації Шепетівщини «рейхскомісар для України» фон Ведельштетт змінив радянську систему цін «за голярні роботи». Отож, із 1942-го чоловіча стрижка ножицями вже коштувала 2,5 окупаційних карбованця, гоління з одеколоном — 1.80, стрижка бороди — 1.50. За миття голови бралось 3 карб. У таку ж саме суму обходилася звичайна жіноча стрижка. Втім, німці радянський преїскурант послуг значно розширили. Додали «парові ванни для обличчя» (3 карб/1 сеанс), «причіс із гарячою завивкою» (4 карб), фарбування волосся (15 карб). А за тридцятку на голові робили справжню екзотику — довготривалу (шестимісячну) завивку «перманент». Для довідки,

офіційний курс окупаційного карбованця до радянського рубля і рейхсмарки становив, відповідно, 10:10:1.

Після війни перукарень у Шепетівці побільшало. Після відбудови залізничного вокзалу такий заклад запрацював у його приміщенні. Клієнтів перукарні на шепетівському ринку обслуговувало аж троє голярів, і всі – чоловіки (Балан, Сатанівський, Гольденгорін).

За хрущовських та брежнєвських часів газета «Шляхом Жовтня» одних перукарів критикувала, а інших — хвалила. Одного разу товариш Гольденгорін «проштрафився» — не виконав норму виручки. За це був звільнений з роботи. На його місце влаштувалася перша жінка-перукар — Фаїна Гороховер. А хто не знав Григорія Штогриня, який орудував ножицями в перукарні при міській лікарні? Адже лише він на звичне «дякую» клієнта вигадливо відповідав: «Такі гроші не ходять». Або й «тактовно» пояснював: «Дякую на сковороді не шкварчить». А от про працівника привокзальної перукарні відділу робітничого постачання залізничного відділку Григорія Шехтера 1958-го преса відгукувалася схвально. Він умів догодити всім бажаним постригтися.

Наприкінці 1960-х жінки шаленіли від зачіски «бабета». З такою, майже з вертикальним начосом, зачіскою французька актриса Бріжіт Бардо знялася в фільмі «Бабетта йде на війну». Щоб зробити начос «пишнішим», перукарі хитрували: клали всередину «гулі» набиту непотребом капронову чулку або скляну банку. Таку «конструкцію» на голові гострі на слово люди звали «вошивим будиночком». До речі, висушували «зафіксовану» зачіску в стаціонарному фені-ковпаку, що здалеку нагадував космічний скафандр. До зачіски «бабета» жінки підбирали спеціальний одяг — нейлонову куртку «болонья» і туфлі на невисокій шпильці.

А молоді чоловіки почали робити ... хімічні завивки. При цьому волосся фіксували саморобним розчином столярного лаку в дешевому одеколоні. Неслухняні пасма «закручували» пивом або кефіром, а вже потім – бігудями. Виходила феєрична зачіска в стилі співака Валерія Леонтьєва.

В 1980-х роках в шепетівських перукарнях працювало чимало чоловіків-свреїв.

— У нашому будинку по вул. Карла Маркса, 90 в 1980-х роках жив перукар Олександр Мардер, — згадує шепетівчанка Олена Федорова, яка нині мешкає в Черкасах. Щодня стриг і брив у перукарні при

ДОК-івському гуртожитку. Маленький на зріст, голова з зализинами. Вбирався у костюм-трійку, плащ, шляпу. Залізничники ж учащали до кремезного дяді Льови. Він «давав сеанси» перукарської майстерності в перукарні на привокзальній площі аж до 1994 року.

Провідні жіночі стрижки 80-х: каскад, «хімія» (волосся «кучерявили» хімічним способом, а потім накручували на бігуді), «гарсон» (у пер з фр. – «хлопчик», тобто хлоп'яча стрижка з «закинутим» наперед пасмом). Чоловіки ж замовляли «канадку». Ця зачіска коштувала найдорожче, 40 копійок, але ніхто не знав, чому вона – «канадка», а не, приміром, «європейка» чи «американка».

Нині в Шепетівці діє кілька десятків перукарень. Ще є перукарі-«нелегали», яких клієнти викликають додому. Отож, за якесть століття елітарна перукарська справа стала воістину народною професією.

60.

Як шепетівчани Будионного депутатом обирали

18 березня 1962 року виборці Шепетівського округу № 585 віддали свої голоси за 78-річного маршала Семена Будионного. Він став депутатом Верховної Ради СРСР

Колись Семена Михайловича шанували за участь у Громадянській та Великій Вітчизняній війнах, як одного з перших маршалів, тричі героя Радянського Союзу. А нині Будионний для багатьох — лише дід із густими чорними вусами.

Відтоді, коли Семен Михайлович був обраний до Верховної Ради СРСР, минуло піввіку. Нам невідомо, чому цей воєначальник вирішив балотуватися саме на Шепетівщині. Може, тому що у 1960-х наші земляки його дуже поважали і цінували, багато хто пишався, що бачив його на власні очі.

— Якщо хтось шукав сприяння у вирішенні певної проблеми, — згадує про ті часи шепетівчанка Валентина Скрипник, 68 років, — то писав Будионному. Він намагався розібратися і допомогти. До його думки дослухалася високопосадовці.

Будионний у 1960-х, як у свій час Сталін, постійно носив військову форму. Він був середнього зросту та міцної тілобудови. Герой кількох воєн дуже плекав свої вуса: упродовж багатьох років один з них, що

передчасно посивів, регулярно підфарбовував у чорний колір, а на їх обидва щовечора надягав спеціальний захисний футляр.

Передвиборча кампанія на Шепетівщині стартувала ще в 1961-му. Від Шепетівського округу до Верховної Ради балотувалися два кандидати: Семен Будьонний — в Раду Союзу та перший секретар Хмельницького обкому КП України Олексій Ватченко — в Раду національностей.

Наш край динамічно розвивався. У 1958—1961 роках 300 міських сімей відсвяткували новосілля в кількох нових багатоповерхівках. Вулицями міста стали курсувати автобуси. Почалося спорудження м'ясокомбінату на тисячу робочих місць. Виросло кілька нових цехів деревообробного комбінату. На міському цегельному заводі запрацювали скрепкові екскаватори. Поряд з містом звели високовольтну трансформаторну підстанцію лінії електропередач Добротвірської ДРЕС. Колгоспи звітували про свої досягнення в п'ятиріччі.

— У 1961-му, — розповів шепетівчанин Микола Сеньков, — я працював у райфінвідділі. Пам'ятаю, як Семен Михайлович прибув на станцію Шепетівка в причіпному вагоні потяга Москва—Львів. На відкритій платформі в тому ж поїзді привезли його власне авто — респектабельний ЗІС-101. Я особисто слухав виступ маршала на площі біля теперішньої райради. Будьонний розповідав тоді про міжнародну політику, адже в світі вирувала холодна війна. Потім він їздив підприємствами краю. Так, на ситрозаводі вподобав безалкогольний напій «Крем-сода». Казав, що в Москві такі смачні напої шукати — марна справа. Спеціально для нього на заводі виготовили 40 пляшок «Крем-соди», закриті, як годилося за колишніми правилами, гумовими корками.

Також відомо, що у 1961-му маршал Будьонний виступив перед працівниками паровозного депо Шепетівки з полум'яною агітаційною промовою. На мітингу машиніст Кислюк попросив у маршала дозволу назвати його іменем паровоз. Той погодився, але із застереженням: «Якщо екіпаж працюватиме погано, одразу звання зніму».

Для всіх, хто бажав ознайомитися з програмами кандидатів, у місті та селах району запрацювали агітпункти. Роботу тих, що у Михайлючці та Городнявці, районна влада визнала зразковою. В першому селі творчий колектив на чолі з товаришем Свердликом навіть видав два номери газети «Виборець», агітатори зі школи провели з селянами бесіди на такі теми: «Радянська виборча система — найдемократичніша

система в світі», «Люди комуністичного завтра», «Моральний кодекс будівника комунізму». А ось у Косій Решнівці до справи підійшли формально. Як писав 1 березня 1962-го у районній газеті «Шлях Жовтня» інструктор виконкому райради товариш Іванов, там лише почепили вивіску «Агітпункт», прибили кілька плакатів «і на цьому заспокоїлися». А у Червоному Цвіті та Судилкові, зазначалося в статті Іванова, агітпункти взагалі майже не працювали.

За три дні до виборів, 15 березня, Семен Будьонний звернувся до шепетівчан з письмовою подякою за висунення в депутати. У листі до громади маршал пояснив, чому в такі «гарячі» дні перебуває далеко: «Дуже шкодую, дорогі товариші, що стан здоров'я не дозволяє мені побувати у вас і особисто подякувати за почесне довір'я...».

Півстоліття тому ще не діяла заборона на агітацію в переддень виборів, тому 17 березня 1962 року районна газета в суботньому випуску віддала цілу сторінку під агітаційні листи за Будьонного — від вже згадуваного машиніста Кислюка, бригадира Герасимчука, що очолював ланку комуністичної праці БМУ-4 (вона споруджувала м'ясокомбінат), майстра з виробництва деталей до керогазів райпромкомбінату Хомути, дояра Губки, пенсіонера Жаркова і матері-героїні з Серединець Малооки.

Погода, що різко зіпсувалася недільного ранку 18 березня, виборців не засмутила. Попри сніг і вітер, двері всіх 47-и виборчих дільниць відкрилися рівно о 6-ій годині ранку. Проголосувати можна було в найрізноманітніших місцях — у червоному кутку паровозного депо, на деревообробному комбінаті, цукрокомбінаті, в клубі залізничників, конторі райпромкомбінату, 1-й та 3-й школах. Волевиявлення скрізь пройшло без ексцесів. Цікаво, що більшість виборців у Городнявці, Майдан-Лабуні, Конотопі, Замороченні та деяких інших селах району впоралося з голосуванням за 3—4 години, тоді як шепетівчани «розтягнули задоволення» аж до 24-ї. Подекуди, як-от у цукровиків, голосування переросло у «свято, що тривало до пізнього вечора».

Семен Будьонний без проблем перемиг на виборах і став депутатом Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Пропрацював у ній шість років — до 1966-го включно. Згодом у Шепетівському виборчому окрузі балотувався ще один радянський маршал — Андрій Антонович Гречко. Старожили пам'ятають, що він прилітав агітувати за себе на літаку з ескортом. Шепетівчани проголосували і за нього.

«М'ясну мрію» Хрущова реалізовували в Шепетівці

«Догнати і перегнати Америку за виробництвом м'яса та молока!» — наказав радянським колгоспникам перший секретар КПРС Микита Сергійович Хрущов у 1957 році. Щоб виконати цю вказівку, треба було збільшити не лише поголів'я худоби, але й потужності з переробки м'яса. Відтак, у різних куточках країни заходилися зводити нові м'ясокомбінати. В березні 1963-го розпочалося спорудження першого з корпусів Шепетівського м'ясокомбінату

«Холодильник» презентували в спеку. Першу чергу майбутнього підприємства з переробки м'яса — холодильний корпус — зводили фахівці будівельно-монтажного управління № 4. Робота йшла рекордними темпами, адже м'ясокомбінат вважався ударною будовою радянської семирічки (1959-1965 рр.). Із самого початку зведення споруди будівельникам «докучала» преса. Газетярі настільки захопилися «оспівуванням» їхнього дітища, що навіть нарекли його «найпотужнішим підприємством республіки». А от звичайні шепетівчани називали холодильний корпус простіше — «холодильником».

Зрештою, одного спекотного дня в серпні 1963 року цей корпус урочно відкрив його директор Микола Ващук. «Схема» роботи об'єкта, оснащеного найсучаснішим як на ті часи обладнанням, була така. Щодня до рампи під'їжджали авторефрижератори. Вантажники витягали звідти туші, підвішували їх на роликові гаки на транспортері. Далі інший робітник натискав на кнопку магнітного пускача і туші «іхали» до підвісної дороги. Нею м'ясо находило на сортувальну ділянку. Там його мили, сортували по категоріях і відправляли до ліфта. Він відвозив сировину нагору, в камеру охолодження, де її витримували при нульовій температурі півтори доби. До речі, робочих рук не бракувало, адже за час від зведення «коробки» до пуску «холодильника» в експлуатацію чимало працівників БМУ-4 швидко перекваліфікувалося на ліфтерів, вантажників й інших «м'ясокомбінатівців».

«Антарктидою» керував «Дід Мороз». Останнє, що чекало на м'ясо в процедурі доведення його до кондиції — заморозка до -36°C. Це робилося в спеціальному приміщенні холодильного корпусу, який пра-

цівники нарекли «Антарктидою». Там над кожною партією «свіжини» впродовж шести годин чаклували «полярники» — робітники в тілогрійках та рукавицях. Далі відправляли туші до камери схову. Звідти їх вантажили в спеціальні залізничні вагони-«льодники», якими забезпечувала станція Козятин, і відправляли в різні куточки Радянського Союзу.

За холод в «Антарктиді» відповідав начальник компресорного цеху Федір Зелінський. Його жартома прозвали «Дідом Морозом», бо не зважаючи на пору року ходив у куфайці. А де ж брався холод? Насосна станція подавала аміак на розподільче обладнання, а одинадцять відсосних компресорів забезпечували рух речовини в зворотньому напрямку. Вочевидь знаходиться в цеху «Діда Мороза» було шкідливо для здоров'я, бо в перспективі обслуговуючий персонал (двох робітників — Євгенія Котика і Євгенія Костюка) мала замінити автоматична обчислювальна станція «Амур» з програмним управлінням.

Директор Капулло «розслабився». Після «холодильника» планувалося спорудження корпусу м'ясо-жирового цеху, ковбасного цеху, контори та котельні. Проте фахівці БМУ-4 збавили темпи. Кілька разів оприлюднювали «наполеонівські» плани, але запланованого не виконували через збій у постачанні обладнання. Начальник дільниці, що монтувала обладнання в м'ясо-жировому цеху, скаржився, що «не підвозять металу».

Зрештою, будівельники вирішили здати м'ясо-жировий цех до нового, 1964 року. «Пішли на штурм». Перестали рахуватися з витратами. Перевитратили фонд зарплати на 7,5 тис крб. За кожную годину подання пари, яку постачали спеціально підігнані з локомотивного депо два паровози, платили аж 14 крб. Для порівняння, в ті роки прибиральниця отримувала 35 крб на місяць, кваліфікований робітник — 110, а гвардійський лейтенант — 180. Але до новорічних свят здали в експлуатацію лише котельню. Містяни висунули свою версію причини затримки: директор Шепетівського м'ясокомбінату товариш Капулло «розслабився».

Контору опалювали локомотивом. Хоча котельня під керівництвом товариша Слюсарчука формально стала до ладу в грудні 1963-го, проте швидко далися взнаки її конструкційні дефекти. 14 січня 1964 року хтось відкрив вентиль і напустив у теплотрасу, що вела від котельні

до контори та м'ясо-жирового цеху м'ясокомбінату, води. Як наслідок, 194-міліметрові сталеві труби лопнули. А ще котрийсь з кочегарів порвав трос і вивів з ладу шлаковигрібний скрепер. Як наслідок, «кістяк» м'ясо-жирового цеху залишився без опалення. До настання весни на нього «махнули рукою». А от контору вирішили опалювати парою паровоза, якого «взяли в оренду» в локомотивному депо станції Шепетівка.

Епілог (оптимістичний). За даними шепетівського красзнавця Євгена Наймушина, оприлюдненими незадовго до завершення післявоєнної радянської семирічки, на той момент всі корпуси нового Шепетівського м'ясокомбінату вже функціонували. Заразом дослідник згадував про появу на початку 1960-х у нашому місті й інших нових об'єктів промисловості: тарного комбінату, асфальтового заводу, цехів маслозаводу, райпромкомбінату, райхарчокомбінату, комбінату побутового обслуговування, деревообробного комбінату. Тоді ж реконструювали цегельний та рафінадний заводи. Отож, Шепетівський м'ясокомбінат спорудили в епоху бурхливого розвитку нашого міста. Відтоді пройшло багато років, від більшості зі згаданих вище підприємств залишилися порожні приміщення чи самі назви, а от м'ясокомбінат вистояв і радує нас своїми якісними виробами дотепер.

62.

Висота перших телеантен сягала 15-и метрів

1963 року в оселях шепетівчан зблимали перші «голубі возники». Втім, передачі єдиної на той час Київської студії ТБ у нашій місцевості приймалися лише за сприятливої погоди та наявності височезної 10 – 15-метрової антени

У хрущовські часи телеіндустрія робила лише перші кроки. Люди збивали ноги в пошуках дефіцитних телеприймачів, але правильно експлуатувати КВН-и, «Темпи», «Радії» та «Верховини» навчилися не всі. Якісні «картинка» та звук «ловилися» лише в Києві, Москві та інших великих містах. У 1958 році, наприклад, висота башти Київського телецентру становила всього 180 м, що давало змогу якісно і регулярно переглядати телепередачі на відстані в радіусі 150 км. А ще

ж потрібно було купувати зовнішню антену – обов'язково «двоповерхову» і «п'ятиелементну»!

У 1963-му токар А. Костюк із Зінькова Вінковецького району, що на Хмельниччині, гроші на телеприймач назбирав, але витратити їх побоювався. «В нас у селі охочих купити телевізор багато, але не всі ще знають, як ним користуватися», – аргументував селянин 1 січня 1963 року на сторінках обласної газети «Радянське Поділля».

Вже в перші дні нового, 1963 року наші краєни очікували на відкриття Вінницького телецентру. На їхню думку, його 352-метрова башта мала значно підсилити телевізійний сигнал. «Прошу вас повідомити про час вступу в дію Вінницького телевізійного ретранслятора. За останній час в нашому селі появилось коло десятка телевізорів, а крім того, майже кожен колгоспник цікавиться проблемою телебачення в нашій місцевості», – звертався до редакції «Радянського Поділля» житель села Великого Жванчика Дунаєвського району.

У липні ретрансляція з Вінниці київських телепрограм розпочалася в тестовому режимі на восьмому каналі. Її якість визнали задовільною навіть шепетівські любителі ТБ. Ці чоловіки похвалилися, що в останні суботу та неділю місяця без проблем переглянули спеціальну трансляцію візиту Микити Хрущова до Німецької Демократичної Республіки та великий концерт Кремлівського театру для учасників Всесвітнього форуму жінок. Щоправда, скромно промовчали наскільки в цьому допомогли їхні антени-«гіганти».

Ще більше захотила шепетівських обивателів до ТБ поява підсилювача в місті Ізяславі. 1964-го вже здійснювалися пусково-налагоджувальні роботи Ізяславського ретранслятора — 40-метрової вишки з п'ятнадцятиметровою антеною. Спеціальна апаратура приймала телесигнали з Вінниці й передавала їх на домашні телевізори жителів довколишніх населених пунктів. Начальник Ізяславського вузла зв'язку товариш Сєдих повідомив, що зона стійкого прийому сигналу становить 15 км. Це трохи менше, ніж відстань між Ізяславом і нашою Шепетівкою. Проте, вже на Жовтневі свята 1964-го шепетівські товариші Панасюк, Євдокімов і Скрипнюк хвалилися, що переглядають ТБ-передачі доброї якості на п'ятому каналі.

Уперше в історії Хмельницької області публікацію програми передач єдиного телеканалу започаткувала обласна газета «Радянське Поділля» в номері від 30 жовтня 1963 року. Отже, робота Київської студії ТБ у середу, 30 жовтня, розпочиналася рівно о 17:10 програмою «Що

ви побачите сьогодні». Далі, за хвилину, починалися «Новини дня». О пів на шосту стартувала програма для дітей та юнацтва «Про пригоди хороброго оленятки і наймолодшого композитора». Від 18:20 до 22:00, з перервами, тривало включення Московського передавального центру (40-хвилинна програма «Трибуна художника», півгодинні «Світ сьогодні» й «Телевізійні новини»). Далі – концерт зі Львова, а за ним, о 22:30, розпочинався теленарис «У краю високих Татр». Блок телепередач за середу закінчувався 10-хвилинним «нічним» випуском «Новин дня» рівно о 23-ій.

Узагалі ж лише впродовж 30 жовтня — 3 листопада 1963 року по телебаченню показали кілька нових фільмів — «Райчині полонені» (Харків), «Скульптор Коненков», «Серця чотирьох». Для любителів спорту призначалася трансляція другого тайму чергового матчу першості СРСР з футболу між командами «Динамо» (Москва) і «Динамо» (Тбілісі). Для дитячого перегляду призначалися телепередачі «Коли уроки зроблено», «Скринька розваг та витівок», «Діти Білорусії», «Щоденник піонерських справ». А ще на екрані відзначалося 20-річчя битви на Дніпрі. У вечірній «прайм-тайм» неділі, 3 листопада, показували трьохгодинну постановку Московським художнім академічним театром п'єси Ігоря Соболева «Хазяїн».

На початку 1960-х з'являлися і перші прямі телевключення. Наприклад – з Большого театру СРСР, на сцені якого балерина Уварова танцювала Лебедя в балеті «Лебедине озеро». Ефір наживо «забезпечував» автобус-телепересувка, що стояв коло театру. Цей автобус фактично являвся найпростішою радіорелейною лінією, яка з'єднувала телепересувку з передавачем телецентру. Радіохвилі з пересувки приймалися на антену телецентру, підсилювалися і передавалися на основну антену, що стояла на шпилі передавальної щогли.

63.

Колгоспницю Лавонику в 60-х «відправили на Орбіту»

Після того, як 12 квітня 1961 року Юрій Гагарін зробив віраж навколо Землі, влада почала культивувати «моду» на Космос. У Шенетівці та районі шкільні театральні гуртки ставили вистави про літальні апарати й інші планети. На дитмайданчиках будували гірки, що за формою нагадували ракети. Навколоземні простори увіковічували в назвах вулиць

Знайомство радянських громадян із космічною тематикою починалося з перших років їхнього життя. В багатьох дитсадках та на майданчиках коло багатоповерхівок із початку 60-х встановлювали дитячі гірки, які за формою нагадували ракети. Спочатку їх робили з дерева, згодом — із жерсті. Дерев'яна конструкція з літерами «СССР» на боці колись стояла і на подвір'ї дитсадка коло шепетівського залізничного вокзалу.

Тих дітей, що подорослішали, заохочували до науково-технічної творчості. Це зараз у школах популярні гуртки танців чи бісероплетіння, а от півстоліття тому вихованці Плесенської восьмирічки власноруч майстрували «електрифіковані карти зоряного неба», моделі космічних апаратів, діючі вертольоти та підводні човни в мініатюрі.

Нікого не дивувало, що на першотравневу демонстрацію в Шепетівці 1963-го «завітали» юнаки, переодягнені в костюми космонавтів. За ними, до речі, плавно «плив» макет космічного корабля «Восток-5». Учні ЗОШ № 5 «запустили» в небо ракету з написом «Миру — мир», прив'язану до кульок.

«Космічний дух» 60-х добре ілюструє карикатура тих часів: цукровий буряк-«чоловічок» із колоском у правій руці та вусами в формі пшеничного колосся «осідлав» перевернуту хімічну колбу. З неї виливається якийсь розчин. На колбі написано: «Хімія». А загалом увесь малюнок підписаний так: «Ракета — носій високого врожаю».

Про Космос і космонавтів масово повідомляла преса — центральна, обласна і районна. Приміром, на сторінках старокостянтинівської районки «Світло Жовтня» в травні 1969 року був надрукований вірш «Венера». Його написала жителька села Старий Остропіль під враженням від успішного спуску радянської міжпланетної станції «Венера-5» в атмосфері однойменної планети 16 травня:

*Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою!» –
Благав колись замріяно
Шевченко з журбою.
І Венера тихим словом
Душу зогривала,
У неволі думи квіти
З поетом складала.
А Тарасові внучата,*

*У космічній ері,
Змогли вісточку послати
Красуні Венері...*

А от вчителі Хоровецької середньої школи, що на Славутчині, «запустили в Космос» колгоспницю — поставили в сільському клубі самодіяльну п'єсу «Лавониха на Орбіті». Про цей культурно-масовий захід газету «Шляхом Жовтня» проінформував завідувач закладу Іван Нестерук 11 квітня 1963 року. Навіть у селі Замороченні, яке досить віддалене від нашого райцентру, й там «з'явилася» своя вулиця Космонавтів. До речі, так вона звалася й станом на 2015 рік.

64.

1964-й називали роком «великої хімії»

«Під завісу» правління Микити Хрущова шепетівчани пережили моду на синтетику, дуст, атеїзм і твіст

Шкарпетки з «пухнастого» капрону. 1964 року люди намагалися купувати не речі з натуральних тканин, а вироби з синтетики. Ірині Олійник, жительці села Великої Медведівки Шепетівського району, одяг із штучних волокон настільки сподобався, що «віддячила» за нього хімічній науці поетичною «одою»:

*...Вона нас може годувати,
Красиво взути й одягти.
Життя людини прикрашати –
Завжди і скрізь допомогти...
Щоб жили у достатку люди,
Життя щоб пишно розцвіло.
Вивчають хімію повсюди –
Про неї гомонить село.*

Доходило до смішного. В старокостянтинівській районній газеті «Світло маяка» вийшла реклама виробів із «пухнастого» капрону: «На шпулі – ніжна м'яка нитка, що нагадує найтоншу шерсть. Але це капрон. Волокно пропустили через спеціальні диски, термічну втулку і воно стало пухнастим. Об'ємний капрон називається «пушинка». З нього в'яжуть кофточки, светри, панчохи, шкарпетки». Про те, наскільки ця синтетика могла зігріти людину в морози, преса не писала.

Дуст усьому голова.

— Повезли шофери Петро Васик і Микола Смирнов до Мокіївць вісім тонн дусту. Але голова колгоспу відмовився його приймати, – «завелася» якимось бухгалтер станції Шепетівка-Подільська товаришка Комар.

– Нічого страшного. Не хочуть брати дуст – не давай їм міндобрив, – «відрубав» керівник відділу постачання шепетівського об'єднання «Сільгосптехніка» товариш Королевський.

Цей діалог в перші дні року «великої хімії» був серйозним надзвичайним випадком. Бо ж використання дусту (повна назва – дихлордифенілтрихлоретан, скорочено ДДТ) та інших пестицидів у сільському господарстві було офіційною політикою партії. Того, наскільки нещадно ДДТ руйнує кістковий мозок людини, провокує мутації генів й негативно впливає на спадковість, ніхто колгоспникам не казав. Радянські аграрії оброблятимуть поля дустом ще десятки років. Для порівняння, на Заході застосовувати дуст для підвищення врожаїв припинили вже наприкінці 1960-х.

Новосілля при «каганцях». Щонайменше три сотні шепетівчан зустрічали 1964 рік у нових житлах. Більша частина цих людей оселилася в 64-квартирній новобудові на вул. Карла Маркса. Ще більше новосіль зіграли в селах, там колгоспи звели семисот хат. Втім, у деяких селах бракувало найнеобхідніших вигод, навіть електроенергії. Так, без світла зустріли прихід року «великої хімії» в Березні та Вишневому. «З літа лежать стовпи дерев'яні, поруч – залізобетонні стовпчики, спотикаються об них вечорами люди, а електроенергії як не було, так і нема», – обурювався вишневецький колгоспник Богдан Рожок 4 січня 1964-го. Таких газета «Світло маяка» застерігала, як уникнути пожежі: «Не можна доливати гас у непогашені лампи, керосинки, направляти їх бензином і лігроїном, залишати запаленими без догляду». Проте й гасу, бувало, бракувало. На його дефіцит скаржилися мешканці села Веселинівки (нині – в Славутському районі).

«Війна» з релігією. Реклама хімпрому й «штурмівщина» в будівництві дивним чином поєднувалися з пропагандою атеїзму. В дні новорічних канікул у школах міста Шепетівки спеціальні агітатори влаштовували виставки, на яких розвінчували «крамольні полотна» – репродукції

Репіна, Сурікова, Перова на небажану для влади релігійну тематику. Трударям мокіївських ланів учитель хімії з місцевої школи вечорами показував хімічні досліди, «переконуючи», що ікони не мироточать, а благодатного вогню не буває. Пліщинський кіномеханік крутив у сільському клубі «антирелігійні» фільми – «Чудові перетворення» і «Хімія служить людям».

«Голубий вогник» по телевізору «Верховина». В побут наших земляків уже входили перші телевізори. Переважно їх купували заможні колгоспи для «підшефних» шкіл та промислові підприємства для «червоних куточків». Подивитися телепередачі в свята туди сходилися десятки людей. Ще більше йшло до поодиноких приватних власників телеприймачів. Святковий концерт на єдиному загальносоюзному телеканалі розпочався 1 січня 1964-го опівночі. Далі в ефірі настала перерва аж до полудня:

Програма телепередач на 1 січня 1964 р.

11.45. Телевізійний журнал «Малютко».

12.15. «Хай у всіх дітей буде ялинка» (передача з московського Палацу спорту).

14.30. «Російська зима в поезії, музиці, спорті».

16.30. Комедійний художній фільм «Каїн XVIII».

18.00. «Рев'ю на ниточках» (передача за участю героїв Празького театру ляльок Спейбла і Гурвінека).

19.00. Кінопанорама.

20.25. Новорічний естрадний концерт.

21.30. Концерт «Святковий тост».

22.35. Телевізійні новини.

Твіст під ялинкою. В дні великих свят 1964 року було модно влаштувати костюмовані бали-маскаради. На таких заходах молодь не лише сиділа, приміром, за святковим столом, але й співала пісні, танцювала твіст. Особи дорослішого віку святкували інакше. Ось як відбувся новорічний бал на Славутській суконній фабриці: «На шклянку чаю, на привітний вогник прийшли сімейні пари, щоб, сидячи за столом, по-домашньому побесідувати, згадати минуле, заглянути в майбутнє, порадуватись і погордитись дітьми своїми, а може, і повеселитися з ними. Виступив директор фабрики Пилипчук з промовою – похвалився, що якщо раніше ткаля за зміну виробляла по 4-5 ковдр, то

тепер – 20-25 штук. Мотальниця Грімштадт співала улюблені пісні композиторки Пахмутової. Ведучий вечора Гарценштейн розважив присутніх загадками і головоломками. Святкова програма закінчилася вальсом», – написала газета «Радянське Поділля».

65.

Шепетівська варенична працювала без вихідних

«Обходив я все місто і ніде не міг дістати шклянки чаю, ніде пообідати, поснідати. Великий ресторан більше двох місяців ремонтується. ... є їдальня в будинку міської ради, але там панує бруд, над їжою літає безліч мух. До того ж, щоб там пообідати, треба просидіти дві, або й більше, годин», — такою в довоєнній Шепетівці побачив сферу громадського харчування літературознавець Борух Вальбе. У 1970-х справа почала «зі скрипом», але змінюватися

В останній рік восьмої п'ятирічки в Шепетівці з'явилося щонайменше три нових кафе: звичайне, кулінарія, а також ще одне спеціалізоване — так звана варенична.

Вареничну, розраховану на сорок «посадочних» місць, відкрили на нижньому поверсі новозбудованого 32-квартирного 5-поверхового будинку на вул. Карла Маркса, 25. Нині на тому місці розташувалися два кафе і центр побутової техніки «Орбіта».

— Місце — «стратегічне», бо поруч, зліва, працював готель «Урожай», — пояснює колишній кухар вареничної Ірина Сікорська. — У ньому мешкало чимало гостей міста, зокрема і наші відвідувачі — іногородні чоловіки, відряджені на шепетівські підприємства.

Облицювальниці з міського будуправління оформили інтер'єр вареничної зі смаком. Стіни оздобили штучним мармуром, також прикрасили їх великими розмальованими вітражами. А ще на стіні виклали з різнокольорової плитки мозаїчне панно: дві жінки в національному вбранні тримають у руках підноси зі стравами. Підлогу «вимостили» великими плитами-«квадратами», теж «під мармур». У кафе було світло, адже будівля мала широчезні, в металевих рамах, вікна, що зсередини були завішані білими фіранками. Підвіконники «потопали» в фікусах, калах, примулах та інших вазонах найрізноманітніших форм і розмірів. У центрі залу, поряд із дерев'яними столами та метале-

вими стільцями, стояла бочка з пальмою. Був й інший елемент «ширку» — ввечері сяяли електролампки денного освітлення.

Перші тижні варенична працювала без вивіски на фасаді. Заклад щодня відкривався о восьмій ранку і працював до двадцятої. Але кухарі завжди приходили на дві години раніше, щоб встигнути приготувати сніданок. Усі продукти централізовано постачалися з міського комбінату громадського харчування.

Олена Швець, Валентина Казмірчук, Людмила Олійник, Галина Суліма, Галина Вазелюк, Раїса Зозуля, Галина Хрипанюк, Лідія Чепеленко та інші кухарі й кулінари (переважно комсомолки) готували всі блюда з меню. За свою роботу отримували небагато — приблизно 60 крб на місяць.

— Уранці на перше ми традиційно варили бульйон, — пригадує шепетівчанка Марія Марач, кухар з п'ятнадцятирічним стажем у вареничній, а нині працює в кафе-барі «Діалог». — На друге готували сирники. Тоді чотири штуки коштували всього 15 коп. Також «уранішнім пташкам» кип'ятили чай або каву і продавали по п'ять копійок за склянку.

У закладі діяло самообслуговування: клієнт брав піднос, алюмінієві ложку та виделку, вибирав страви та напої у гранчаках зі стелажів на роздачі, після цього підходив до каси і розраховувався.

— Касовий апарат блідо-голубого кольору ми постійно підфарбовували, — посміхається Ірина Сікорська, — бо дуже вже старий був.

Відвідувачі у залі смакували страви і заодно могли спостерігати за вродливими кухарями в білих фартухах і косинках (чи ковпаках з марлі), що «чаклували» на роздачі.

Серед тих, хто забігав у вареничну попоїсти на початку 1970-х, був і Віктор Козловський — інженер-механік міського експлуатаційно-технічного вузла зв'язку. Свої колишні обіди згадує з ностальгією: — Полюбляв куштувати пельмені «Сибірські». Купував їх по 36 коп. за порцію. А загалом на комплексний обід (зі склянкою сметани включно) витрачав півтора карбованця, не більше.

Крім фірмових пельменів, клієнти частенько замовляли вареники (1 найдешевший, з картоплею, вартував усього дві копійки), біфштекс з яйцем, плов, овочеве рагу. Дещо меншим попитом користувалися

котлети (39 коп. за штуку), картопля з тушкованим м'ясом (50 коп. за порцію). Перших страв — супу-харчо, борщу — на початку 1970-х не готували, почали це робити трохи згодом.

За вказівкою керівництва міського комбінату громадського харчування у вареничній варили й гарячі обіди для робітників підприємств. Їх спеціальною машиною розвозили в термосах по заводах — металовиробів, «Лепсе» і на «Комуніст». Також упродовж певного часу обіди доставляли інвалідам війни та праці додому.

У вареничній зліва від входу розміщувався буфет. Деякі містяни ввечері полюбили там «промочити горло» кухлем пива чи чаркою оковитої.

— Заходив до буфету на пиво, — каже Віктор. — Півлітра пінного напою хмельницького виробництва брав за 22—24 коп. А от пляшкова — дефіцит — там «викидали» на продаж зрідка.

Також у буфеті продавали горілку на розлив.

На прилавку лежала і «закуска»: піріжки за ціною від 4 коп., біляші з м'ясом, пелюстка, смажені риба і субпродукти. Зокрема, «на ура» розбирали «головизну» — страву з відвареної свинячої голови.

Запивали спиртне компотом або дешевеньким натуральним ситром шепетівського виробництва («Буратіно», «Дюшес», «Тархун»), термін придатності якого становив усього один тиждень.

Вряди-годи чоловіки на підпитку влаштовували «концерти».

— Всяко бувало, — розповідає пані Ірина. — Часом клієнти ввечері билися, вікна трошили. Тоді ми вибігали з кухні, розбороняли їх.

На жаль, шепетівська варенична не витримала випробувань ринковою економікою: її закрили в середині 90-х. Втім, вочевидь, у сусідньому Ізяславі час не летить настільки стрімко, як у нас. Неподалік тамтешнього автовокзалу збереглася вівіска колишньої вареничної, хоча сам заклад закритий. Мабуть, схожа колись висіла і над входом до шепетівської.

До речі, мережа закладів під брендом «Варенична» в 2000-х функціонувала й у столиці України. Її відвідують ті, хто відчуває ностальгію за брежнєвськими часами. Ми побували у трьох «філіях» — біля залізничного вокзалу, на Михайлівському провулку та вул. Червоноармійській. Скрізь у меню є традиційні для колишніх вареничних пельмені «Сибірські» і вареники в асортименті. Проте на цьому схожість закінчується. Екстер'єри й інтер'єри з шепетівською вареничною не

«перегукуються», бо вхід декоровано хаотичною мішаниною репродукцій радянських рекламних плакатів про продукти харчування за 1930-і — 70-і рр., на вікнах висять білі фіранки у червоний квадратик, на стінах — жовтий «накат» в стилі 80-х. Ні шепетівська варенична на Карла Маркса, ні ізяславська так не виглядали. До того ж, ціни в київських «клонах» кусаються. Порція найдешевших вареників, наприклад, там тягне на 30—40 грн. Середня вартість чека (обід + напій) — «перевалює» за сотню.

66.

Як нас взували: від чобіт із калошами до «туфликів із гострими, як шило, носками»

«Колись ми ходили в чоботах із галошами, а тепер і літо, і зиму хлопці відходжують у туфликах, із гострими, як шило, носками», – порівнював у 1960-х, як змінилася мода на чоловіче взуття за піввіку, шепетівчанин Олександр Данилович

До революції розжитися на гарні чоботи мріяв мабуть кожен мужчина тодішнього нашого Заславського повіту Волинської губернії. Це взуття вироблялося зі «сиричуватого раменю» (сиром'ятої шкіри). Станом на 1905 рік у повіті працювало 15 гарбарень – підприємств із вичинки шкір. У Шепетівці теж діяла така майстерня. А продукція фірм Ріхтера, Яблонського, Грінштейна та інших провідних гарбарень економічного центру губернії, Бердичева, навіть експортувалася за кордон.

Технологія виготовлення чобіт була такою, що при тривалому намоочуванні водою вони розтягувалися. Тож історії про «одну пару чобіт на сім'ю» – не вигадка, носити їх міг не лише глава сімейства, але й його нащадки, так би мовити, старшого шкільного віку.

Чоботи чистили ваксою. Цей виріб був у асортименті будь-якої пристойної сільської мануфактури, де «сусідив» із оселедцями та хустками. А ще для захисту чобіт, пара яких назагал досить дорого коштувала, в радянські часи налагодили серійне виробництво галош.

До речі, покупцеві ці гумові вироби теж обходилися недешево. 1933-го за пару галошів віддавали в-середньому 15-20 карбованців. Ходити в чоботах із галошами вважалося вершиною шик у містах.

З приводу галошів напередодні Другої світової війни, коли в газетах рекламувалася ідея обробітку земельних наділів не кіньми, а корова-

ми, цікаво пожартував український письменник Остап Вишня: «От підковувати корів не можна. Але їх можна «взути» в калоші. А як коровою в гості їздити? А як з коровами весілля справляти? Коли це зимою – берете з собою 3-4 стрючка червоного перцю. Вийшли за село, хреститесь, перехрестили дітей і жінку й кричите: «Держись! І кладете корові стрючок». Запевняю Вас, що скоріш як орловським рисаком до куми доїдете».

Втратити галоші вважалося такою саме значущою подією, як тепер гаманець чи документи загубити. Наприклад, у листопаді 1942-го в газеті «Нова Шепетівщина» було опубліковане таке оголошення: «Увага! В громадянина Шевчука пропав лівий калош. Хто знайшов, просимо повідомити видавництво нашого часопису».

Власники зношених чобіт намагалися їх не викидати, а лагодити «до останнього». Приміром, у 1950-х шепетівчани здавали їх у ремонт туди, де, як виявляється, не тільки пиляли дошки, виготовляли бочки чи «викурювали» скипидар – на Шепетівський міськпромкомбінат. У селах Трауліні, Судилкові та Плесні діяли «філії» цього закладу, так звані чоботарські цехи.

1963-го чоботи ремонтували й у шевській майстерні при Шепетівському комбінаті побутового обслуговування. А якщо йти туди не хотілося, то власники телефонів замовляли ремонт свого взуття телефоном: тричі набирали номер 2-57.

По селах району, зокрема Плесною та Пліщином, їздила пересувна «майстерня на колесах» Славутського промкомбінату райспоживспілки. Її працівники не лише ремонтували взуття, але й шили верхній одяг і білизну, лагодили посуд, швейні машинки, виготовляли фотокартки.

Колись чистити взуття вважалося нормальною і доволі грошовитою справою. Наприклад, видавці журналу «Советское фото» (№ 9, 1957 р.) на передостанній сторінці розмістили знімок чоловіка, який чистить хлопцеві взуття, а той читає книжку. А на фото в журналі «Новости торговой техники» (№ 3, 1957 р.) крем на черевики клієнта намагає не людина, а спеціальний автомат для чищення взуття. Інший автомат «полірує» механічною щіткою жіночі туфлі. 1957-го такі механізми з'являлися в магазинах, на вокзалах, готелях і комбінатах побутового обслуговування Києва та інших великих міст Союзу. Приймали монети будь-яких номіналів, самостійно видавали решту.

Працівниці магазинів не продавали чоботи в коробках, як нині, а «загортали» їх у спеціальний обгортковий папір. Якось 1966-го жителі смт Понінки товаришки Рожкова і Мартинюк зайшли до взуттєвого відділу Полонського універмагу і попросили продавця товаришку Гнатенко «загорнути» гумові чоботи. Та відрізала: «Дуже грамотними стали! В мене паперу нема! В спідницю ж не загорну!».

За брежнєвських часів, у 70-х роках, шкіряні чоботи з гумовими галошами стали поступово виходити з моди. Чоловіки, особливо в містах, почали перезуватися в черевики та туфлі.

67.

Морозиво збували в «гільзах»

На Шепетівському маслозаводі у 1970-х роках щодня у сезон перероблялося до 500 тонн молока. Його заготовляли в районі у кільканадцять разів більше, ніж тепер

Цей колись потужний завод на вулиці Некрасова, що надавав роботу більш ніж двом сотням людей, нині немов майданчик для зйомок фільмів-катастроф: вхідні ворота поржавіли, на дахах цехів шифер тримається «на чесному слові», на подвір'ї у густій траві бовваніють закинуті старі молоковози. Його працівники впевнені: підприємство нові власники «розвалили» навмисне. А ще кілька десятків років тому на ШМЗ вирувало життя. Тричі на день з колгоспів привозили молочну сировину. Щоденно о 6-ій ранку шість вантажівок, завантажені готовою продукцією, розвозили її у міські магазини.

— Маслозавод спорудили впродовж четвертої післявоєнної п'ятирічки, — згадує Степан Уварович Березенський. — Я пропрацював на ньому бухгалтером з 1955-го до 2000-го. Тоді в єдиній будівлі заводу розміщувалися масло- і молочний цехи, цех сухого молока, котельня, компресорна. А кабінет директора розташовувався у скромній маленькій кімнатці на прохідній. Молочну сировину звозили з сільських сепараторних пунктів в 30- й 40-літрових бідонах. У подібних ємностях відправляли готову продукцію (молоко та сметану) в заклади торгівлі. З вершків (їх доставляли по-різному, навіть дизель-потягом з Майдан-Вильського приймального пункту) виготовляли масло. Для потреб Москви сушили казеїн. Особливо запам'яталось, як після війни робили морозиво та збували його у «гільзах» по 10 і 15

кг торговцям. Ті власноруч розфасовували його у вафельні стаканчики.

Шепетівчанка Валентина Йосипівна Захарова влаштувалася на маслозавод після закінчення харчового інституту 40 років тому. Пригадує, як у хрущовську добу працівники молочного цеху ще вручну наливали молоко, кефір та кисле молоко в скляні півлітрові пляшки зі шлангів.

— Пляшки з молоком, — уточнює пані Валентина, — закривали кружальцями з картону. Традиційний асортимент доповнювали доволі незвичні, як для сучасних реалій, продукти, наприклад, молоко з вітаміном С, сиркова маса.

Серйозна реконструкція підприємства відбулася в 1969—1973 роках. Молочний цех тоді перенесли в інше місце і значно розширили. Ще два істотно реконструювали.

Валентина Йосипівна доповнює:

— Використані пляшки від молока, які повертали нам магазини, у спеціальному пристрої оброблялися розчином каустичної соди. Спершу вони там замочувалися, потім — милися, далі — полоскалися. Спеціальний «барaban» надівав на кожну наповнену пляшку кришечку з фольги певного кольору: білого — на пляшку з молоком, білого з зеленим — на 1%-ий кефір, зеленого — на кефір 3,2%-ий, малинового — на ряжанку.

«Хімії» в 70-х роках у продукцію не додавали, тому термін зберігання молока та кефіру становив всього 36 годин, сметани — 72 години.

— Морозиво («Вершкове», «Молочне», 10- і 15-процентний «Пломбір», з яблучним та полуничним наповнювачами, знежирене) ми робили вручну, — додає пані Валентина. — Спершу молоко заливали у так звані ванни тривалої пастеризації (місткістю 1,2 тонни кожна), далі додавали цукор і крохмаль. Вимішували цю масу міксером і охолоджували. Далі напівфабрикат «дозрівав» у «танках» — двотонних ємностях. Речовину пропускали по трубах крізь фризери. Там вона насичувалася повітрям. Нарешті, готову масу розливали у 100-грамові форми, зроблені з нержавіючої сталі. Вставляли дерев'яні палички у кожну з формочок і миттєво «заморожували» їх у басейнах з хлористим калієм. Далі вручну загортали кожний стаканчик у пергаментний папірець, пакували їх у картонні ящики і відносили до морозильної камери.

Найбільших темпів виробництва Шепетівський маслозавод досяг у середині 1980-х років: у сезон щодоби там перероблялося по 400—500 тонн молока. Закуповували його у сільськогосподарських підприємств по 12—15 коп. за літр. Були такі колгоспи, що по дві тонни за раз молока здавали. Магазили міста щодоби замовляли десять тонн молока, кілька тонн сметани і сиру, тонну кефіру чи ряжанки. Спробуй не виконати замовлення — міськком партії неодмінно зацікавиться!

— В останнє десятиріччя існування Союзу ми часто експериментували, — пригадує Валентина Йосипівна. — Пробували розливати молоко у «трикутники» з картону фірми «Тетра-пак». Узялися за йогурти. 1984-го почали випускати «Сирок солодкий дитячий з родзинками» (23% жирності) в пергаментній обгортці, на якій були намальовані ведмедики з повітряними кульками. До морозива стали додавати фарбники і наповнювачі. Пам'ятаю, як санстанція заборонила використовувати червоний барвник, а дозволила зелений і жовтий. Яюсь випадково більше ніж потрібно жовтого барвнику потрапило у сир. І що ви думаєте? Від охочих придбати незвичного кольору сир не було відбою! Зате така наша новація, як напій з сироватки жовтого та рожевого кольорів, чомусь не прижилася.

— Коли з'явилася мода на м'яке морозиво, — веде далі Валентина Захарова, — нам запропонували виготовляти його у вигляді сухого порошку, щоб потім розводити водою у міні-фризерах і продавати в кафетеріях. Ми робили три види такого морозива з традиційних інгредієнтів. Купував його і наш місцевий комбінат громадського харчування. Пакували «розчинне» морозиво у мішки.

Окрема тема — виробництво казеїну з перегону. Більшу частину казеїну привозили у вигляді гранул з різних куточків України (Полтавської, Житомирської, Чернігівської, Чернівецької областей), на маслозаводі ці гранули перемелювали і відправляли в мішках вагонами на експорт — до Німеччини, Франції, Японії.

Стабільність у роботі підприємства закінчилася в роки незалежності України. Різко зменшилося поголів'я ВРХ у колгоспах — впали обсяги заготівлі молока. Останнє, а також проблеми в економіці держави згубно вплинули на рентабельність підприємства. Власники намагалися яюсь пристосуватися до нових реалій. Так, на початку 2000-х у молочному цеху спробували робити тверді сири — «Голландський», «Російський», «Пошехонський». Для здешевлення продукції стали її

«розбавляти» рослинними оліями. Та марно, прибутки не покривали витрат, і в 2005 році маслозавод припинив роботу.

Р. С. Якось Валентина Захарова йшла вулицею Некрасова і захотіла зірвати гілочку бузку, що квітне на території ШМЗ. Проте охоронець, якого мабуть найняли нові власники підприємства, не дозволив їй цього зробити.

68.

«Жертвам» кіношних погромів у Шепетівці купували нове житло
Погожого вересневого дня 1972-го до єдиного шепетівського готелю зайшло декілька десятків людей. На цю галасливу компанію – знімальну групу з київської кіностудії ім. Довженка – вже чекали. Впродовж трьох тижнів вони екранізуюватимуть у Шепетівці роман письменника Миколи Островського «Як гартувалася сталь». Загалом до зйомок буде залучено дві тисячі осіб – актори, «масовка», глядачі. В інших містах України – це 20 тисяч. Новий фільм уперше покажуть на центральному телебаченні СРСР у листопаді 1973 року

Режисер Микола Мащенко мріяв відзняти продовження довженківського фільму «Земля». Кінострічці про життя «осучасненого» колгоспника Василя навіть назву студії вигадали: «Земля, ще раз земля». Але плани компартії змінилися. Тому погодився на пропозицію екранізувати «Як гартувалася сталь» – фільму «про молодь двадцятих років для юності семидесятих».

Навесні 1972 року Мащенко планував чотири серії фільму. Влітку вже роздумував про п'ять. У вересні їх стало шість. Вочевидь, мав за що так експериментувати. Радянська влада на «ідеологічні» фільми коштів не жалкувала.

«Топових» акторів режисер шукав серед юнаків та дівчат віком від 16 до 19 років. Упродовж тижня щовечора сидів у кіностудії й вдивлявся в обличчя тих, хто зголосився на «кастинг».

На головну роль – Павки Корчагіна – підійшов 19-річний росіянин Володимир Конкін. Був схожим на Островського обличчям. А ще від його душі струменіло «дивною теплотою» і «суворою ніжністю». Актору було чого радіти: одержав телеграму з Саратова, що дружина Алла народила двох синів-близнят, Ярослава і Святослава.

Кіношну роль дружини Корчагіна, Таї, доручили молодій актрисі Людмилі Терзієвій. Досвідчена акторка Антоніна Лефтії перевтілилася в корчагінську соратницю Риту Устинович. Жухраєм став театрал Костянтин Степанков, до речі, наш земляк, народився неподалік Проскурова (нині — Хмельницький).

Знімальна група розпочала працювати в Шепетівці приблизно в середині вересня 1972 року.

– Зліва від нинішнього центрального входу до ринку стара хата стояла. Кіношники її підпалили. Чую, кричить оператор: «Солярку лий»! Це щоб більше диміла. За якусь хвилину – вже й «жертву погрому» тягнуть по асфальту. Придивився – а то шепетівський перукар Олександр Баренгольд загримований. Довго його вулицею тягали. Потім царапини на животі показував, – згадує про зйомки погрому євреїв 1919-го шепетівський журналіст Іван Скляров.

Кіношники палили дореволюційні хати й в інших місцях вулиці Карла Маркса. Наприклад – за 6-ю аптекою по вул. КІМа (нині вул. Судилківська, на її місці розташований пам'ятник 400-річчю Шепетівки) та коло одноповерхового універмагу (називали його «другим», тепер там меблевий магазин). Власники житла радо погоджувалися на підпал своїх осель. Адже взамін їм безкоштовно надавали нові квартири.

«Штабом» сприяння знімальній групі став міськком комсомолу. Кіношники, коли було терба, дзвонили туди і казали: «Спрямуйте двісті комсомольців на зйомки масових сцен». Або просили: «Потрібна група школярів на допомогу кіногрупі». В масовках знімалися комсомольці шепетівського лісгоспу, працівники локомотивного депо.

Сцену, коли по захопленій петлюрівцями Шепетівці їде підвода зі скрученим колючим дротом радянським комісаром Жухраєм, режисер Машенко «підглянув» у своєму дитинстві:

– Мій старший брат Ваня бачив, як по нашому селу везли комісара. Дріт упивався в його тіло. На ходу чоловіка хльостали канчуками, – згадував Микола Машенко 1976-го.

Епізод арешту Павки Корчагіна після звільнення ним із рук петлюрівців більшовика Жухрая відзняли під стінами Шепетівського цукрокомбінату.

«Свого» Корчагіна Машенко «повертає» до матері щоразу після його контузій та поранень. За силою. Щось подібне режисер теж пережив.

Якось далекого 1937-го мама відвела хворого Миколу до знайомої лікарки у сусіднє містечко. Медичка показала фото кремезного прикордонника:

– Бачите, він теж на сухоти хворів. Залиште сина на півроку. Вилікую!

Мама – в сльози:

– Голубонько! Три сотні яєць не пожалкую!

А пам'ятаєте інший фрагмент фільму «Як гартувалася сталь» — зустріч Павки Корчагіна з матір'ю на дерев'яному містку через річку Гуску? В образі матері знову «вгадується» мама режисера фільму. Вона пропрацювала свинаркою в колгоспі до самої пенсії. Згаданий мостик, до речі, й нині в Шепетівці стоїть.

Численні поїздки Павки Корчагіна (до Боярки та Києва) фільмували на шепетівському залізничному вузлі. Другий режисер фільму «Як гартувалася сталь» Олег Фіалко згадував, як конфліктував із начальником депо:

– Я попросив, щоб колійні працівники надали акторам свої засмальцьовані роби. Той відмовився. Тоді я поїхав до секретаря шепетівської парторганізації жалітися. При мені та жіночка викликала начальника депо. Забрала в нього партійного квитка і поклала до сейфу. «Якщо заважатимете зйомкам, документ цей «перекочує» на засідання парткому», — залізничнику пригрозила.

В кількох серіях кінострічки «їздили» справжні шепетівські паровози.

– Паротяг серії «Э», — шепетівський машиніст електровозів на пенсії *Володимир Сімчук* упізнає один із них у першій серії фільму. — Але погляньте, номеру на будці машиніста немає. Те місце замальоване чорною фарбою.

«Дубові» та «смереківі» колоди, які переносили на плечах по шию в воді герої фільму на Шепетівщині («будували» боярську вузькоколійку), змайстрував бутафорник Віктор Перм'яков.

29 вересня в Шепетівці відзначали день народження Миколи Островського. Отож, Володимира Конкіна запросили виступити на мітинзі біля пам'ятника письменнику. Прийшов туди з «шефом» Миколою Машенком. «До нас приєдналося буквально півміста», — згадував режисер згодом. На урочистостях виступив перший секретар міськкому КПУ товариш Машевський. До речі, пам'ятник Островському в ті часи стояв «на самоті». Поряд новий «республіканський комсомоль-

ський музей» (тепер – обласний музей Миколи Островського) ще зводили. Відкриють новобудову аж в червні 1978-го.

Зйомки фільму в нашому райцентрі тривали до середини жовтня 1973-го. Перед від'їздом режисер Микола Мащенко виступив із подякою городянам. «Нам допомагали більше двох тисяч жителів міста та навколишніх сіл. Серед них – Олена Романюк, Сергій Єльсуков та інші», – сказав на вокзальному пероні. Серед проводжаючих стояв і фотокор шепетівської районної газети Костянтин Білозоров. Напередодні дістав від режисера щедрого подарунка – бобіни з чистою кіноплівкою. Нею заправляв свого редакційного фотоапарата аж п'ять років.

На екрани телеверсія фільму вийшла 7 листопада 1973 року, з нагоди річниці Жовтневої революції. Її та скорочену версію фільму в кінотеатрах переглянули десятки мільйонів людей.

69.

«Яка мати купить своїй дитині оцей мішок, стягнутий нитками?»
За «розвинутого соціалізму», в 1960-і – 70-і роки, купівельна спроможність шепетівчан зростала, тож деяких товарів хронічно не вистачало. Люди вишиковувалися в довгі черги за хустками і хутряними шапками, нейлоновими сорочками та електричними станками для гоління. А ще на Хмельниччині бракувало найнеобхідніших харчів, тож із полиць магазинів розмітали не лише ковбаси чи рибу, але й звичайнісінькі томатну пасту та пшоняну крупу. Найбільш популярні товари або продавали через підприємства та організації – як нагороду чи заохочення – або «діставали по блату»

Купівельна спроможність наших земляків почала перевищувати наявність у торгівельній мережі деяких товарів уже в хрущовські часи.

Приміром, у середині 1950-х із полиць магазинів позникали хустки, особливо наймодніші – з яскраво-червоним квітчастим візерунком. В містах такі головні убори інколи продавалися в галантерейних відділах універмагів, поряд із сумками, чемоданами та скатерками. В сільській місцевості хустками торгували в крамницях мереж споживчих товариств.

1958-го хустки в селі Пліщині навчилися розкуповувати ще до появи в сільмазі. Справа в тому, що посилки з цим крамом надходили на

адресу Пліщинського споживчого товариства поштою, тож як тільки місцеві дізнавалися про надходження нової партії, бігли на пошту й брали її «штурмом», тобто «розмітали» хустки вже там.

«З-під поли» торгували жіночими сукнями зі штучного шовку, літніми костюмами, жіночими та дитячими колготками і навіть спідньою білизною.

Селяни могли придбати ці дефіцити в обмін на курячі яйця. Така послугу надавали ларки на центральному ринку міста. Проте продавці ларків примудрялися одержувати з цього додатковий «навар». Приміром, 1979 року жителька села Городища Тетяна Вельбіцька в одному з ларків придбала в обмін на курячі яйця дві пари дитячих колготок, заплативши за них 7 карб. 30 коп, хоча державна ціна на них становила 4 карб 58 коп. А за імпорту кофту контролер центральної ошадкаси товаришка Ковальчук заплатила 500 курячих яєць + 20 карб, хоча ціна заготівлі одного десятка продукції несучок становила 69 копійок. Із одягом для чоловіків, якщо порівнювати з жіночим, було дещо легше. Ним навіть у нашій області підторгували спеціалізовані крамниці жіночого одягу, як-от «Подольанка», що в місті Хмельницькому. «30% плану магазин виконує за рахунок продажу одягу для чоловіків», – нарікав дописувач газети «Радянське Поділля» 12 вересня 1964-го.

7 червня 1966 року завідувач магазином № 86 взуття відділу робітничого постачання станції Шепетівка-І товаришка Кирилевич нарікала, що існує великий попит на чоловічі, жіночі модельні туфлі, босоніжки, а їх немає.

Утім, була й інша біда – продавці не встигали за мінливою модою. Наприклад, одного разу Шепетівський змішторг закупив в Бресті, Ленінграді та Львові великі партії чоловічих кашкетів та жіночих туфель. Але товарознавці не зогляділися, як на них змінилася мода, відтак цей товар пролежав «мертвим капіталом» на полицях упродовж трьох років поспіль.

А ще в погоні за виконанням щорічних планів місцеві швейні підприємства випускали чимало браку. Фабрика в Кам'янці-Подільському допрацювалася до того, що в першому півріччі 1964 року забракували 100% пошитих там головних уборів, а також велику кількість чоловічих шерстяних костюмів.

«Ось подивіться на цей дитячий костюмчик. Яка мати купить своїй дитині оцей мішок, стягнутий нитками? А чого варті дитячі пальта в

пуд вагою?» – нарікала продавець маазину № 30 Хмельницького міськпромторгу товаришка Матвеева.

Того ж року на Хмельницькій галантарейній фабриці забракували всі дорожні чемодани й господарські сумки.

Також із міських та сільських крамниць у 1960-і – 70-і роки позникали десятки продуктів харчування – свіжозаморожена риба, варені ковбаси, дріжджі, борошно та деякі крупи. Наприклад, 1979-го працівники магазину «Кулінарія» № 6 приховували від покупців у своїй підсобці коробки шоколаду «Асорті», шоколад «Батони», банки з томатною пастою. В підсобках магазинів №№ 15 і 17 відділу робітничого постачання ст. Шепетівки народні контролери познаходили приховані мармелад, шоколадки, пакунки з крохмалем, цигарки «Золоте руно», консервовані перець та помідори. В грицівському кафе «Веселка» з-під поли торгували пшеничною, перловою і манною крупами, горохом та рисом.

Коли зі складів у магазини привозили дефіцитні продукти, продавці з метою одержання додаткової вигоди навчилися реалізовувати їх із «доважком» – товарами, термін зберігання яких закінчувався чи які перебували в некондиційному стані. Наприклад, у селі Несторівця заклад торгівлі Дунаєвської райспоживспілки пропонував покупцям до хліба та риби придбати ще й лотерейного квитка.

В Шепетівці були часи, коли з продажу зникала навіть звичайнісінька мінеральна вода, щоправда – місцевого виробництва. Тож із нагоди 60-річчя з дня народження Миколи Островського цех мінеральної води місцевого харчокомбінату взяв на себе зобов'язання підвищувати темп виробництва «Шепетівської мінеральної води» з 3 млн пляшок у 1963 році до 6 млн у наступному.

Втім, у зазначений період часу в продажу з'являлися товари, яких, виявляється, раніше ніхто не використовував і не споживав. Один із них – ...шампунь. «Призначається для сухої і жирної шкіри. Як його вживати? Дуже просто. На замочене водою волосся наливаєте декілька краплин шампуня і змиваєте водою. Потім знову наливаєте шампунь і розмилюєте його до появи великої кількості піни. Після цього волосся треба промити в чистій воді. Ціна флакончика – 35 копійок», – так рекламував новий «чудодійний засіб» для миття волосся Шепетівський змішторг кількадесят років тому.

Рейсові автобуси на залізничному вокзалі «втікали» від пасажирів
Наприкінці 1970-х громадський транспорт хоч і працював допізна, але часто вибивався з графіку. На все місто працювало два автомобіля таксі, тож люди, чий потяг прибував на залізничний вокзал уночі, влаштовували за ними справжнє «полювання»

Давним-давно нашим містом їздили не звичні тепер автобуси чи маршрутки, а брички. Візники обслуговували єдиний «маршрут» — від залізничного вокзалу до центру міста (приблизно туди, де тепер знаходяться райвідділ міліції та друкарня). Шлях у центр пролягав через заболочені місцини, порослі соснами та дубами. На місці сучасних вулиць Карла Маркса та проспекта Миру стридали зайці та кумкали жаби.

Якщо влітку пасажири бричок милувалися краєвидами розкішної волинської природи, то восени й у зимову відлигу страждали від бруду. «Шкіряне сидіння від колісного мастила аж блищить. Ноги в рідкому бруді бовтаються. Всього кілька разів на вокзал проїхався, а на пальті вже масні плями», – ділився враженнями від поїздки до ст. Шепетівка читач газети «Земская мысль» майже сто років тому.

Перші автобуси центральними вулицями міста почали курсувати в 1930-х роках. Пізніше, в хрущовські часи, так званий Шепетівський автопарк уже забезпечував систематичний рух громадського транспорту щонайменше в п'яти напрямках.

Приміром, маршрут автобуса «Кільцевий» починався біля залізничного вокзалу і пролягав кількома міськими вулицями. Квитки пасажирам видавав кондуктор, щоправда не завжди в салоні. Часто на зупинках ставав у дверях і оголошував: «Громадяни пасажири, купуйте квитки, не чекаючи нагадування! За безбілетний проїзд – штраф!».

Інший популярний маршрут, як і тепер, сполучав залізничний вокзал із селом Судилковом. Директорові автопарку товаришеві Миську повсякчас діставалося на горіхи за постійні порушення графіка руху. Причина – автобуси часто затримувалися на переїзді неподалік станції Шепетівки-Подільської. Громадськість клопоталася про виділення асигнувань на спорудження містка-переїзду. І його таки збудували, в 1973-му. Зараз цього моста називають «судилківським».

Наприкінці 70-х єдиним перевізником у місті було АТП-22043. Частенько воно впроваджувало різні новації. Якось водії почали оголошу-

вати по мікрофону кожну зупинку. Але експеримент не прижився. Далі перейшли на самообслуговування — пасажери власноруч компостували квитки. Без кондукторів завелося чимало «зайців», а дехто з тих, хто добровільно купував квиток, при виході передавав його іншим бажаячим проїхатися. Тому кондукторів у салони швидко повернули.

А ще в липні 1978 року на околиці Шепетівки запрацювала «нова світла будова зі скла і залізобетону» – автовокзал. Туди новозбудованим проспектом Миру пустили маршрут № 5. Часто діти сідали на цей автобус і їхали до кінцевої зупинки «на екскурсію». Це зараз вигляд автовокзалу жакхливий, а тоді шепетівчан вражали тамтешні зали чекання, кафе, сучасний диспетчерський пункт. Також проектом новобудови передбачалися кімната матері та дитини, пошта, опорний пункт міліції, кухня.

До речі, тодішні автобуси, що курсували Шепетівкою, вироблялися переважно з деталей вітчизняного виробництва. Мабуть тому часто ламалися. В одних провалювалася підлога, в інших — давало збої рульове управління та механізми для очищення скла. Також автотранспортникам бракувало колісних скатів. Зрештою, не вистачало й самих водіїв, хоча шоферів для АТП нашого міста спеціально готувала Славутська автошкола.

Сьогодні це видається дивним, але тридцять п'ять років тому деякі шофери намагалися навмисне порушувати графік, щоб не везти надто багато пасажирів. Наприклад, водій автобуса № 1 «Залізничний вокзал – Судилків», що за графіком мав вирушати з вокзалу о 22:25, «тікав» на п'ять хвилин раніше, бо о 22:20 на станцію прибувала переповнена пасажирами остання електричка зі Здолбунова.

А якими були наші бабусі та дідусі в ролі пасажирів? Перш за все — дуже спостережливими. Коли в салоні «одиночки» чи «п'ятірки» траплялася нестандартна ситуація, вже завтра про неї гомоніло все місто. Так, одного разу в автобусі, за кермом якого сидів водій Шнайдерман, зчинили дебош четверо любителів хильнути. Пригода сталася на вул. Привокзальній, між зупинками «Депо» і «Привокзальна площа». Платити за проїзд чоловіки не захотіли, а натомість почали чіплятися до пасажирів. Водій зупинив транспортний засіб і попросив «веселунів» вийти геть. Ті затихли, але не вийшли. Дочекалися, поки автобус рушив, – і знову за своє. Тоді вирішив втрутитися пасажир товариш Белий — секретар парторганізації локомотивного депо ст. Шепетівка.

Зробив зауваження. Але «веселуни» відповіли йому добірною лайкою. Причому так, що мусив вийти на зупинці «Привокзальна площа». Хулігани рушили слідом. Тоді парторг вскочив на ходу автобуса в задні двері. Доїхав до вокзалу і поскаржився на молодиків черговому міліціонерові. Той знайшов дебоширів і попросив «пройти». Але хулігани його побили. Один із них ударив правоохоронця ногою, забіг до Клубу залізничників і там теж зчинив розгاردіяш. На щастя, ніхто серйозно не постраждав. А із любителями хильнути розібрався товариський суд.

Іншого пильного пасажира міського автобуса — Петра Зайця — вразив зовнішній вигляд 20-річного юнака, що сидів поруч: «Злипле волосся стріхою звисало на комір розцяцькованої теніски. Ріденькі бачки, відпущені аж до щелепів, ріденькі вуса. На шиї — ланцюжок, зав'язаний на зашморг. До чорних штанів від колін пришиті колошви рудого кольору. Напевне, зроблені з наволочки для подушок, бо ширші за всі штани міста. Правда, на штанях були акуратно випрасувані рубчики, які своєю вишуканістю привертали увагу пасажирів автобуса».

Письменника Василя Кравчука з Ізяслава в 1971 році настільки здивувала оригінальна зовнішність пасажира, що аж навіть написав тематичну гумореску «Модник»:

*Заріс хлопчисько як вівця
Є борода – нема лиця.
Гурчить транзистор у руках
І вітер свище у думках
Хоч на плечах і є макітра
Та в тій макітрі – лиш повітря...*

Якихось три-чотири десятиріччя тому автобусному сполученню в Шепетівці як різновидові громадського транспорту альтернативи майже не існувало. На вулицях міста «Москвичі», «Запорожці» та інші легковики часто не їздили, бо ще вважалися розкішною, а не буденними засобами пересування. Таксі теж бракувало — в 60-х люди, чий потяг прибував до залізничного вокзалу вночі, навіть влаштовували за ними «погоні». Щоправда, любителям поїздок «із вітерцем» пропонувалася альтернатива — взяти напрокат мотоцикл. Послугу надавав Шепетівський комбінат побутового обслуговування. Проте, траплялося, люди орендували «залізного коня» на три дні, а віддава-

ли, як-от викладач автоклубу райкому ДТСААФ, через півроку, бо потрапляли в аварії.

71.

У липні 1979-го шепетівські футболісти «розгромили» слаутчан із рахунком 8:0

Влітку в «радянській» Шепетівці було багато місць для змістовного проведення дозвілля. Сотні містян ходили на міський стадіон вболівати за місцеві футбольні команди. Тисячі людей залюбки відвідували кафе, кінотеатри, міський парк культури та відпочинку. А дехто просто сидів у «холодку» й попивав мінералку чи ситро місцевого виробництва

В дореволюційній Шепетівці чи не єдиним місцем культурного відпочинку був «біограф». За версією газети «Шлях Жовтня» (один із номерів за 1939 рік), там «давалися дешеві, безмістовні, туманні картини», а також працювала невеличка бібліотека. Згодом радянська влада намагалася урізноманітнювати дозвілля містян, але її задуми «не встигали» за можливостями.

Приміром, наприкінці 1930-х років у міському парку ім. Котіка було вирішено спорудити спеціальну вишку для спуску на парашуті. Проте цей новий атракціон не добудували через нестачу цегли та бетону.

Нічим закінчився й інший цікавий задум — заохотити відвідувачів шепетівського кінотеатру ім. Держинського до читання свіжої преси. Так, у 1940-му педагог Н. із дружиною, з якою щойно побрався, прийшли у кінотеатр за годину до початку фільму. Чоловік запропонував коханій «убити» час, граючи в шахи.

— Товаришко, дозвольте шахмати», — звернувся він до робітниці кінотеатру.

— Немає!, — відрубала та.

— Тоді дайте доміно, — попросив педагог.

— Немає! — знову почув у відповідь, — читайте журнали!

— Але ж вони всі старі, за минулий рік!, — спантеличено вигукнув товариш Н.

Пізніше, за хрущовських часів, влада міста спробувала перетворити на «казку» парк культури і відпочинку біля теперішнього стадіону. Певний час він справді «заворожував красою різноманітних клумб, яскраво оформлених алей, атракціонів, танцмайданчика. Був літній театр, озера», — згадувала жителька райцентру Євдокія Кашина. Працював і літній кінотеатр на 500 місць. Але вже наприкінці 1960-х інтер'єр парку почав погіршуватися. Занепали клумби, перестали милувати око алеї.

Анекдотична історія сталася з автоматами із продажу газованої води. 9 таких машин на суму 12 тисяч карбованців придбав для міста Шепетівський змішторг у 1962 році. Але до жовтневих свят усі вони повиходили з ладу. Чому? Бо чоловіка, який їх обслуговував, змусили написати заяву про звільнення за власним бажанням. Мовляв, хоч і маєш золоті руки, але без диплома. Наступник цього механіка документ про освіту мав, але ремонтувати нове обладнання ще не навчився. Тож воно і зіпсувалося.

Багатьох у липневу та серпневу спеку рятували місцеві безалкогольні напої. Промислове виробництво мінералки та ситра в місті Шепетівці налагодили ще в середині 1930-х років. Обсяги виробництва постійно зростали: якщо в сезон 1937-го випускалося 600 тисяч пляшок мінеральної води, то вже в 1963-му — три мільйони (!) пляшок. Однак, при всьому цьому в кафе міста часто не бажали продавати безалкогольні напої на розлив.

Ось який діалог відбувся в буфеті станції Шепетівка I між чоловіком, який прагнув утамувати спрагу, й продавцем улітку 1938 року:

— Дайте, прошу, стакан ситра!

— Не можна. Цілу пляшку беріть.

— Мені не потрібна пляшка. Вона коштує 68 копійок. Мені треба напитися за 10—15 копійок.

— Не можна, купуйте пляшку.

А ще в радянські часи людними місцинами нашого міста походжали продавці з морозивом шепетівського виробництва. Візочки з написом: «Укрптицепром. Мороженое» бачили скрізь — у парку ім. Котіка, біля кіно, на вулицях. Утім, шепетівчан дратував зовнішній вигляд цих продавців, бо деякі з них вдягалися неохайно.

Зате кожної теплої пори року Шепетівка славилася своєю «індустрією футболу». Кожні вихідні, особливо влітку, трибуни стадіону біля міського парку, балкони сусідніх 5-поверхівок і міцні гілки дерев обабіч

«вгиналися» від чоловіків та хлопців, які голосно вболівали за свої улюблені команди. В 1970-х, приміром, у нашому місті добре грали у футбол дві команди — «Темп» і «Корчагінець». Перша з них успішно виступала в першості Хмельницької області серед команд другої групи. А влітку 1979 року шепетівський «Корчагінець» навіть лідирував у першій групі. Тоді в ньому грали такі відомі футболісти як Володимир Вольський, Володимир Сташук (капітан команди), Василь Карагодов, Олександр Никонов (нападник), Віктор Кушко (гравець середньої ланки), Сергій Никонов (гравець середньої ланки), Микола Шпунтенко (воротар). У неділю, 8 липня, футболісти «Корчагіня» на міському стадіоні «Локомотив» у кубковому матчі зі славуцьким клубом «Будівельник» розгромили його з рахунком 8:0.

72.

Перший жовто-блакитний прапор над райradoю провисів менше доби

1991 року було проголошено Акт про державний суверенітет України. Відтоді вже виросло нове покоління шепетівчан. Одні свого часу щиро прагнули розпаду Союзу, інші – й надалі міцно «тримаються» за його ідеї. 89-річна пенсіонерка Галина Наконечна і 56-річний депутат міськради Богдан Одуд – шепетівчани, які не просто агітували, але й боролися за соборну Українську державу

— Я вперше стала свідком проголошення самостійності України в 17 років, — інтригує 89-річна шепетівчанка Галина Наконечна. — Якби ви знали, як в моєму рідному селі Іванківцях, що в Лановецькому районі на Тернопіллі, раділи цьому святу!

Пані Галина має на увазі реакцію односельців на проголошення Акту відновлення Української Держави в окупованих німецькими військами західноукраїнських землях 30 червня 1941-го. Звістка про це надійшла до Іванківців по дротовому радіо. Галина, учениця Тернопільської гімназії, якраз перебувала в селі на канікулах.

— Пам'ятаю, вибігла з хати, — не стримує емоцій бабуся, — і мерщій до сусідів. А вони — Гарасим Негода і Іван Наконечний (мій двоюрідний брат) — поспішають до мене. Обійнялися, розцілувалися.

Але були й такі, хто не вірив, що незалежність від німецької влади можлива. Інтуїція скептиків не підвела. Німці скасували Акт і заареш-

тували оунівське керівництво в Західній Україні. Тоді Галина Наконечна пішла в підпілля ОУН. Як каже жінка, щоб боротися і з німцями, і з «совітами».

Там Галина Мелетіївна разом із іншими дівчатами забезпечували українським повстанцям «тил»: шили білизну, нарізали бинти, в'язали шарфики, «навушники», шапки, прали одяг, варили їжу. На ліки для поранених збирали в лісі коріння валеріани, виготовляли іхтіолову мазь, діставали в людей «первак».

— Уявляєте, навіть у хаті командира куреня Івана Климишина-«Крука» побувала, — розповідає пані Галина. — Німці так його боялися його підрозділу, що коли під час бою хтось вигукне «Крук!», то вони одразу «Крук! Крук!» верещать — і мерщій урізнобіч навтьоки! У 1945-й жінка перебувала на Кременеччині. Там її, бандерівку-«поштарку», яка розносила між повстанцями кореспонденцію, заарештував радянський винищувальний батальйон. Далі — суд, 12-річна «каторга» у Воркуті.

На засланні брала участь у спорудженні залізобетонного моста через річку, прокладанні залізниці у зцементованій вічною мерзлотою тайзі. Хоча працювала по дванадцять годин щодня, годували мішанкою з рапсу і турнепсу, також давали «шрапнель» (черпачок ячмінної каші чи вівсянки), на свята — рибу.

Теж у 1950-х в Воркуті трудилися й інші земляки пані Галини – з Тернопільщини, але з іншого, Монастирського району. Відбували терміни, як і пані Галина, за націоналістичну діяльність. У родині Одудів у 1957-го народився син Богдан. Згодом Галина Наконечна і Богдан Одуд повернулися в рідну Тернопільщину. Але КДБ почало «ставити палки в колеса». Про минуле батьків розповів Богдан Михайлович Одуд, депутат Шепетівської міськради .

— З відміткою в паспорті «Воркута» ні роботи не давали, ні на батьківщині не прописували.

Після довгих поневірянь воркутинці «осіли» в Шепетівці. Галина Наконечна переїхала сюди 1970-го з чоловіком та донькою. Влаштувалася на завод «Комуніст» старшою табельницею, потім здобула фах бухгалтера. Богдан Одуд перебрався з дружиною та дітьми на початку 80-х. Придбав хату, пішов працювати в Шепетівський навчально-виробничий комбінат. З перших років Перебудови колишні воркутинці (а жило їх у нашому місті загалом до семидесяти сімей!) активно долучилися до боротьби за незалежність України.

– 1989-го з чоловіком Володимиром їздили до Нетішина на мітинг проти спорудження Хмельницької АЕС, – згадує Галина Наконечна.

– Пам'ятаю, виходимо на станції Кривин. Куди не глянь – повно людей: з Рівненщини, Тернопільщини, Хмельниччини. Стоїть і автобус з міліцією. Чоловіки в погонах пильнують, щоб ніхто не піднімав жовто-блакитних прапорів. Як тільки один із патріотів підняв стяг – кадебіст підбіг і нумо забирати. «Ти хто?» — «гаркнув» прапороносець на чоловіка в штатському. «А ти хто?» — «відповів» той. Тоді мій Володя підбіг до кадебіста і вирвав у нього з рук жовто-блакитного прапора. Далі сформувалася колона і ми вирушили пішки «на Нетішин».

– До столиці атомників тоді з'їхалося більше десяти тисяч людей, – додає Богдан Михайлович. – Серед них — працівники шепетівського заводу «Комуніст», організовані головою профкому Миколою Зайчуком, люди із заводу культиваторів на чолі з проформом Юрієм Гаврилюком. Саме тоді над нетішинським стадіоном вперше в радянській Хмельниччині замайоріли жовто-блакитні знамена.

– Місцевих нетішинців попередили, що це «бандерівці приїхали, бандити». Люди стояли на балконах і на нас дивилися з підозрою. Ми їм кричимо: «Ми ж не бандити!». Дійшли до футбольного поля, а при вході якісь молодики кричать: «Бандери!» Ми їм у відповідь: «Сталіністи!» Вони кинулися відбирати прапори. А ми не віддаємо!

Того ж 1989 року перший жовто-блакитний прапор замайорів і над містом Шепетівкою.

– Вже не секрет, – каже пан Богдан, – що його почепив на даху будинку Шепетівської райради наш земляк Ігор Балда. Заліз туди по пожежній драбині. До речі, Ігор теж народився в родині репресованих у Воркуті. Наступного ранку прапор зняли, а пожежну драбину «підкоротили» на три поверхи.

Влітку 1991-го вся країна розпочала підготовку до відзначення першої річниці з дня прийняття Декларації про незалежність Верховною Радою УРСР. Але шепетівські патріоти вирішили відсвяткувати 16 липня за власним сценарієм.

– На подвір'ї Павла Кравчука на вулиці Ватутіна – розповідає Богдан Одуд, – ми заздалегідь вилили з бетону масивну «тумбу», до півтора метру висотою й з отвором для флагштоку. 15 липня десь о 23-ій годині готовий виріб із п'ятьма побратимами навантажили на воза. Але зрозуміли, що коні його не потягнуть. Отож, зловили вантажівку-попутку, тумбу по дошках на неї затягли. Як під'їхали до п'ятої шко-

ли, кажу шоферу в кабіні: «Тепер гасить фари, будемо їхати потихеньку». Той поплотнів і відповідає російською: «Ребята, вы наверное из Народного Руха». Кажу: «Да, поехали». Шофер їде і бурмоче: «Ну и влип я, шланг». Привезли тумбу і сховали під ялиною біля краєзнавчого музею.

– Зранку 16 липня – офіційне засідання в міському Будинку культури з нагоди річниці Декларації. Зібралася повна зала людей. На сцені – депутат Верховної Ради Тарас Нагулко, перший секретар міськкому партії Володимир Таган, інші шановні особи. Та недовго урочистості тривали за сценарієм влади. Неочікувано для посадовців пан Тарас закликав усіх зі сцени вирушати на освячення жовто-блакитного прапора до церкви біля цукрокомбінату.

Полотнище винесли на вулицю сини Богдана Одуда, Ярослав і Михайло, а також Тарас і Настя – діти його куми. За дітьми Галина, дружина пана Богдана, несла ікону. Позаду процесії крокував з мегафоном у руці активіст Юрій Гаврилюк – закликав містян прийти на церемонію підняття прапора після його освячення отцем Качанівським. За «делегацією» прилаштувалася і невідома чорна «Волга».

Ще не всі чиновники встигли розійтися з Будинку культури, а молоді чоловіки вже копали яму для тумби — Ігор Балда (тепер – уже виїхав із Шепетівки), Петро Федорко (нині — член ВО «Свобода»), Андрій Артерчук (згодом очолював шепетівську організацію НРУ), Павло Кравчук, інші патріоти. Близько 13-ї прапора було піднято. Тумбу вкопали так глибоко та надійно, що досі на ній майорить прапор України.

До речі, прапор біля краєзнавчого музею аж до 2002 року міська влада не мінjala, вважала «не своїм». Лише кілька років тому справжніх «власників» запитали на одному із засідань міськради, чи можна трішки збільшити флагшток. Виявляється, це «зверху» така вказівка надійшла.

73.

Закривавлений прапор, який «пам'ятає» наш край

Автор цієї несподіваної у 2015 році знахідки — працівник Національного музею історії України. Нещодавно перебирав картки фонду тканин. На одній із них прочитав: «Флаг українсько-німецьких націоналістів». Зацікавився й терміново замовив експонат зі запасників.

Коли прапор принесли, розібрав на етикетці, що знамено захоплене Кам'янець-Подільським радянським партизанським з'єднанням під час одного з боїв у 1943—1944 роках. Цілком можливо, що подія стала в славуцько-шепетівських лісах або десь по-сусідству

— Зі стовідсотковою вірогідністю стверджувати, з якої конкретно місцини вашого регіону походить цей прапор, ми не можемо, — пояснив нам завідувач відділом історії України ХХ ст. Національного музею історії України, кандидат історичних наук Олександр Ішук. — Судячи з символіки на ньому, виглядає на стяг Організації українських націоналістів мельниківського напрямку. В роки радянсько-німецької війни на Хмельниччині діяло кілька її боївок.

Згадане радянське партизанське з'єднання ім. Михайлова (в 1943-му ще було загonom) активно пересувалося північними теренами Хмельниччини та Південною Рівненщиною. Неодноразово вступало в сутички з нацистами. Втім, не «минало боком» і тих, хто боровся проти німецьких окупантів і радянської влади — українських націоналістів.

Приміром, шепетівчанка Галина Наконечна згадувала, що курінь УПА на чолі з її земляком Іваном Климишиним-«Круком» в 1943 році брав участь у сутичках із загonom радянських партизанів ім. Михайлова. А в ніч на 12 травня 1944-го за кілька кілометрів від села Стригани Славуцького району з'єднання ім. Михайлова звело бій із представниками куреня УПА Михайла Кондрася-«Великана».

Отож, десь за схожих обставин блакитно-жовтий стяг і потрапив до радянських партизанів. Але яким чином він потім опинився в колекції Національного музею історії України?

— 1947-го в столиці проходила виставка трофеїв, зброї та символіки, здобутих радянською владою в нацистів. За задумом, мали бути продемонстровані успіхи Робітничо-Селянської Червоної Армії та партизанів у війні. Тодішня офіційна пропаганда намагалася подавати боротьбу ОУН як ворожу. У підписі до українського прапору на виставці значилося: «Флаг украинско-немецких националистов». Після завершення виставки стяг за актом № 2679 передали до нашого музею. Далі цей експонат, певно з політичних міркувань, у експозиції не виставлявся. Лише в 1979 році його зареєстрували й описали. Співробітник музею В. Мамуля у книзі надходжень зазначив таке: «Прапор українсько-німецьких націоналістів, жовто-блакитний, в центрі жовтими шовковими нитками вишито тризубець. На етикетці напис —

захоплений у бою партизанами Кам'янець-Подільського з'єднання в 1943—1944 роках. Період Великої вітчизняної війни. Бавовняна тканина. У лівому верхньому кутку є коричнева пляма крові», — розповів Олександр Ішук.

Подальші дослідження істориків, відкриття та вивчення архівів, дозволять встановити імена та прізвища людей, які загинули з цим прапором у боротьбі за вільну, незалежну Україну на Хмельниччині.

74.

**Непомітна «легенда» суботнього ринку —
дідусь Олександр Сіваковський**

Цього чоловіка, мабуть, бачив кожен шепетівчанин, але навряд чи комусь відомо його ім'я. Олександр Сіваковський, як сам зізнається, — комерсант від природи. Торгувати на базарі почав ще з дитинства. Чого тільки не продавав — чорниці, ліхтарики, батарейки, зошити... Нині чоловік вже давно на пенсії, але щосуботи, і в спеку і в холод, на ринок по Проспекті Миру поспішає. Однією рукою на дерев'яний костур спирається, з-під іншої пучечки лісового багна та березові віники видніються. Багатьом базарувальникам до нехитрих товарів дідуся, як і до його самого — байдуже. Проте чоловік не сердиться: зазирає до яток, посміхається, намагається з продавцями заговорити, обмінятися думками про те-се

— Моє справжнє прізвище — Сіваковський. Але в радянські часи паспортистка його переінакшила. Став «Сіваковським», — починає пан Олександр. Розмовляємо з ним на лавочці біля магазину побутової електроніки в центрі міста. — Я народився в Шепетівці далекого 1927 року. Батько Леонтій Михайлович після закінчення місцевої школи працював лісником на Славутчині. Мама, полька за національністю, освіти не здобула ніякої. Заробляла пранням білизни заможних панянок.

Родина жила скромно, тож мусив Олександр шукати підробітків іще школярем.

— На ставах сіл Городища й Красносілки ламав «галки» (вершечки очерету). Ніс їх продавати на шепетівську вулицю Карла Маркса. За одну «галку» від 2 до 5 копійок правив. Тож на морозиво та «походе-

ньки» до кінотеатру заробляв, — розповідає про перший у житті «бізнес» Олександр Леонтійович.

Далі для збуту на ринку почав збирати лісові ягоди та гриби. В лісі під селом Кам'янкою на Славутчині чоловіка застав початок Великої Вітчизняної війни:

— Пам'ятаю, вийшов із лісу на дорогу Славута—Шепетівка. А там — колона з німецьких танків і вантажівок вишикувалася. Якийсь танкіст махає мені рукою, просить підійти. На мою склянку, повну чорниць, киває. І що ви думаєте — дає за неї німецьку марку. На ті часи — вельми пристойні гроші, як-не-як, а ціна п'яти хлібин!

У роки нацистської окупації чоловіка на фронт не забрали через стан здоров'я. Заробляв на життя, базаруючи на центральному ринку Шепетівки. Продавав лампочки до ліхтариків, батарейки, шпильки, булавки, цвяшки, соду, сіль, десятки інших ходових товарів.

— Електрика ще не набула масового поширення, як тепер, тож люди підсвічували собі, вдосвіта чи ввечері, ліхтариками, що жилилися від батарейок. Лампочки до них я купував у німців по 20 коп за штуку, а реалізовував удвічі дорожче, — розкриває іншу комерційну «таємницю» пан Олександр.

Чоловіка дивує, що нині продавці-«базарники» з покупцями майже не торгуються. В 1940-х на базарі частіше обмінювалися товарами, ніж купували їх. А функцію валюти – теперішніх доларів чи євро — виконували... курячі яйця.

— Велику коробку сірників (у кожній — по 60 шт.) обмінював у селі на два яйця. Ніс їх німцям. Ті давали за них уже дві коробки сірників. Ось так і «крутився», заробляючи на хліб, — пригадує *дідусь*. — До речі, стільки ж, два яйця, коштував один шкільний зошит.

Олександр Леонтійович — у захопленні від одягу, в який вбирається сучасна молодь. Зізнається: раніше схожі за якістю «наряди» одягав тільки на великі свята.

На базарі продавалося конопляне полотно. З нього люди шили собі сорочки та штани. Також «на ура» розкупували білизну з п'ятого військового містечка. Час від часу її звідти «списували» і вона опинялася на базарі. А ще на ринку можна було придбати кожухи з баранячих шкір, якими торгували молдавські цигани.

— Приїжджали в Шепетівку на базар цілими таборами. Свої стоянки облаштовували на виїзді з міста в бік Славуті — в лісі або на полі (там, де теперішнє «стрільбище»). Типовий табір складався з 15-20

підвід. На кожній — буда з мішковини. Одного разу зайшов у табір, а жінки саме з міста повернулися. Бачу — підставали з-під спідниць курей, патрають, «розпарюють» над вогнищем – і давай їсти.

Чоловік чітко пам'ятає, як на початку 1944-го, коли відбувалося визволення Шепетівки від нацистів, один із радянських військових позбавив його сусіда-базарувальника, етнічного німця за національність, вигідного підробітку:

— Мешкав я тоді на вул. Левадській (нині — вул. 200-річчя Тараса Шевченка). Бачу, забігає на подвір'я до сусіда, який квашеною капустою на базарі торгував, «особіст», вилазить на бочку з квашениною, скидає штани і давай своє діло робить. Уявляєте, наскільки розлючені на німців тоді були!? А ще, як «червоні» з'явилися, то в усіх сусідів кролі з кліток позникали. Заходить, «Наган» тиче — спробуй не віддай вуханя.

Після радянсько-німецької війни чоловік працював різноробочим на залізниці. Вирішив, що так буде ближче до двоюрідного брата, що в паровозному депо машиністом трудився. А ще підробляв у «Севері» — одному зі залізничних магазинів. Продовжував і на ринку підторговувати.

— На хліб із маргарином вистачало. Тепер теж усе маю, — каже Олександр Леонтійович.

— Чи допікають хвороби? І в чому тасмниця вашого довголіття? — на закінчення запитуємо в чоловіка.

— Ні на що не скаржуся. Може, зі здоров'ям усе гаразд, бо все життя – в русі, – розмірковує дідусь.

Олександр Співаковський одружений не був. Дітей не має.

75.

Старе польське кладовище є, єврейське – також.

А де ж українське?

На щастя, ми ще застали в Шепетівці людей, котрі пам'ятали давній православний цвинтар із дубовими та гранітними хрестами, акуратно обгороджений мурованими стінами із вапнякових брил. Знаходився він, за сучасними орієнтирами, на віддалі однієї автобусної зупинки від Судилківського мосту, між вулицями Кузнечною, Ігоря Ляшенка та Судилківською. Старожили стверджують, що бачили на тому кладовищі могили середини XIX століття

Пошуки хоча б якоїсь інформації про стародавній православний цвинтар у Шепетівці ми розпочали з візиту до трудового архіву виконкому міськради. Там розвели руками, зазначивши, що архівні документи на цю тему відсутні. Втім, оскільки кладовище розташовувалося на місці, де тепер дошкільний навчальний заклад № 5 «Казка», порадили звернутися до управління освіти міськвиконкому. Звідти переадресували до завідуючої згаданої дитячої установи.

— Будинок, у якому тепер ДНЗ «Казка», введений в експлуатацію у 1984 році. Приміщення це зводилося на чистій і розрівняній ділянці землі, — розповіла нам телефоном очільниця дошкільного закладу із 19-річним стажем роботи Людмила Сміховська.

В розмові з пані Людмилою також вдалося довідатися, що працівникам, які займаються благоустроєм садочка, зокрема, висаджують клумби на підвір'ї, ніяких знахідок, які могли б свідчити про колишні поховання, в землі не траплялося.

Втім, нам таки вдалося знайти очевидця, який бачив старі могили неподалік теперішньої вулиці Кузнечної, щоправда, дещо раніше, в 1970-х. Ним виявився перший заступник міського голови Шепетівки Володимир Вихівський.

— Де-не-де височіли півтораметрові масивні хрести з каменю. Пам'ятаю й гранітні плити, два-три склепи. Територія кладовища вже не була обгороджена. Хлопці неподалік у футбол ганяли, — пригадав дитячі роки пан Володимир.

Оскільки вулиця Кузнечна – одна з найдавніших у нашому місті, ми вирішили поспілкуватися з її старожилами.

Пенсіонерка Тетяна живе там із 1973-го. Вона запевнила, що на місці могил давнього православного цвинтаря бачила невисокі горбики, зарослі травною. А ще жінка пригадала кам'яну брилу, «шматок» колишнього склепу, ото й усе.

Інша сусідка пані Тетяни старша. Вона постійно мешкає на Кузнечній із 1931-го.

— На моїх очах на кладовищі, про яке ви говорите, у роки радянсько-німецької війни наші від нацистів у склепах переховувалися. А в 1944 році тут ось, неподалік, німці півсотні радянських солдатів розстріляли й у яму їх, ще живих, вкинули, — розповіла пенсіонерка Раїса Олександрівна.

Того саме дня вдалося поспілкуватися з полковником міліції на пенсії, старожилом Кузнечної Миколою Сеньковим. Хоча поспішав додому,

люб'язно погодився провести нам імпровізовану «екскурсію» місцями стародавніх поховань.

— У другій половині 1940-х років влада запланувала цей цвинтар знести. Згодом запропонувала всім бажаючим допомогу з перенесення праху родичів на нове загальне кладовище за цукрокомбінатом. Чимало хто погодився. Але цвинтар біля моєї вулиці так і не «знесли». Отож, «доживало віку» до кінця, — поділився Микола Петрович.

Також старожил зазначив, що останні поховання на цьому кладовищі датувалися 1920-ми роками. Затим уже на ньому не ховали. «Як це знаю? Сестра у 1933 році померла, потім — материн брат, то їх на інше місце повезли», — уточнив він.

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років пан Микола прислужував священику, який правив у цвинтарній церквіці. Каже, що проскури тримав, кадила носив. Шепетівські віруючі від тієї культової споруди полюбили хресні ходи починати. А на Великдень до неї паски приносили святити.

— В 1936 році нашу дерев'яну церквіцю, площею приблизно вісім на десять метрів, розібрали на будматеріали. Перед її руйнуванням комісія заявила місцевим жителям: «Забирайте все». Потім із тих дерев'яних дощок за вказівкою влади «зліпили» комору, — зазначив Микола Петрович.

Заодно кудись забрали й дзвони із дзвінички навпроти церкви, хоча найбільший до тонни важив. Звонарями (і водночас сторожами цвинтаря) працювали Рудик і Харчук. Перший жив у хаті на початку вулиці Кузнечної, другий — на сусідській вулиці, яка тепер носить ім'я Ігоря Ляшенка.

— Обидві споруди — церква та дзвіниця — стояли на території кладовища, одразу за входом із боку нинішньої вул. Судилківської. До речі, біля церкви було два великих склепи. На одному я був розібрав напис: «Городовников». Склеп-«сусід» теж «мав» прізвище, але я його забув, — сказав старожил. І продовжив: — У 1944-му, коли німецьких нацистів радянські воїни з міста виганяли, то якісь злодії в один із цих склепів залізли й пару чобіт поцупили.

За словами пана Миколи, на цвинтарі найчастіше встановлювалися дерев'яні (дубові) хрести. Багатші ж люди купували хрести, витесані з граніту.

Кладовище оточував мур із товстих вапнякових плит. Цікаво, що елементи «паркану» зі схожих плит зьєрігся в іншому місці Шепетівки —

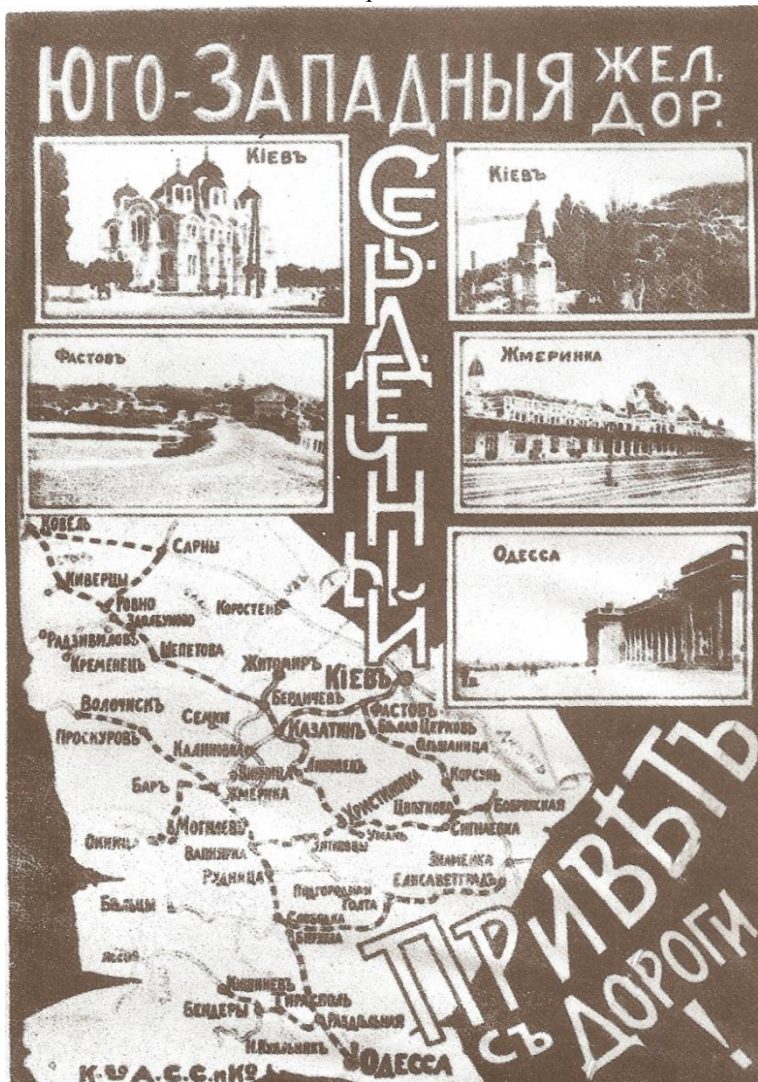
праворуч від колишнього головного входу до єврейського кладовища на «Верховині» (біля вул. Федотова).

Таким чином, на цвинтарі між теперішніми вулицями Кузнечна, Ігоря Ляшенка та Судилківською ховали шепетівчан православного віросповідання у XIX — 20-х роках XX століття.

— А от покійників католицької віри проводжали в останню путь на кладовище з іншого боку Шепетівки, там, де тепер вулиця Шешукова. Мало кому відомо, що воно із німецьким похованням сусідило. Звідки німці в місті взялися? Привезли після «Брусилівського прориву» — однієї з переломних для війська Російської імперії операцій у роки Першої світової війни. Якось я ходив між могил католиків і підрахував, до якого віку колись у середньому люди доживали. Здивувало, що значно менше, ніж тепер. Найдовше — 58-60 років, — підсумував Микола Сеньков.

Ілюстрації

Фото до розділів 1-3

1. Мапа, на якій назва Шепетівки з помилкою.

Ілюстрація з книги О. Прищепи «Міста Волині у другій половині XIX на початку XX ст.» Рівне, 2010 р. С.116

Пасажирське здание на ст. Шепетовка.

1. Так виглядав наш вокзал на початку XX століття

2. Газета, в якій розпочинав свою діяльність літературознавець із Шепетівки Борух Вальбе

3. Старосвітська хатка в с. Городище на Шепетівщині (фото 2016 р.)

3. Фронтон будинку в центрі Шепетівки, спорудженого в 1908 році.

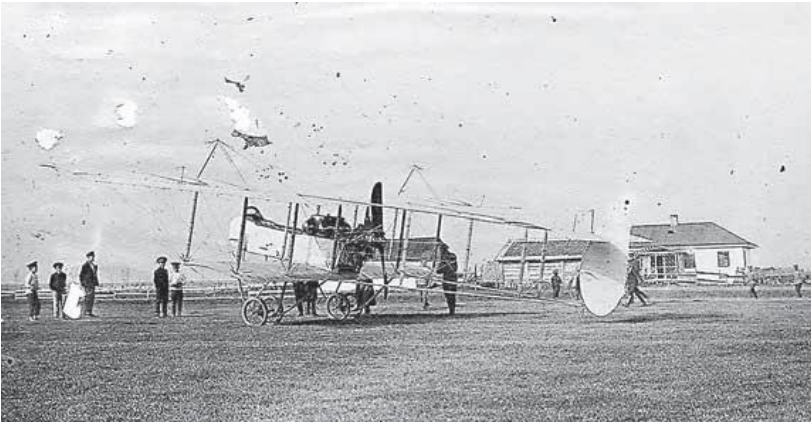

5. Фросина Кукуровська з с. Плесна, до революції працювала в графа Потоцького

6. Йосип Альфред Потоцький — власник шепетівських цукроварень і заядлий мисливець

Фото до розділів 7-9

8. 1915 р. На льотовищі біля Шепетівки

Фото до розділів 10-12

11. Юний залицяльник підкурює папіросу. Фото з журналу «Україна» 1950-х років

Фото до розділів 13-15

15. Фото 1932 року. Хлопчик праворуч — 6-річний Степан Молоток. Стоїть біля тата Якова, який 1919-го в Шепетівці слухав виступ Симона Петлюри

Представники правитель- ства на фронті

На перший день Великодніх Свят Головний отаман Петлюра, разом з заступником голови Ради народніх Міністрів А. М. Ливицьким, емісаром ц. к. партії у. с. р. Аркадієм Степаненко, військовим Міністром Сиротенко і представниками всеукраїнського трудового конгресу Грузинцевим і Скиданом, ввізжав на передові позиції для привітання козаків і передачі святкових подарунків.

Зазначені особи вітали 14-й Миргородський совітський полк, який незадовго перед тим зі зброєю в руках передався на нашу сторону, і тепер спільно з республіканським військом б'ється на фронті проти московських завойовників. На російській мові т. Дивіцький, Степаненко, Грузинцев вітали на ст. Шепетівці частину I-ї совітської армії, яка передалася до нас на Мозирському напрямі. В м. Шепетівці делегація на чолі з отаманом Петлюрою звернулася з привітанням до 3-го січового полку, при чому міністр юстиції т. Ливицький сказав промову такого змісту: «В цей світлий радісний день маю високе щастя і честь щиро вітати Вас од імені Нового Народнього правительства.

15. Інф. «Робітничої газети» від 25 квітня 1919 р. про візит Петлюри в Шепетівку
Фото до розділів 16-18

На Шепетівці.

В понеділок великодний
 Пливе хмара з ліса,
 А я хлопець молоденький
 Оперся на кірса.
     Ох на кірса опираюсь
     Тай думаю думку,
     Не слава, не їв, утомив ся
     Поправляю сумну.
 І все міні привиднуся.
 Мій дім та родина,
 А найбільше від усього
 Молода дівчина.
     Ох, як тяжко мому серцю,
     То ніхто не знає,
     Хиба другий, що в цю пору
     Ця переживає.

На цю хвилю жайворон
 Почав щебетати,
 Я простягнув обі руки
 Став ласки бламати:
     „Ой ти пташку, жайворону,
     На тобі обручку,
     Прошу тебе занеси це
     Дай дівчині в ручку.

Перекажи, я женив ся
 Де Дніпро іграє;
 Поки вона молоденька,
 То хай ще шукає.
     Моя люба, то прегарна,
     Кохана Україна;
     То для мене найгарнійша
     Від усіх дівчина“.

Мих. Панчишин.

16. Прибічник УСС присвятив свою поезію нашій Шепетівці.
 (Опубліковано в газ. «Стрілецька думка»)

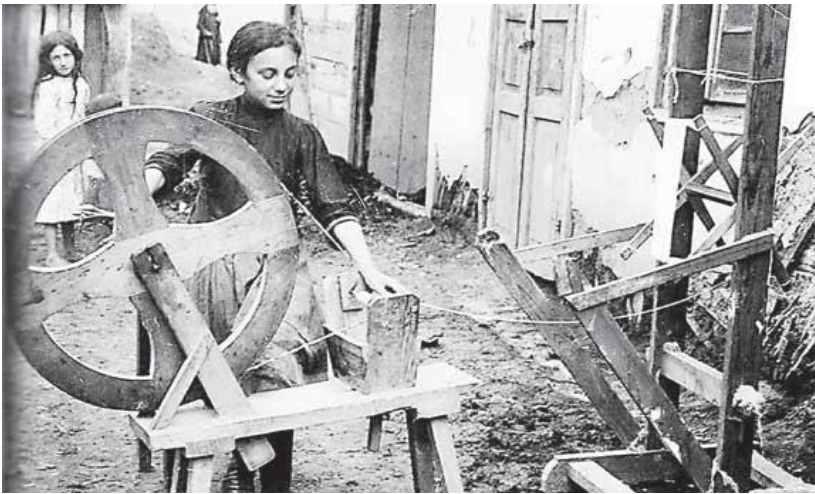

18. Кольорові стрічки в 20-х були джерелом наживи для контрабандистів товарів із Польщі в Україну

Фото до розділів 19-21

19. Знахар. Малюнок Т. Шевченка

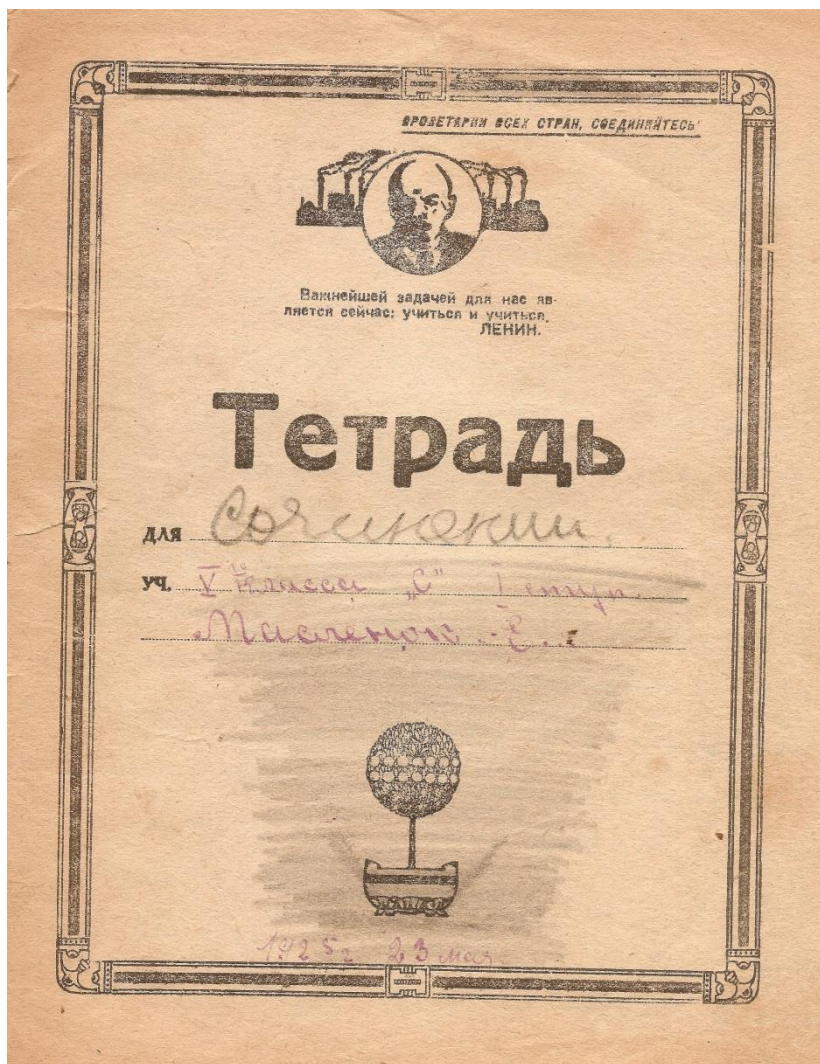
20. 1912 рік, Шепетівка. Працівниця одного з кустарних промислів.

Фото до розділів 22-24

23. Типове авто 1920-х

24. Обкладинка зошита школярки, знайденого в Шепетівці

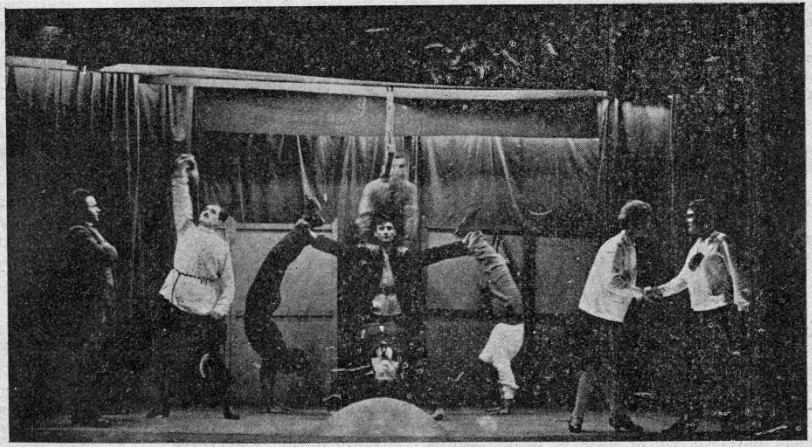

24. Малюнок із зошита школярки 1920-х

Фото до розділів 25-27

25. Типовий грач у ніжний мяч. Фото з ФБ-сторінки Д. Мандзюка

26. Из першого епізоду п'єси "Іржа" Шепетівського театру ім. Блакитного. Постановка режисера Іванченка. 1929 р.

Фото до розділів 28-30

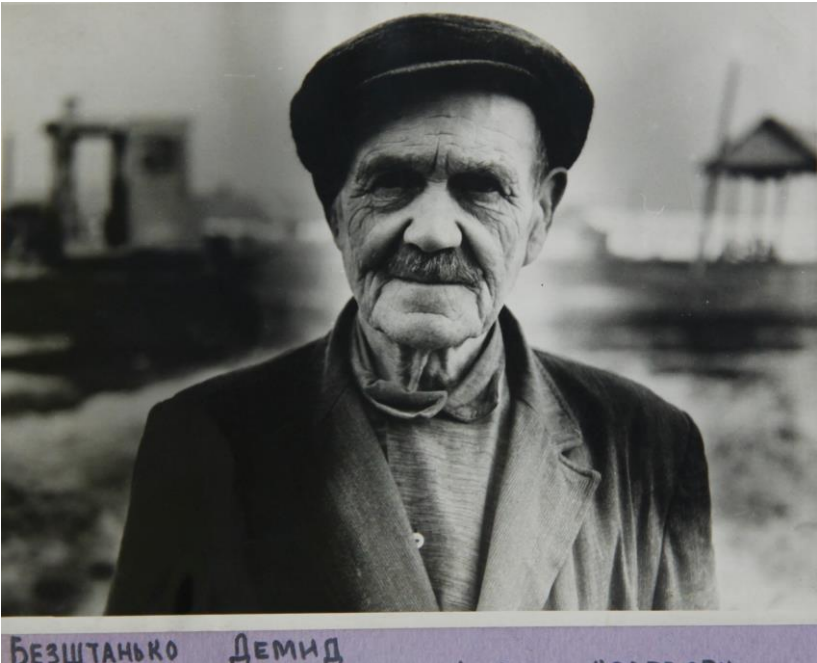

30. Директор Архіву СБУ Ігор Кулик демонструє р-н масових повстань проти колективізації в 1930 р.

31. Шепетівська довгожителька Тетяна Кравчук розповідає про Голодомор 1932-1933 рр.

33. Демид Безштанько — один із перших організаторів колгоспів у Судилкові

Фото до розділів 34-36

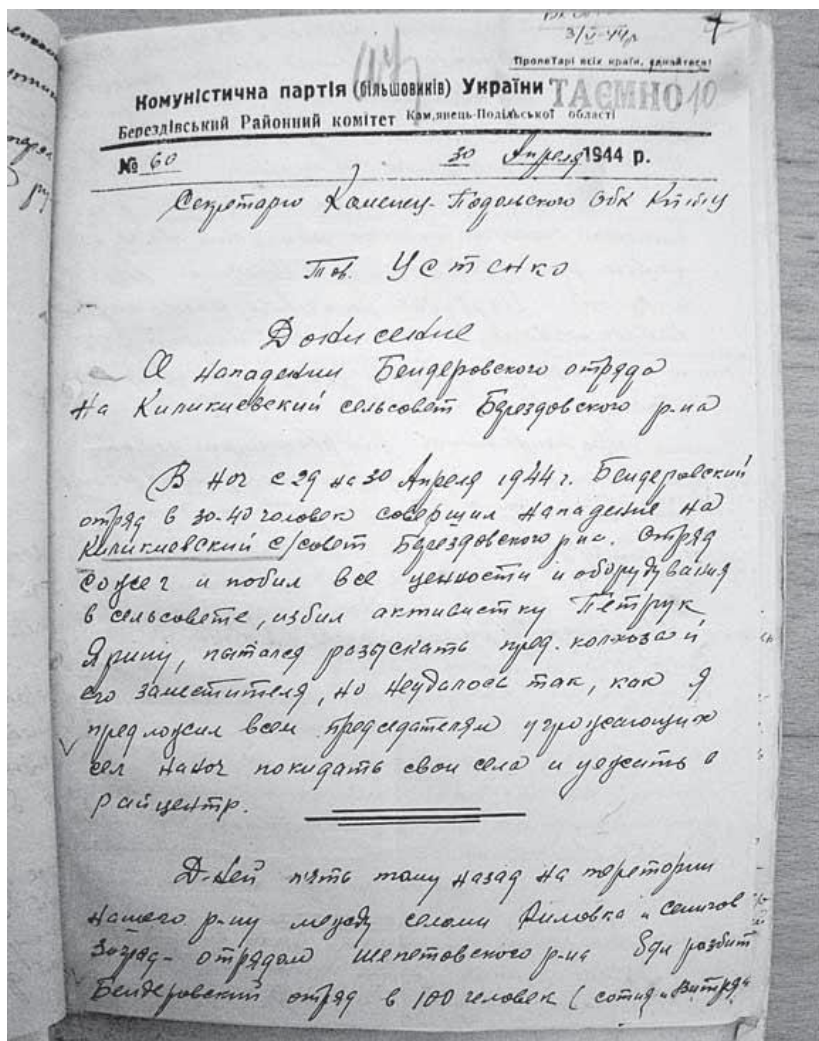
36. В одному з цехів чавуноливарного заводу

Фото до розділів 37-39

37. Переможці велотурніру у Вінницькій області, куди входила і Шепетівка (1937 р.)

Фото до розділів 43-45

44. Свідчення про діяльність УПА на Шепетівщині

45. Фронтний лист

Фото до розділів 46-48

47. 1951 р. Фронтник Володимир Фадейович Ковальчук (ліворуч, сидить на «Студебеккері») з друзями по військовій службі у АЗРСР.

47. Польова сумка фронтвика

46. Кінець 1940-х рр. Спорудження житлового будинку по вул. Залізничній. Фото з музею локомотивного депо

46. Такого бруку 1940-х, як на цій ділянці по вул. Уляни Громової, в Шепетівці вже майже немає

Фото до розділів 52-54

53. 1955 р. 31-річний Володимир Мацишин із дружиною

Фото до розділів 55-57

55. Схожі міні-електростанції колись працювали в с. Городище Шепетівського району та м. Ізяслав

Фото до розділів 58-60

58. Запрошення на святковий вечір з нагоди одруження Ольги та Миколи (с. Судилків, 1965 р.)

58. Шепетівська весільна пара у 1969 р.

КАНДИДАТ У ДЕПУТАТИ РАДИ СОЮЗУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР по Шепетівському виборчому округу № 585

БУДЬОННИЙ Семен Михайлович

Семен Михайлович Будьонний народився 1883 року на хуторі Козюрін, Ростовської області, в сім'ї бідняка. Його юнацькі роки пройшли в повсякденних. Семену Михайловичу довелося працювати на помічників, а також всіх алігетодів батрацтва. В 1904 році він був призваний до царської армії.

З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції Семен Михайлович — активний її учасник, бере участь у створенні Червоної Армії, стає одним з її перших прославлених командирів. Семен Михайлович командував легендарною 1-ю Кінною армією. Його ім'я зв'язане з багатьма перемогами, здобутими радянським народом у роки громадянської війни.

У 1919 році тов. Будьонний вступив до лав Комуністичної партії Радянського Союзу.

З 1923 по 1937 рік тов. Будьонний — помічник Головнокомандуючого по кавалерії, інспектор кавалерії Червоної Армії, член Реввійськрази та член Військової Ради при Наркомі оборони СРСР. В 1935 році Семену Михайловичу Будьонному присвоєно військове звання Маршала Радянського Союзу.

З 1937 по 1940 рік С. М. Будьонний перебуває на посту командуючого військами Московського військового округу, заступника наркома оборони СРСР, а в 1940 року — він перший заступник народного комісара оборони СРСР.

З перших днів Великої Вітчизняної війни партія і уряд доручають Семену Михайловичу пост командуючого Південно-Західним напрямком. В 1942 році його призначають командуючим військами Північно-Кавказького фронту.

З 1943 року тов. Будьонний командує кавалерією Радянської Армії.

Тов. Будьонний — кандидат в члени ЦК ВПРС, депутат і член Президії Верховної Ради Союзу РСР.

Маршал Радянського Союзу Семен Михайлович Будьонний має великі заслуги перед нашою Батьківщиною. Радянський уряд високо оцінив діяльність Семена Михайловича, нагородивши його шістьма орденами Леніна, п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденом Суворова I ступеня та іншими нагородами.

За видатні заслуги в справі створення Збройних Сил СРСР і захисту Радянської держави від ворогів нашої Вітчизни і проявлений при цьому героїзм тов. Бу-

дьонному у лютому 1958 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі Золота Зірка.

Виборці Шепетівського виборчого округу № 585 висунули Семена Михайловича Будьонного кандидатом у депутати Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Округна виборча комісія Шепетівського виборчого округу № 585 зареєструвала Семена Михайловича Будьонного кандидатом у депутати Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

60. Чоловік із будьонівськими вусами в несподіваному образі вершника коня-кукурудзи. Малюнок 1950-х років

63. 1978 р. Перший український космонавт Павло Попович зустрічається з шепетівчанами біля музею

Фото до розділів 64-66

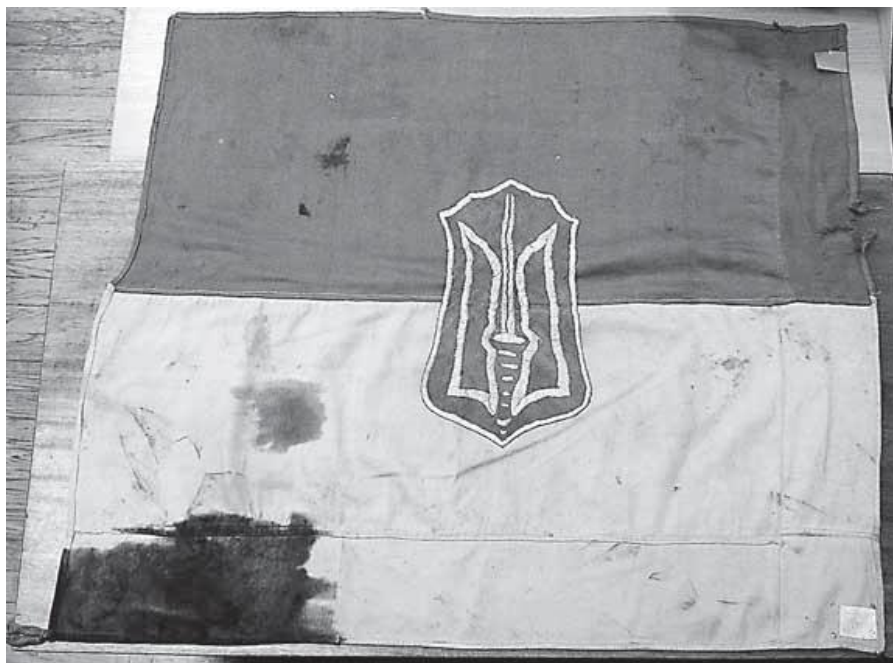
64. Заклад харчування відкрили на першому поверсі новобудови
(праворуч від входу на Шепетівський ринок)

64. Працівники «Вареничної» готують фірмові пельмені

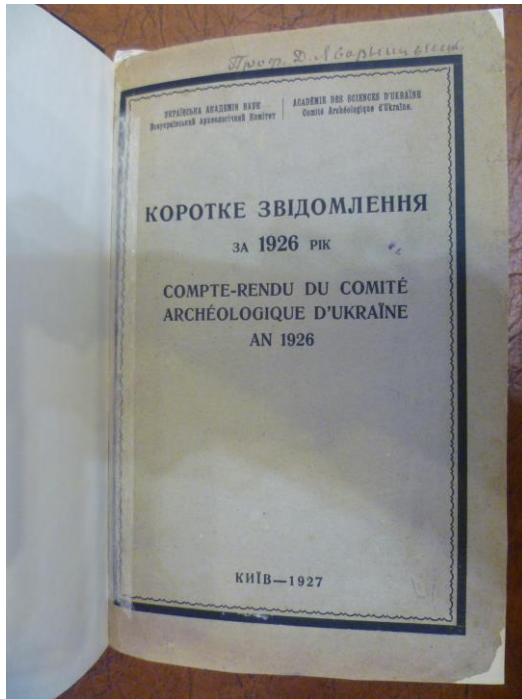
Фото до розділів 70-72

72. Прапор, захоплений партизанами Хмельниччини

74. Олександр Сіваковський

75. У цій книзі міститься фото каплички стародавнього кладовища Шепетівки

Літературно-художнє видання
Володимир Миколайович Ковальчук
Неофіційна історія міста Шепетівки
та його околиць

Підписано до друку 15.12.2016 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times»
Друк.. Ум. друк. арк. 13,5
Обл. вид. арк..
Наклад 350 прим. Зам. 453

Видано та виготовлено
Видавець ФОП Озеров Г.В.
м.Харків , вул.Університетська, 3, кв. 9

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції
№818604 від 02.03.2000.